

ДРЕВЛЯНИ

З батькових оповідок

Блаженні голодні й жадні правди, бо такі наситяться.

("Новий завіт", V, б)

Сотворіння світу

Спочатку не було нічого.

Ні неба, ні землі, ні людей, ні трави. Голубий сон. Вічний спокій. Небуття.

А потім — як у біблії: з пустоти, з голубого сновидіння виткалось раптом щось, і було воно схоже на човен, а може, на колиску.

Човен стояв на приколі. Я лежав у човні. Білі вітрила колисали мене.

"А-га-га, а-га-га", — прокуреним басом наспівував хтось. Цей хтось був добрий. Він давав соску. Очевидно, то був мій бог.

Це найперше, що я пригадую. Пригадую чи уявляю собі — не знаю.

Одного разу (це вже ніби з пам'яті) захитався мій човен, заскрипіли весла, і понесло мене кудись у голубий туман. Понесло на сліпуче світло, над пухкими подушками хмар, і земля вже хиталась внизу, мов розгойдана колиска. Тільки тут,

серед неба й зірок, я побачив, що мандрую не сам: в одному гнізді — а воно пахло житньою соломою — сидить кільканадцять янголят, і всі вони лупаті, довгошиї, мов ластів'ята. Я возлежу між ними, а править човном наш добрий бог. Він сидить спиною до нас, диригує вишневою паличкою, на блакитних хорах заливаються жайворонки, кучмата голова його в піднебессі, ноги в репаних чоботях торкаються грішної землі. Я ще не розумів тоді, що я це я, а бог — наш батько, а білолиці янголи — мої старші сестри і єдинокровний брат. Де я, що зі мною? — несила збагнути. Я бачу лише тиху воду, яка затопила широкий світ; бачу голубі острови, то кучеряві, то круглобокі, що виринають з туману, погойдуються на хвилях ідесь поволі гаснуть. Все довкола — як марево: легке, прозоре, мінливе. Я теж легкий і прозорий. Боюсь перехилитися через край човна. Мені здається: як тільки висуну руку, голуба течія підхопить мене і понесе туди, де все зникає. З ляку тулюсь до широкої спини, вона пахне сонцем і потом. Тут мені добре, за нагрітою спиною. Хвилями, жайвориним співом заколисаний, я засинаю. Чую крізь сон, як хтось солодко прицмокує: "Цму-цмок! Н-но, поїхали!" Цей голос мені найрідніший. Це голос того, хто завжди схиляється над колискою, коли мені чогось дуже хочеться, — плакати, їсти чи пити. І зараз я заплакав би — так мені незвично, так широко й сліпучо-ясно в цьому безмежному світі, — але поруч він, його тепла спина, його заспокійливий голос.

Ввісні минають віки, я розтулюю очі — навкруги все та ж блакитна безодня, краю-кінця їй нема.

Човен пливе в безконечність.

— Що то було, тату? — вже пізніше розпитував батька про небесне диво.

— А було, сину, що намучився з вами. Мати в лікарні, я один, хоч розірвись, от вас, малих, посадив на підводу та й повіз у лікарню, щоб побачились.

Найперший спогад... Казка обернулася на сільську буденність. Але не втратила для мене первісної поезії, глибокого смислу: за спиною батька вирушаю у світ. І той світ, як вічна загадка, голубіє мені неосяжними далями.

За спиною батька.

Це не раз повториться в моєму житті.

Сніг був коням по черево. Коні греблися в снігу, як мурахи в піску, санки грузли в білих дюнах, горнули перед собою цілий вал спресованого снігу і раптом стали. Я скоцюрбився в санках, білі ведмеді товклися по мені, з м'ясом рвали пальто, кров цебеніла й холола на морозі, в кулак стискалося тіло, у степу завивала біла пітьма, білі ведмеді кидалися на коней, на санки, на мене, я змертвів, не міг уже одпихатися і готовий був заснути білим сном.

Санки загортало снігом.

— Злазь! — сказав батько. — Злазь і держись за мій ремінь.

Вітер швиргонув мене у замет, запорошив очі, на зубах скрипіло бите скло.

— Де ви, тату? — сліпо тикались пальці у білу стіну, аж поки намацали край обледенілої шинелі. Сіра солдатська шинеля напнулась, як парус, вітер бився об неї і падав у сніг, скарлюченими пальцями я вчепився в солдатський ремінь, прилип до батькової спини, відчувши деякий затишок.

— Держись! — сказав батько. — За мною ступай.

Батько грудьми розтинав білу запону, він дихав люто, наче криголам, він протоптував слід, вузьку траншею в снігу. Це була клята робота: сніг вище пояса, вітер товче тебе в сніг, а батько чоботом пробиває дорогу, ногу вперед — і я за ним, ногу вперед — і я за ним. Пригадався мені хлопчачий паровоз, коли ми вдвох або втрох ставали на одні лижі, потім незграбно, як гуси, перевалювалися з боку на бік. Разом лівою, разом правою, лівою — правою, лівою — правою. То була дитяча забава, а це порятунок, вітер бився об парус і відскакував геть, тільки ревло над головою та в заметах борюкались ведмеді, у мене відтавала кров, мої чоботята машинально посувалися за батьковими. Разом лівою, разом правою, лівою — правою, не відставай, хлопче! Вчись ходити заметами життя.

Спершу мене дивувало, що батько йде зігнувшись, його заносить то в один бік, то в другий. Наче йому зав'язали очі, заметіль грає з ним у піжмурки, і він, обручами наставивши руки, ловить білу реготуху. Вона шалено крутиться, коси звиваються зміями, показує язика. "Ось вам!" — жбурляє в обличчя сніг і з реготом тікає; у батька зав'язані очі, він іде похитуючись, ловить порожнечу. Гра мене так зацікавила, що я наважився зиркнути з-за батькової спини. Вітер хлюпнув окропом: "Не підглядай!" — але я побачив.

Побачив, що батько не грається. Батько штовхає санки. Власне, він штовхає коней, які вибилися з останніх сил, а санки підняв за полоззя і несе на руках, несе перед собою, тонучи в снігу. Він підпихає коней і тягне мене.

За годину ми були в райцентрі, в шкільному гуртожитку; я відігрався на лежанці, холод і страх поступово виходили з мене, у вікно бився крильми білий птах бурану. Я спатиму на лежанці, у завію більше ніхто не приїхав з далеких сіл, а завтра,

якщо розпогодиться та повеселішає небо, побіжу до школи. Може, й не піду на уроки, видихатиму страх і мороз. А батько? Він не роздягався, стояв коло дверей у зашкарублій шинелі, витрушував сніг із-за пазухи. Він сказав; "Покурю — і назад". Назад — це п'ятнадцять кілометрів до нашого села. П'ятнадцять кілометрів завірюхи, сипучих снігових барханів, білої пільми.

Він штовхає сани і на повідку тягне задубілого сина. Батько не оставить дитину в зав'юженому степу.

Це, мені здається, символічно.

Але зараз я думаю про інше. Хіба він тягнув лиш мене? На власному горбу батько вивозив цілу хуру домашнього клопоту. Шестеро дітей. А хвора мати, а робота в колгоспі? І не його вина, що трьох із нашої хати понесла течія в сивий туман. Не його вина, бо він кожному одривав гарячий шмат своєї душі.

Холодна весна сутужного року. Батько, артільний бригадир, пізно повернувся з поля. Дома — нікого. Темна пустка. Мати — в лікарні, саме тоді сухоти її підкосили. Діти порозлазились хто куди — на траву, на козельці, на ранні ягоди. В сирому кутку під ослоном батько знайшов тільки найменшого: воно ще, сказати б, і навкарачки не лазило. Ото, мабуть, випало з колиски, котьки-навкотьки під ослін та й заснуло. Батько облапав немовля — геть захололо, не дише. Лишалось на стіл покласти, свічку запалити. Та бувалий вояка нагрів скоріше води, обгорнув пелюшками безкровне тільце і давай парити, розтирати і штучне дихання робити. Аж ось дитина розтулила погасле око і стиха закувікала.

"Думав, не житимеш, — згадував батько. — І хоч, кажуть, двічі не родяться, тобі довелося двічі..."

Я згадав про сумне, а треба ж і про веселе згадати, саме воно підводить до головної думки.

Хлопець лежить тихий-тихенький. Він знає: не галасуй, не каламуть неба дурним криком, хай устоїться вода в бездонній криниці, а коли проясніє блакить, то небо, як велетенське свічадо, віддзеркалить навколишній світ. І побачиш тоді рівний лужок — зелене озерце, оправлене кучерявими лозами. І батька заглядиш: він по пояс зайшов в оксамитову піну трави, кладе косою хвилю за хвилею. Тато без сорочки, тіло у нього біле й чисте, тільки під пахвою та на плечі — рожеві рубцюваті плями.

— Тату, — біжить по зеленій руті хлопець. — Ото під пахву поляк вам стрельнув?

— Еге, білополяк. А під ключицю навиліт — красновець.

— Розкажіть, як воно було... З поляками.

Жмутком трави батько витирає вороняче крило коси; очі в нього сірі, спокійні, з золотими прожилками, повно сонця в татових очах. Брови кошлаті, тугими намистинами іскриться піт. І добра усмішка заплуталась у його пшеничних вусах: "Знає мале, а бач, хитрюще, перепитує..."

— Довго балакати, сину. Ось пройду одну ручку, сядемо спочивати, тоді вже слухатимеш.

Я жду тієї хвилини, як свята.

Батькові спогади, мудрі його оповідки.

Вони заповнили мою душу, як степ і небо, як далекі імлісті обрії, сиві полинові рівнини, де відшуміло моє дитинство. Степ, і небо, і спека, і курява на шляху, і захоплюючі мандри в батькове життя — цього не забути ні вві сні, ні в лихоманці.

Одна людина була для мене і Шекспіром, і Котигорошком, і Сагайдачним. То мій батько. Він для мене — жива історія з усім минулим, сучасним і прийдешнім. Батько вийшов з патріархальної сім'ї поліщука, в якій жили образи й духи древлянства, а дід пам'ятав ще французьке нашестя, а кріпацтво було тінню недалекого минулого, стихійним лихом, як, скажімо, чума, голодовка або повінь отого й отого — пам'ятаєте? — року. Батько воював під царським орлом, під серпом і молотом революції, під гавкіт куркульських обрізів. Він увібрав у свою душу цілу епоху, та не просто увібрав, а відсіяв найтрагічніше і найгероїчніше, відсіяв, як зерно, і воно, очевидно, проростало в ньому довгими ночами, коли він лежав в окопах, готуючись до атаки. Воно проростало, це зерно, і колосилося в його спогадах.

Ми, діти, дуже любили зимові вечори, коли батько вилазив до нас на піч, нам одразу ставало святково тісно на черені, і батько, підклавши свої гіллясті руки під наші голови, починав розповідати. Він був тесля і свої спогади оздоблював так же майстерно, як, скажімо, скриньки або полицки. Він творив поеми, повісті й драми, в яких гриміли шторми революції, билися й умирали мужицькі полководці, філософи і правдолюбці...

Я давно задумав книгу з батькових оповідок та все відкладав, боявся сфальшивити, боявся потьмарити словесним пилом найсвітліші враження. Справді, чи зможу донести хоч краплину лукавої народної усмішки, передати спокійний розважливий тон людини, що пройшла, як казала мати, і Крим, і Рим, і мідні труби, наїлась баченого й пережитого по зав'язку?

Не берусь — не зможу. Хочу всього-на-всього дещо переказати з чутих оповідок, переказати по-своєму, гірше, звичайно, від самого причетника...

Солдат, що немало повоював на своєму віку, батько цінував слово, як патрони. Він часто повторював: словом можна убити і словом можна підняти з мертвих. Або ще так: добре слово не сорочка, а душу гріє. І коли він у пам'яті перебирав минуле, вголос роздумував над тим, що було та билком поросло, то робив це заради одного: словом своїм піднімати й підбадьорювати інших.

Отож і почну з батькової притчі...

Слово про слово

Притча перша. Чмирі

Ветхий пліт обвалився, почорнів, лозу в одному місці наче возом вирвало, в ту дірку Денис підглядав, як збирається сусід на косовицю.

Розвиднялося. Сонце лінки вставало з теплого кубла, воно, обважніле й заспане, нехотя лизало росу на лугах за річкою. Сонце блукало в долині, а тут, за хатами, ще таїлася полохлива синювато-холодна тінь червневої ночі. В таку рань лиш погріти старечі кістки, і Денис не вийшов би на зорю з доброї волі — нужда погнала. Він став за рогом, трудно постогнав, аж, здається, весь полегшав, у холоші набралось димної свіжості—ух, швидше під рядно! Намірівся бігти, але зупинила цікавість.

Грицай товчеться, сусід.

Чорти його батька знають, коли він спить. Вже хлів почистив, парує свіжий кізяк на гнойовищі. І двір од клуні до воріт вишкріб, наче язиком вилизав. І підправив стіжок торішнього сіна, стеблину до стеблини склав, обгріб, ще й вилами приткнув. Чорти його батька знають, у людей запас, худоба й старого не з'їла, а воно, загребуще, не спить, косу лаштує, дня йому, бачте, мало.

Дірка в огорожі така, хоч возом заїжджай, Денисові й голови не треба задирати — сусідський двір як на долоні. Ну от, гахає. Клинки набиває. Коса в нього клепана, він ще звечора клепав, чорти б його клепали, не давав заснути. А тепер оно для годиться шмаргонув мантачкою, пальцем попробував жало — і цмокнув. Видно, гостра коса, то й цмокає, щоб тебе в болоті цмокало.

Дениса проймають дрижні, жовте зів'яле тіло його колотиться. П'ятірнею вп'явся в підштаники, на груди цупить, кулак аж під ребра загнав, немов за душу вхопився, щоб вона, клята, не вискочила. Обличчя в Дениса — як сухий реп'ях, між тих колючок зблискують вогники. Підштаники полотняні, матню іржа з'їла, сяка-така сорочка була — з плечей парубки здерли, літо собаче, добра б йому не було, — ух! — за спину шкребе, очі сльозяться, прогавиш, що там сусідечко робить.

Грицай не бачить Дениса, котрий героїчно страждає, підглядаючи в діромаху. А може, й бачить, та звук до дідової матні. Словом, він хазяйновито ладнає причандалля. Обгорнув ганчір'ям брусок, обгорнув похідну бабку й молоток — і в торбу. Задумався: чи все? Заходився вкладати їжу: сало й часник — без цього ні смик, жбан для води — теж сюди.

Денис поїдав очима Грицаєву торбу. Ге! Як на тиждень напхав. Вишкварка, самі кістки та жили, а їсть, мабуть, — як не

в себе. О, вже зібрався, кинув на плече косу й граблі. Воно сухе та прудке, і на піч не вкладешся, як буде Грицай під лісом.

Денис посилає очі за сусідом, і видиться йому рівний, без єдиного корча й горбочка Грицаїв луг, а рядом свій — поприщений, там купи гнилля, там замулило, там лоза погналася. І сьогодні сусід виголить свій луг, а на Денисовому поляже і той чубець, що наріс; корова світить ребрами, і пліт обвалився, собаки наче розтягали його.

Грицай вийшов на вулицю.

Денис ще глибше пхнув кулака в зів'ялий живіт. Щось смоктало його за душу — не втерпиш.

— Грицаю! — кахикнув Денис.

— Ну? — коса й граблі описали півколо.

— Візьми й моїх лобуряк. Хай сіна вкосять, а ти пригледь.

Грицай мовчав. Мабуть, зважував: брати чи не брати на свою шию такий хомут.

Про Чмирів казали в селі: обійди та плюнь, здоровший будеш. Жили Чмирі, як лишай на дереві. Плодилися, вигрівалися на сонці, одні лягали в землю, інші з'являлися на світ, але ніхто ніколи не бачив, щоб Чмирі бодай соломинку переламали. Була в них латка землі, так на ній, у бур'янищі, лиш сусідські кури кублились. Двір стояв чорний, немовби вигорів, і хата як після пожежі — облізла й перехнябилась. Чмирі паслися з того, що давала земля задарма. Там ягід назбирають, там грибів, там, дивись, дурна риба скочить до рук, там підберуть те, що зверху лежить. За цей дурняк поплатився

колись один з Чмирів, лисий парубок Гаврило. На чужому весіллі набрався, як жаба мулу, не донесли його ноги до хати, а вклали серед дороги в баюрі. Тоді в старому поліському селі просто по вулицях блукали свині, хоч і свійські, але дикуваті — худючі, немов хорти, з рудою наїжаченою шерстю. От свиня, блукаючи, надибала Гаврила, рох-рох, і давай смакувати хрящами. Обгризла п'яному вуха до корінців, од носа лишила тільки дві дірочки. Так і звікував Гаврило з обчухраною, мов капустаєний качан, довбешкою.

Чмирі жили не по-людськи і вмирали не по-людськи.

Денисів батько втопився. Йшов з лісу додому, якраз повідь була, залило водою низи. І що б йому піти на місток? Сажнів сто, не більше. Але він почухав потилицю: далеко. Почвалав убрід, закрутило його — і булькнув на дно з краденими чобітьми. А Денисового брата, кажуть, власна гвинтівка вбила. Служив той у війську, довго служив за віру, царя і отечество, аж тут війна з турками. Чмир як Чмир, за всю службу ані разу не чистив свою гаківницю. Ствол забило піском, трусни — павучат витрусиш. Як він обводив круг пальця своє начальство, лишається таємницею. Так от. Погнали солдатів у бій. Турки в атаку, наші — ура за царя! Чмир прицілився, клацнув, гвинтівку як рвонуло та осколком — хрясь! — бахнуло вояку по лобі, тут і спочив "бравий" солдат.

В інших Чмирів доля була не краща. Того застукали на гарячому (переплутав, де своя клуня і де чужа), той за легким хлібом подався на Кубань та й здимів. Тільки Денис, здається, поклав собі вмерти власною смертю, держався хати, як гнида кожуха, літом і зимою висихав на печі. Три сини-соколи дужими плечами підпирали батькові стіни, підпирали завзято, аж тріщали порохняві сволоки.

— Так ви той, — кахикнув Денис, — візьміть синів, чорти б їх узяли. Я сам пішов би, так сухота-ломота, яка вже робота.

"Звісно, ломота, — буркнув про себе Грицай. — Колода від лежнів гниє, не те що людина". Він хотів було мовчки рушати, але в цю мить заревла корова у Денисовому хліві. "У-у-у-уг!" — не заревла, а застогнала голодна скотина, і безнадійна коров'яча туга вжалила Грицаєве серце. Він кинув оком на чорний Денисів двір, на якусь неприкаяну, наче забута кузня, хату і сказав:

— Піднімайте хлопців, та швидше, бо нерано.

Але Грицаю довелось попождати.

Як будив Денис парубків, важко сказати. Чути було, що в хаті гуркоче дерев'яний піл, сиплеться дранка, двигтять стіни, наче б'ються там лошаки. Аж ось гримнули цебра в сінях. Далі малювалась іконна картина. Одвірки були перекошеною рамою, а бородаті хлопці в полотняних сорочках до колін — хрестовим розп'яттям. Один за одним, мов святі образи, з'являлись вони в квадраті дверей, дерли до вух сонні роти, "гу-а-а-а!" — розлягались могутні позіхи, руки з хрускотом тяглися до неба. Видно, батечко підсобляв коліном, бо ісуси, гикнувши, вилітали з іконної рами.

Денис зняв з кілка щербату косу, всучив її старшому синові і випхав парубків за ворота.

Тут відбулась сценка, здається, дрібна, але вона відгукнеться потім.

Грицай вдруге намірився йти, коли це вибігла Марфа, його дочка. Гордовита красуня полісянка з глибокими сірими очима,

виніженим білим личком, вона, видно, розпашіла біля вогню, бо вся рожево світилась. Марфа вибігла з хати, тицьнула в батькові руки вузлик:

— Нате, свіженькі пиріжки спекла, — і метнулась назад. Чмирі підковою заступили їй дорогу, котрийсь ущипнув русокошу гордючку, тут же пролунав дзвінкий, ляпас. Це сталося просто й блискавично. Чмир ковтнув облизня, не моргнувши оком; Марфа, як лісова козуля, стрибнула в кущі та в двір. Парубки, мов нічого не скоїлось, перевальцем пішли за Грицаєм.

— Басарабська шльондра, — тільки буркнув хтось із Чмирів услід русокошій.

У Дениса сльозилися очі. Здавалось, він плаче, одірвавши дітей від серця. На шляху маячили невиразні постаті: попереду клятий сусід-щупляк, на шворці за ним, заступаючи небо, йшли Чмиреві сини-соколи.

— Ще й сонце не снідало, а я вигнав дітей, і б'ють їх, розумієш, у пил на голодний живіт. Шльондра! — плюнув Денис на ту стежку, якою було промайнула Марфа.

Скрушно позіхнувши на ранню зорю, Денис пошкрібав у тепле кубло.

Тим часом Чмирі гойдалися та гойдалися за косарем, у холодному піску друкували ведмежі сліди. Довго чи не довго плентались, аж ось і кринчанські левади, за левадами луг, далі синіє ліс. Сонце над лісом — як стигле яблуко, червоне та іскристе. Грицай підвів хлопців до їхньої десятини, де валявся купами хмиз та полегла осока, і поспитав:

— Ви хоч умієте косити? Отако налягайте на п'ятку, носком не рийте землю і не стрижіть вершки, а беріть під корінь. Ясно? — розказав і показав, як воно люди косять, а сам подався на свою ділянку.

Чмирі уважно вислухали науку і, певно, ухвалили, що слід не кваплячись переварити її. Отож і вляглись на траві, підперши колінами сонце. Мило й любо на лузі. Сонце пече, коники сюрчать, у лозах синиці чигикають, голова так і прилипає до пахучої землі, як до меду. Перетравлюють хлопці науку. А Грицай немов заповзявся: шах-шах, шах-шах — кладе й кладе валок за валком. Сорочка змокріла, він скинув сорочку, спина блищить, немов олією змащена, піт дзюрками тече за пояс.

— Косить? — питає Чмир братів-невільників.

— Косить.

— А наше стоїть?

— Стоїть.

— Хай стоїть, чорти його не візьмуть.

А сонце все вище, а коники сюрчать голосніше, а спека, що в пеклі, — дур у голові закипає. Обморило бідних ісусів.

— Косить? — ледве поверта один язиком.

— Косить.

— Наше стоїть?

— Стоїть, щоб воно згибіло.

Прекрасна людина, коли працює. Ну от Грицай. Що в ньому видного? Дядько як дядько. Сухенькі плечі, руда борідка, лице мідно-червоне од смаги, очі світло-сірі, наче теж вигоріли на сонці. Та гляньте, як він працює. Тугий, мов із бронзи кований, він, здається, не косить, а править таємничий обряд. Розмахнеться та з присяду — шах! — прожене косу, раз-два — коротко переставить ноги, від його чобіт — дві темні смужки назад, так утоптав, як проїхав; по праву руку — темно-зелена стіна трави, по ліву — свіжий валок, рівний-рівненький, наче клав по шнурку. Шах-шах, шах-шах! — розмах, поворот, підхід. Це музика, це ритм, це священнодійство. Кожний рух відточений: широкий захват, плавний, але дужий ривок, покірно лягає трава, хилить зеленого чуба до ніг бронзової людини. Прошовши ручку, Грицай упирає в землю кісся і красивим жестом — дзень-дзень — брусом по срібній шаблюці. Довго бринить у повітрі оте ніжно-срібне "дзень". Угрівшись, він хлюпне в обличчя джерельної води. "Ух, здорово!", усміхнеться, і в ньому тоді усміхається все: і хмільні од напруги очі, і кожна волосинка на мокрому підборідді, і навіть краплини поту на гарячих задиханих грудях.

— Косить? — питає Чмир.

— Косить.

— Щоб його по жижках косило.

Грицай час від часу зиркає на Денисову латку. Лежать парубки. Підпирають колінами сонце. Ще бідолашних притягне сира земелька. Та ось, гляди, виткнулись із рогози три вовнисті клубки. Сонні зачумлені очі вп'ялися в Грицяя. Лупають на косаря брати-невільники. Ого, скільки прогнав жмикрутяка! І

зав'язка йому не лопне. Так, не дай боже, до вечора й виголить свою ділянку.

Клубки збились до купи. Радяться хлопці. Іржать. Може, візьмуться-таки до роботи?

— Печінка всохла, — каже старший. — Піду води хлебну.

Лугом плентається, метляючи жовтими полотняними рукавами. Суне до Грицая, бо їхню криницю замулило. Ну йдеш пити, то йди собі, хіба жалко води, криницю обклав камінцями, б'є джерело аж зі споду, пий — і хочеться пити, та коли йдеш, не розкидай же покосів. Чмир, зачмирений, став проти косаря, пошкріб п'ятірнею волохату потилицю.

— Дядьку! Що це з вами?

— А що?

— Спину й руки поприщило.

— Мо', кропива вжалила?

— Еге ж. А не Марфа болячку принесла? Ото вона з басарабами вештається в лісі, а в них, кажуть, хвороба якась летюча.

Чмир думав чи не думав, бовкнув та й поплівся до дармової води. А Грицай дихнув — не видихне: креснуло копитом під груди. Що він ляпнув, той Чмир? За Марфу?.. Батько ж гадав, як лучче: хай дочка послужить куховаркою в лісорубській артїлі, буде копійка до скрині. І свати, слава богу, траплялися, і дівка в пошані ходила. А воно, бач, як обернулося: мов та мошкара, з темних кутків полізли чутки. Мовляв, сякі-такі цигани, всі

порчені, всі лайдаки, з ножами пристають до стрічних, воно ж ліс, діло темне, а дівка одна між них.

Грицай поплював на клепані долоні, глянув на сонце — повернуло з обіду, і з серцем наліг на косу. Та одразу ж відчув: сила вихлюпнулася з рук, вдарила в голову, в гарячі думки. Він шморгає косою, а в очах той ліс, та ножі, та вереск дівочий... Га, ляпнув парубійко: поприщило. Воно й справді наче стягує шкіру, і шилом під лопатки — штрик! штрик! — аж тебе пересмикує.

Грицай не оговтав перших пекучих думок, як уже метляє рукавами середульший Чмир. Йдучи до криниці, він теж зупиняється коло сусіда, бичкувато обходить його ззаду і каже:

— Яй-яй! Обсипало вас, це точно. І занесли ж клятї басараби пропасницю...

— А не заціпило б тобі, хлопче! — на крик зривається дядько.

Тюкнувши, Чмир поплентався геть. Грицай провів його зацькованим поглядом. Знизу, від річки, від старих корчів, потягло моховою сирістю, пробіг холодок по мокрій спині. І сонце вже не гріло, воно застигло в студеній блакиті, немов жовток на дні холодцю. Темна хвиля котилася лугом, вихлюпуючи тінь під Грицаєві ноги. І тінь, і холодна тривога заповзали в його душу, як тоді вночі, коли щось підняло його з ліжка й погнало в потемки, в лісові хащі. Обшарпаний, здичавілий, він прибіг на ранок у табір лісорубів, щоб власним оком глянути на тих басарабів, на дочку при них. Запахло людським житлом — і він трохи знітився. Гм, басараби. Здається, мужики як мужики. Тільки дуже чорні та бородаті, з нетутешнім блиском цибулястих білків... Лісоруби по-хазяйськи

точили сокири, всівшись на колодах, курили люльки та все підхвалювали Марфу: гарна дівка, добру кулешу варить. І він, старий дурень, кліпав очима, встидавшись бабського страхополоху. І Марфа сміялась, горнулась до батька: "Ви що, тату, не знаєте моєї вдачі?.. Та й люди ж добрі, а послушали б, які пісні співають!.." Пісні піснями, а слід було взяти дочку за руку, та в село, та додому: хазяйнуй, мовляв, у дворі, кат з нею, тою копійкою, на мідяк заробітку, а поговору — на всю тисячу. Він би висотав із себе жили, та вже пристарався б на посаг, бо дочка в нього одна, одна вона, як пам'ять про покійну матір.

Коли вся душа в роботі, то й робота за втіху, а зараз ні смаку, ні тої жаги не було. Не косив — мучив, жував тягуче стебло. Грицай став, прислухався до себе: от напхали його вовною — і все. В тілі — дрімотна в'ялість, ломить поперек; "гух, гух" — гухає під череп. "Мабуть, гарячка. Спершу допався, гори вергав та, либонь, упрів, а воно й проняло..."

— Дядьку! — це вже третій Чмир. — Згляньтеся на себе. Аж чорні. Отак мій дід, як сибірки піймав...

Грицай натискає кісся, воно тремтить, мов живе, і трава дибиться чубом, ворущиться.

— Щось погано, — хапнув пересохлим ротом повітря і: — Ху-у-у! — видихнув тяжку безсилість. — Стомився. Доведеться, видать, кинути сьогодні.

Виткнулись патлаті головешки з рогози. Одинока постать на лузі прикувала їхні погляди. Бачать ісуси: мов п'яний, сперся Грицай на косу, хитається. Не одірветься від підпори. Та раптом поснував, поснував нерівною ходою, розгрібаючи валки. Побрів лугом. Бронза його плечей пожухла.

— Пішов?

— Пішов.

— А наше стоїть?

— Стоїть.

— І довіку стоятиме.

Дома Грицяя звалила гарячка. Казали, горів огнем, кидався з постелі, щось страхосудне ввижалось йому, і він гукав у чорне вікно: "Лізе... Дочко, тікай!" — сам поривався бігти і раптом затих, не стуливши очей, немов проглядаючи тьму: "За що?.."

З цим нерозгаданим "за що?" і помер.

По смерті Грицяя блукав попід хатами Денис Чмир, віяв жовтими холошами й скрушно зітхав:

— Ехе-хе... Був роботяга, нема. Нема і не встане більше. А жив би, чорти його матері, літ сто з гаком, аби не шльондра ота... Занесла, бачте, хоробу з лісу, прости й одведи — вона ж летюча, сибірка.

Чмирям було мало Грицяя. Вони щиро взялися за Марфу.

Цю притчу батько завершував словами:

— Був у нашому полку (ще в громадянську) комісар Мамай. Так от він казав: "Довби людині з дня на день: собака, собака ти — і вона заскавчить. А ти кажи: орел! — і, побачиш, крила виростуть..." Загинув той комісар у бою, тридцять кулеметних

ран, але ж хлопці його остались — орли. Де тільки скрута на фронті, їх кидали. І ніщо не могло зупинити мамайців.

Притча друга. Червоний Гарба

— Хлопці! — сказав Мамай. — Питання стоїть руба. Або ваша рота поляже кістьми, або ми втратимо весь пролетарський полк. Ви знаєте, товариші, не мені вам казати, ситуація зараз як у безштанного Панька на свайбі: званих і не званих — ярмарок, а чим вгощати? Ситуація, словом, така: білопольське військо в числі п'ятдесяти тисяч вгодованих пілсудчиків, хоч і відступає, та креше в лоб, а своя контра — в потилицю; наш полк перегруповується, завтра буде в повній бойовій, а поки що половина полку на колесах, залізниця розбита, і ми просуваємось до фронту, можна сказати, на чесному слові. Отже, товариші, революція дає вам наказ: вийти до річки Буг, залізним маршем перейти міст, зайняти оборону по тому боці, і, хоч би завалилося небо, держати міст до завтрашнього ранку, а ми, товариші, підтягнемо полк, розгорнемо для рішучого наступу і, як сказав командувач фронту Тухачевський, іменем Інтернаціоналу всадимо штик у серце конаючої експлуатації...

Рота, як писалося в фронтових зведеннях, "під покровом густого туману та революційного захвату" висунулася вперед, залягла на правому березі Бугу, грудьми своїми замкнувши міст.

Займався — на спеку — покроплений росю, свіжий липневий ранок.

За спиною бійців, у темних кручах, басував неспокійний Буг, темна вода калатала в бики дерев'яного мосту, і той гудів, здригаючись, як туга тятива; перед зором бійців стелилася

рівна сіножать, по ній були розкидані копички сіна, акуратно обнесені латами й жердинами; далі, в ранковому тумані, наче сиві воли на паші, мріли невисокі пагорби, десь там спало подільське село і причаївся ворог.

Туман клубками спливав за течією.

Ротний — це був міцний білобровий парубчак із поліських лісорубів, — стоячи на колінах, довбав собі шанець. Довбав і зрідка поглядав, як готують позицію його побратими. Поруч нього орудував лопатою Гарба. Донецький шахтар, котрий на своєму віку вивернув стільки землі, що нею можна було загатити Азовське море, він мовчки кайлував крем'янисту твердь. Гарба завше був мовчазний, немов кам'яний мур; на слова не розвіював силу, роками копичив її в собі. Та неймовірна сила випирала з горбастих м'язів його чорних рук і плечей, з рябого, посіченого антрацитом виду. Декого з новобранців Гарба відлякував спершу своїм похмурим, грубо стесаним ликом: "Коняча голова, та й годі..." Але незабаром, огледівши, як він пре на собі важенний станок "максима", ще й запас води, і пудові ящики з патронами, як за одну ніч, коли, мов убиті, сплять бійці після голодного тижневого маршу, сам вигортає траншею на всю роту, як під густими ворожими кулями витягує нашу гармату, що засіла в багні по втулки, — і все це робить мовчки, спокійно, за треба, — новобранець проймався, можна сказати, забобонною вірою в його силу й удачу, і вже помічав у рябих складках обличчя ласку й великодушність, і в поході, в бою намагався бути поближче до Гарби — здавалось, його обминала смерть.

В полковому строю Гарба виділявся, немов каланча. Найвищі стрільці були по груди йому. Армійські дотепники не проминали таку помітну мішень: "Подивись, Гарбо, що там Денікін у Ростові поробляє". Жарти жартами, а начгоспу клопіт: як зодягнути сина Донбасу? Десь відкопають шинелю,

здається, небачених розмірів. Гарба нацупить її — трісь! — лопнуло вже під пахвами. Слава богу, напорвся під Лозовою денікінський ескадрон, хлопці викосили його до ноги, дістався багатий трофей — сувої шкіри добрячої вичинки. Комісар Мамай вручив той скарб донецькому шахтареві, сказавши такі слова: "Забійнику революції, щоб пристойно обмундирувався та й носив на страх ворогам до перемоги в світовому масштабі". Гарба сам собі викроїв і стулив червону шкірянку, знамениту шкірянку з розворотом і дерев'яними гудзиками-поплавцями. А це пошив ступаки свого фасону — щось середнє між постоломи й чобітьми — на м'якій підшві, халяви з розпоріхами, що ззаду стягувалися сирицевими шнурками. В безшумних ступаках він ходив у нічну розвідку, з-під землі добував язика: то заарканить гевала красновця, то стриножить петлюрівця, то засупонить денікінця. "Червоний диявол!" — казали про нього одні з повагою, інші зі страхом.

Запнутий у червону шкіру, і пройшов Гарба всю Україну від Лозової до Бугу, вже самим виглядом своїм лякаючи куркульство та попівство.

— Ну що, кайлуєш, Гарбо? — питає ротний.

— Кайлюю.

— І скоро дно?

— Та вже й дно.

Ротний з Гарбою перекинулись словом — і досить. І їм все ясно. Все найпотрібніше сказано. Це ніби означає: хлопці наші окопалися, зараз насухо витруть затвори, поставлять приціли (та ті ближчі пагорби), закурять солдатського громобою і тоді ніяка сила не виб'є нас із п'ятачка цієї крем'янистої землі.

За спиною бійців нуртував неспокійний Буг, під мостом сичала спінена вода, в кручах зітхала хвиля. Сонце розігнало туман, далеч проясніла, вже видно за горбами солом'яні шапки подільського села. Тихо було й душно, як перед дощем. Лиш зрідка в селі гавкне стривожений пес та кукурікне півень. І знову тиша, млосна дрімотність. Тут, на рівній сіножаті, протряхала земля й ожереди сіна немовби тліли — над ними сизо вився димок. Сонце припі кало, хлопці скидали ватянки й піджаки, тільки Гарба парився в червоній шкірянці — в окопі стояв терпкий дубильний запах.

— Гарбо, що там у селі? — чмихнуло з лівого флангу.

— Шляхта самогон дудлить, — хтось відказав Гарбиним басом.

Реготнули бійці, ротний сказав: "Тихше, хлоп'ята!" — і замовкло над Бугом.

Шанець ротного в центрі, саме на в'їзді до мосту. Це наче дзьоб розпластаного птаха, що закрив собою міст; двома крильми навбіч — окопи сторожі. Бруствер наїжачився дулами гвинтівок, спітнілі обличчя солдатів звернені до села, в очах — скам'яніле чекання.

— Ротний, бачу вершника! — гукнув дозорець.

Це помітили всі. По дорозі, що вела до ріки, лисячим хвостом стовбурчилась курява. Перед нею неслась темна кулька, ось вона побільшала, роздвоїлась, видно конячий храп, пузирясту спину вершника.

— Польський улан, — мовив Гарба і звів курок.

Вершник вискочив на пагір, здибив коня. З-під долоні зиркнув на міст, на купки свіжої землі, що бозна-як вирости тут за минулу ніч.

Улан, очевидно, не вірив своїм очам. Стояв наче вкопаний, вертів головою. Мабуть, розмишляв: звідки взялись червоні?

Сорок бійців тримали його на мушці.

— Дозволь, начальнику... Пошлю пр-ривет з Молдаванки і свинцеву крапку.

Це сказав Єрван, гарячий одесит-портовик, сухопутний моряк у тільнику і в дамських пантофлях на босу ногу. Ротний звів на нього білі колючі надбрівки:

— Не дурій, Одесо, ще сьорбнеш солоного.

Улан, розвернувши коня, чимдуж покушпелив назад у село.

Розвідка...

Знали бійці, що за нею відбудеться. Недовго ждати.

Хвилею прокотився насторожений говір з окопу в окоп. Хлопці частіше задиміли "самопалами", хтось очкуром стягував розпанахані штани, хтось перед носом у ямку викладав лічені патрони, комусь стало жарко і він скидав сорочку, підставивши сонцю худі незасмагли плечі.

— Готові? — тихо спитав командир.

— Готові, готові, — докотилось із флангів.

Колишній лісоруб оглянув свою артіль. Добре вкорінилися рубаки, мов у землю вросли. Над бруствером тільки неголені, пилом припудрені обличчя; від безсоння, від напруги запалені повіки, шерхлі губи міцно стиснуті. Хто вони, звідки? Глянь поверх і все зрозумієш: в одних злинялі селянські картузики, в других чорні від гару й диму робочі кепки, треті й геть простоволосі. А над ними, як дух революції, вогнисто-червоний Гарба.

Довга, нестерпна пауза. І раптом:

— Нарешті.

— Ось вони.

— Йдуть.

Темна лінія горбів зламалась, її проткнули десятки, сотні кілків, вони посувалися рівним цепом, приклад до приклада, наближалися, росли на очах. Перший цеп спускався в долину, другий бовванів на видноколі. Вже чути було, як передні безладно горлають пісню чи лайку, брязкають острогами, вигукують: "Хам'є, начувайся!" Спішені улани... Вони йшли веселі, йшли на жменю голодранців, щоб носком штовхнути в Буг і потопити бидло під мостом. "Начувайся, хам'є!" Всі були розхристані, вихляли ногами, ніби от-от ушкварять "яблучко".

— П'яні, голубчики, в дим! — потішався Єрван з Молдаванки.

— Казав же, дудлять самогон.

— Ближче, ближче топайте, панські висівки!

— Багнетів у них нема.

— Як і в нас. Хоч цим порівнялись.

Тим часом у голові ротного визрів план. Не дати себе оточити. Поки підходить другий цеп, труснути перших, відкинуть назад, змішати в одному котлі, а далі...

— Грюк-грюк! — крешуть підкови, бряжчать остроги. Вгинається крем'яниста земля, густий частокіл заступає небо.

— В атаку! — пада на припишклі окопи.

— В атаку! — злітає на бруствер Гарба і вибухає клекотом.
— Рубай, братці, вугля!

Це був нечуваний бій. На лузі, між ожередами сіна, зійшлися закликані вороги — батальйон білої Польщі і рота червоної України. Зійшлися врукопашну, змішалися, закружляли на місці, як череда, роз'ярена запахом крові.

І почалась косовиця.

Йшли грудьми на груди, хапали за барки, спліталися й падали в купу, по них топтали інші, хтось відповзав із проваленим черепом, хтось випльовував на пісок вибиті зуби. Гарба відчахнув лату і з риком: "Пана в ребро — людям добро!" — врізався в гущу. Шкірянка палала на ньому, очі палали, він косив люто, і лягав столочений ряд, хрящали панські хрящі, і очі з трави закликали небо: "Боже, спаси!"

Уже розтовкли й ожереди, сіно ворушилось під мертвими.
"Прощай, мамо Одесо", — криво усміхався Єрван, він лежав

горілиць, тількик його багрянів, а в долонях трепетало вибите око.

За токовищем у темних кручах басував неспокійний Буг, міст гудів і здригався, як туга тятива.

— Ну й косовиця! — сказав ошаліло ротний. Витер чорний піт з лица, оглядів сіножать.

Батальйон білої Польщі і рота червоної України лежали трупом. Десь тільки з трави піднімалась рука, немов посилаючи прокляття у світ неправди й зла, та й падала ниць. Хтось стогнав нелюдським стогоном, аби швидше видихнуть недобите життя. "Невже я один на ногах?" — не повірив, сам собі здивувався ротний. Пам'ять йому як одбило, в гарячці й не помітив, куди подівся Гарба, чи є хто живий. Мине день, другий, і ротний збагне, що це було за побоїще. Без жодного пострілу. Вони сплелися в клубок, майже всі без багнетів, рвали й тягали одне одного, живе місиво кричало й корчилось, поглинаючи жертви. І він, лісоруб, рубав прикладом, по пояс обклавшись панськими трупами, і та страшна огорожа захищала його з флангів і тилу. А на одному горбі стояв польський кулемет, чорним дулом дивився на чорне завихрене коло, і йому заціпило, бо кулі не розбирають, де свої, а де ворог.

Ротний не тямив, що зараз він на мушці польського кулемета.

Сам-самісінький стояв між забитих бійців, не знаючи, що далі робити. І раптом... Ще одна постать. З-за скирти вийшов білопольський поручик. Він наближався з багнетом (мабуть, тому й уцілів), і лезо холодно зблискувало на полуденному сонці. Піт і сонце сліпили ротному очі.

На полі бою — двоє. Мужик і поручик.

Кулеметники завмерли: чим закінчиться поєдинок?

Поручик наближався до ротного, він мав поставити ризику під цим нечуваним боєм. Він був молоджавий, пружкий, може, й красень між своїх панянок, та зараз ошкірив рот, замість обличчя — крейдяна маска, шнурочком витяглись вусики. Пана чи підпанка розпирала віковична зненависть до хлопа, що заступив йому життя. Щезни, хлопе!

Ротний мов прикипів до землі, порятунку не було, думка спалахувала й гасла, він стояв у своєму колодязі й пропікав білу маску поглядом: "Стій! Замри!" Але той нестримно йшов, переступав через трупи, його багнет цілився в запалий мужицький живіт. Ось поручик, п'яно роздуваючи ніздрі, хитнувся на купі тіл, гострий кінчик сталі сичав і п'явся до жертви. І тоді лісоруб, не тямлячи себе, бухнувся ворогу під ноги, багнет ковзнув по його спині, ротний кліщами стис халявки чобіт, підняв над собою поручика і, ніби змахнув колуном, — хек! — ударив кістями об землю.

Вдарив об землю, і вдарив тоді кулемет.

Наче ждав кулемет цієї миті, щоб нарешті висадить у повітря весь запас нерозтрачених куль. Він захлинався вогнем.

По траві, по листю різонув свинцевий дощ. Бризнула цівками зелень, запухирилась в ковбані вода. Злива настигала бійця, той не біг — сторчма летів по схилу, а над ним, і під ним, і довкола нього дзизкали кулі, вони пропікали мозок і гнали солдата в провалля. Круча... стрибок... повний рот піску.

Гухкало серце, воно гухкало в біле урвище, холодні кремінці осипались за комір.

— Ну й косовиця! — повторив очманіло ротний, безсило відкинувшись до стіни урвища.

Прислухався. Десь угорі повискували кулі.

— Гарчи не гарчи, не вкусиш... Живий.

А чи справді живий?

Помацав голову — ціла. Ворухнув рукою — ворухиться. Живий... дивина. Попав чортові в зуби — і вирвався.

В очах трохи розтуманилось. Уздрів: галіфе йому розпороло від пояса до колін (затулив клаптями голе тіло). Ф'ю-у!.. — і гімнастюрку порешетило, і каблук навіть одвалило. А він... живий. Знов обмацав себе: ніде й ніщо йому не боліло.

Чудасія, та й годі!

— Гей, хто в лісі, озовися!

Лиш темна хвиля прошурхотіла піском, лизнула чобіт і відкотилась назад. В кручах осідала тривожна вечірня сутінь. Затихло над Бугом, заголубіло. Міст довгою тінню прихилився до води, ніби гадав: "Все?.. Чи тільки початок драми?"

...Як писалося в фронтових зведеннях, авангард пролетарського полку, незважаючи на втрати, і далі виконував бойове завдання.

Була липнева ніч, а зорі зблискували червоно, як на мороз, і Марс лупав кривавим більмом. Дванадцять бійців залягло в окопах. Хто їх скликав сюди, на рубіж смерті? Одні приповзли самі, лугом волочачи порубане тіло. Інших, напівживих, витягали з-під трупів. Єрвана одлили водою, і тепер він, схилившись на бруствер, колисав у долоні вибите око й стогнав:

— Хлюпніть, корешки, на нього... пече.

За спиною бійців, у темних проваллях ночі, хлипав сивий Буг-дідуган, міст повис над рікою, як бурею звалене дерево. Попереду стелилася рівна сіножать, залита мороком липневої ночі, там і тут чорніли купи розтовченого сіна, між ними клубився туман, а може, то ворушились порубані, докликаючись рятівної смерті.

Зорі блискотіли червоно, і шкірянка Гарби відливала багряним блиском. Гарба лежав на рівному, перед самими окопами, він був суворий і довгий, як солдатська дорога. Стрільці винесли його з токовища, підстелили сіна, щоб м'яко спочивалось шахтареві. В узголів'ї Гарби сидів командир, мовчки дивився на друга і думав печальну думу. Думав про те, що вранці вони поховають забійника революції, покладуть його в крем'янисту подільську землю; над прахом виросте могила, трохи схожа на донецький терикон. Пролунає залп, і скаже тоді командир: він жив красиво й загинув красиво. Не дав ворогам поглумитися над пролетарською честю. Ані кровинки, ані подряпинки не знайшлося на чистім тілі бійця. Просто вибухло серце гнівом, як остання граната, та й розсіялось у порох.

— Спи, Гарба, — сказав лісоруб. — А нам чатувати.

Ротний поклав поруч солдата гвинтівку й повернувся на місце, у передній шанець, який націлився в пільму, мов дзьоб розпластаного птаха.

Дванадцять бійців, забинтованих подертими сорочками, незрушно стояли над Бугом.

У червоній шкірянці лежав Гарба.

Прочахало липнєве небо, канула ніч у безвість, і Марс піщинкою осідав на дно голубої затоки.

В далекому селі завалували собаки.

— Ідуть.

— Приготуйтеся.

— Скільки їх там на брата?

Низом стелився туман, по ньому пливли поплавці, вони випрямлялися, течія несла їх з горбів до мосту, то сунули тихо білопольські улани. Це був навіть не резерв, це були жалюгідні вишкребки розгромленого батальйону. Взвод, не більше, підремонтваних вояк. Вони йшли безладно, вже не горлали й не дзенькали острогами, їх наче силоміць пхала невидима рука на край урвища.

І досі гойдало панів з учорашньої косовиці.

Підходять.

Сотні кроків. Уже видно навхрест перев'язані груди офіцера. Видно чиєсь заскліле око з-під білої пов'язки. І раптом... лівий фланг... провалився. Заліг. Передні улани стали, завагалися та й собі — шелесь! — за копиці.

Пауза. Ротний гарячково мізкував. Як? Встрявати в перестрілку? По два набії на брата.

І знов, як і вчора, впало на притихлі окопи:

— В атаку!

— В атаку! — відгукнулось Гарбиним басом.

Сталося те, від чого спершу остовпіли наші бійці.

Гарба, він лежав горілиць, рипнув зненацька шкірянкою. Підняв кучмату голову, оглядівся. Стиснув ложе гвинтівки. Ривок — і шкірянка його блиснула на сонці.

— Братці, вугля! — крикнув несамовито. — За мною!

Закляклі улани, котрих уже косила багряна мста, сипонули, немов кажани од вогню. Їх звело й кинуло врозтіч нестямне бланання:

— Тікай хто куди! То смерть!

— Рубай вугля! — наседав Гарба, червоні бійці летіли за ним, жменька гнала отару, шляхта очманіло тікала від мосту, і слід її покривався пилом.

— Словом, — пригадував батько, — то була класова битва, ми не підвели Мамаю, стояли до сходу сонця, а тут і наш полк, разом шугнули в наступ, і Гарба був з нами. За Гарбу казали всяк: мовляв, такого не бува, щоб хтось натурально вмер, а потім, ні сіло ні впало, воскрес. (Ну, це як хто й для чого). Просто, казали, його оглушило в бою, звалила страшна косовиця. А я чомусь думаю так: Гарба достеменно поліг, я сам слухав серце — мовчало, та його окропила й підняла команда: "В атаку!" Як почув "в атаку!" — то не міг полишити хлопців одних, бо нам було трудно, і вернувся шахтар з того світу, ще й жартував: "Там, братці, на небесі, буржуйське багно, ніяких тобі революцій, а й скучив за вами..."

З дитинства

Самодержець Хома Гаврилович

Я ніколи не був у поліському селі Кривичі, досі жалкую за цим. Сходив чимало доріг, об'їздив чимало країв, та якось не випадало мені зазирнути в тихі місця, де минуло батькове дитинство. Але ніколи не будши там, бачу виразно, мов на старовинній гравюрі, заповітний куточок землі. В цій картині панують світлі тони, ніжні тони біленого поліського полотна. Спокійне світле небо, світлі з жовтим відтінком кучугури пісків. Лише по горизонту — темна зубриста стіна соснового бору.

Небо, ліс і піщана горбиста рівнина — це лише тло.

Потім бачу дорогу.

Ну, яка дорога в пісках? Порізана колесами, вона кривуляє між чахлими кущами сосняка, то повзе на горбик, то шкандибає в долинку. Це навіть не дорога, а розтоптана канава, клята й проклята всіма їздовими і від того ще більше

зморщена. Поруч неї, старої бабусі, вистрибують веселі онуки — стежки, вони мережать сипучі плеса, викрутасами обходять поодинокі деревця й збігаються в одне річище біля трухлого від старості, обваленого місточка. За містком починається село.

Поліське село. Ішли жінки з грибами, пісок та болото, пісок та болото, нарешті й суха місцина, тут, кому де заманулося, й присіли вони спочити, обклавшись корзинами. Отаке й село. Купками. Хата, потім жовта залисина, потім ще самотня хата. Кожен двір обнесено високою дерев'яною огорожею. Тут все із дуба, із сосни, із берези, із граба. Все із лісу. Загляньте в двір. З колод рублена хата, важка, аж угрузла в землю. Колись був добрий тес, та вже почорнів, поточив його шашіль. Смола затверділа на лутках, зелений мох завітчав і дах, і стіни, і сирі підмурки. Далі — хлівець, теж дерев'яний і зелений від моху; он жердяний загін для скотини; чорний, аж слизький зруб колодязя, на ньому важке, міддю оковане цебро; в глухому кутку — повітка для воза, там і колоди, і збруя, і всякий реманент. Оце й усе хазяйство.

В огорожі, що захищає селянина від злого сусідського ока, диких свиней та вовків, є потаємний вихід до низу, тобто на земельну ділянку. Земля тут яка? Той же пісок, трохи бурий від гною, без гною ніщо не росте, навіть кукіль. Але й гірко угноївши, трудно виоравши, пітно висапавши той сухий безплідний клопоть (і все це не раз і не два на рік), ледь збирав селянин пуд бараболі (вона для поліщука і хліб, і сало), мірку вівса для коня та вінок цибулі, щоб, зиму говіючи, колись до сліз нацибулить голодну душу і солоною росичкою вилить обиду на вовче життя.

За дворами й левадами — глевка низина. Корчі, мохові островки, цілі озера густої, як дьоготь, стоячої води, замулені річечки. Царство непролазних поліських боліт.

Хлюпне зеленню травень, і забринить, затанцює болотна синь від комарів. Вони сунуть хмарою на село, чорними кетягами забивають коням храп, виїдають очі, липнуть до всього живого, вербові гілки аж обвисають під тягарем мошкари, свині зариваються в пісок, корови гасають, мов чорти, по болоті, собаки хижо клацають зубами, місця собі не знаходячи, нема спасу ні худобі, ні людині. І в гарячому сні чується тобі невідступний комариний писк.

Та відлютує мошकारа, чорним дощем опаде на землю, і настане тепла й тиха ягідна пора. Вся дітлашня тоді — в лісі. Їж досхочу, гуляй досхочу. І роти, й животи, і колінця, і руки — все барвисто сміється від чорниць та суниць, від малини й ожини. То вже поліщуцькі святки.

Ніколи не був я в Кривичах, та бачу село, бачу дідову хату. Вони постають із запашних батькових оповідок. І вчувається мені, як скрипить у піску підвода, важко ступають коні, брязкають повідки об дишло. То мій дід, Хома Гаврилович, з цілою свитою покірних синів урочисто повертається на обід.

— Стара! Відчини ворота!..

На возі — копа свіжого сіна, на копі — Хома Гаврилович. Ні, вони не правлять кіньми. Віжки в руках старшого сина. Хома Гаврилович поважно сидять у духмяному кріслі, звисивши довгі ноги.

Вони — батько.

На княжий гук Хоми вибігає мати, прудка русява жіночка. Вона відчиняє скрипучі дубові ворота.

— З обідом будьте здорові! — низенько вклоняється мужу, пропускає воза, пропускає свиту синів. Шестеро козаків ідуть за возом по зросту, один одному в потилицю.

Підвода стала посеред двору.

Сини кріслом сплели гнучкі свої руки, і в те крісло опускаються з високості могутній батько. Спустилися, ще й трошки посиділи на синових руках, прижмуривши апостольські очі. Все на батькові, як і на синах, саморобне, домоткане: довга на випуск матіркова сорочка, штани в "гармошку", ноги вкутані, мов лялечки, до колін онучами й замотузовані, на ногах — плетені личаки. Штани й сорочка з пекучими рубцями, від них криваві ривчаки під пахвами, зате ж і міцна одежка. В лісі, бува, зачепишся низом сорочки за дубовий сук — сук трісне, а сорочка ціла. Добре полотно, поліське. Гляди, в одних штанях від парубкування до смерті й проходиш.

Увага, батько стали на землю.

Кряжиста постать. Ляна нечесана борода закриває аршинні груди, світлі пасма волосся обрамляють високе суворе чоло, обличчя ніби витесане з граба, спокійне, міцне, з глибоким рум'янцем.

— Федько, розпрягти коней... Йване, згорнути сіно.

Батько не підвищують голос, та муштровані сини хапцем виконують отчий наказ.

Коло зрубу жде господаря мати, вона з рушником і важким березовим кухлем. Перші підходять Хома Гаврилович, за ним лаштуються в шворку сини.

Тут свої порядки й звичаї, заведені з діда-прадіда.

Ось мати набрала з жолобка теплої води, почала зливати батькові. Руки в Хоми шкарубкі, вони човгали, як терпуги, коли сам Гаврилович терли мозолясті долоні. Довго, зі смаком полоскали батько пампушисті щоки, червонясту потріскану шию. Змочили білу апостольську голову, хлюпнули з пригорщів у розхристану пазуху, смачно крякнули і —: хап! — зловили поданий рушничок. Після батька умивався білочубий Федір, старший син, йому зливав молодший. Так по черзі підходили всі до жолоба. Вже й помилися, але ніхто не розходився, не галасував, навіть не обмовився словом. Як прийшли, так і стояли мовчки за батьком. Висвіжені водою, Хома Гаврилович сказали повагом:

— Прошу до господи, — і пропустили дітей у хату.

Польська господа. Висока, але похмура, наче обкурена димом. Віконця маленькі, сліпі од пилу, заліплені комашвою. В хату сочилось жовте світло. Стеля й стіни, оббиті сосною дранкою, давно покоробились і потемніли. Пахло смолою й сирістю, в щілини проглядало чорне нутро старезних стін.

Добру половину житла займав важений стіл, тесаний з дубової плахи; його ноги-підпори були вбиті в землю, а вже потім стелилась дощана підлога. Круг стола — такі ж міцні дерев'яні лави.

Парувала бараболя на столі, всі чекали батька. В просторій господі було тісно, бо зібралось тут ні мало, ні багато — шістнадцять душ: сини й дочки, зяті й невістки, онуки й онучки. Нікого не випускали Хома Гаврилович з-під своєї руки, щоб не ділити землю. Що ти відріжеш від куцої свити?.. Ось батько пройшли у дальній куток під святі образи. Це їхнє і тільки їхнє

місце. Тут сидів прадід, тут сидів дід, а тепер вони, Хома Гаврилович. По праву руку вмовстився Федір, вилитий батько — широкий, міцний, як зуб-корневик. По ліву руку — молодші сини, зяті й дочки. Мати притулилася на краю лави, звідси їй зручно подавати від печі.

А дітлахи?

Вони ще не достойні сидіти вкупі з дорослими. От як забере сира земля хирляву невістку Дарку, то на її місце батько посадить котрогось з онуків — найроботящішого. А поки що хай дармоїди товчуться на підлозі за одною макітрою.

Отже, батько сіли під образами. Тепер із темного кутка дивилися на дітей суворий Миколай-угодник і ще суворіший Хома Гаврилович. Вони, батько, гучно хукнули, здуваючи комарів з миски. Кругла миска була вирізана в столі, в дубовому ціляку. Такі ж миски, може, трохи менші, глибочіли проти кожного їдця. І всі за неньком дмухнули в порожні кружала, а дехто й рукавом витер. І звели голодні очі на батька.

На рушнику мати подала хазяїнові брусок чорного житнього хліба. Хома Гаврилович перехрестилися, побожно приклались устами до пахучої скоринки. Перехрестилися й діти. Затамували подих. Найсвятіша хвилина — батько ділитимуть пайки.

— Це тобі, Хведоре, — поклали вони перед старшим сином чималеньку скибку. — За те, що сьогодні корчував на гнилиці. Як-не-як, сажень землі прибуло, овес на торік укинемо.

— Це тобі, Павле, — відітнули трохи меншу скибку. — Знаю, наверхався гноєм, та, не нюхавши гнійця, не їстимеш хлібця.

Наділили пайками інших, кожному по роботі, обминули чомусь наполоханого Йвана, зате похвалили невістку Дарку:

— Хирлява молодиця, не нашого роду, але беручка до діла. Он який сувій полотна виткала.

Тим часом мати розклала по мисках товчену бараболю з шкварками. Здається, можна їсти. Та ніхто не вискакував поперед батька. Коли, бувало, новенька невістка згарячу кидалася до миски раніше за всіх, батько так її тріскали довбаною ложкою межі очі, що та, бідолашна, аж гикала. Отож усі скромненько склали руки на стіл. Лиш наймолодший, Санько, нігтем колупнув спокусливий шмат, що лоскотав йому ніздрі горілим запахом, і звів на батечка чисті невинні очі.

А Хома Гаврилович ураз насупили білі кошлаті брови, бликнули суворо на Йвана.

— А тобі, сину, ось! — вони перегнулися через стіл, тицьнули стулені пальці Йванові під самий ніс. — Хапай!.. За що, сам знаєш.

Іван, біліший за свою сорочку, відкинувся до стіни, наче сьорбнув гарячого. Закліпав, заморгав білими віями, ховаючи в кутиках тремтливу сльозу. Мати з докором глянула на розгніваного батька: "Хіба ж так можна? Відлупцюй, як Сидорову козу, а хліба дай" — і тихцем подала свою пайку скривдженому синові, "Бери, Йване, щоб вони й не бачили". Та не проведеш Хому Гавриловича.

— Не жалій, мати! — грюкнули пудові кулаки по тесаному дубові. — Не жалій цуценя, бо Сірком ледачим виросте!

І, схилившись над мискою, зиркнули батько спідлоба на присмирнілу жінку:

— Хай скаже, що сьогодні зробив. Скажи, Йване!

Встав Іван, наче з хреста знятий. Схилив білий чуб.

— Кажи!

— Кільце загубив. Од коси.

— Чуєш?.. Кільце! Залізне! Зносу йому не було б! А він, роззява, загубив. І лежнем пролежав до обіду в куцах. Од мене ховався. Ну я тобі, лайдаче, цього не подарую! — погрозили батько чорним засмаленим нігтем.

Все ще роздратовані, Хома Гаврилович опустили в миску свою щербату ложку-довбанку. То був знак: можна починати.

Заплямкало шістнадцять ротів. Їли мовчки, не хапаючись. Рівнялися на батька. Хома Гаврилович прочісували всіх суворим поглядом. На кого зиркнуть, той клюк носом у миску — подавився. А Йван згорбився над кружалом, зацікавився, суха бараболя не лізла в горло, і свербіла вже гаряча спина.

Дітлахи на підлозі обсіли макітру, голівки докупи, уперлись лобами, сопуть, жменьками щось вишкрібають із дна. Як не помиряться, гримнуть батько з кутка: "Цитьте, мурзаті!"— і діти одразу припишкнуть.

Закінчивши обід, Хома Гаврилович облизали ложку, наче витерли її, пучками зібрали крихти й кинули в рот. Вийшли з-за столу, вклонившись Миколаю-угоднику. За ними піднялась уся родина.

— Йване, йди сюди!

Син був готовий до хрещення. Ні слова не сказавши, спустив штани, закотив полотняну сорочку і ліг правцем на лаву під вікнами.

— Де твої діти? Хай зрять, як і кудою дурість вибивають.

З мовчазного гурту виштовхнули двох наїжачених хлопчаків, Іванових дітей. В брудненьких льолях вони стали перед лавою, затуркано дивлячись на біле батькове тіло.

Хома Гаврилович зняли з кілка широкий ремінь. Мати, сини, зяті й невістки, всі, як один, виструнчилися під глухою стіною. А на лаві розп'ялася грішна душа нетяги-збитника (кільце ж загубив!) та світили проти вікон лляними голівками Йванові діти (до онуків буде хазяйське слово).

Хльоснула пругка реміняка.

— Гех! Отак учив мене дідечко!

— Гех! Отак учив мене батечко!

— Отак вчу вашого ненька!

— А так-о — щоб він вас учив!

Добре сікли Хома Гаврилович. Зі свистом, з протягом сікли. Аж закипали сині попруги на Йвановім тілі. Били і з кожним ударом, немов пекучі гвіздки, заганяли в дитячі голівки страх і повагу до себе — хазяїна дому. "Гех! — я вам бог-отець. Гех! — я вам бог-син. Гех! — я вам дух святий". Ремінякою

стверджували Хома свою неділиму й непорушну владу. Бо таке життя на болоті: не скрутиш чортові роги, тебе скрутить у чортів ріг. Тут, брате, без твердої руки, без хазяїна і хата завалиться, і город здичавіє, і коняка здохне, і сім'я піде в старці.

Управшись із дебелим сином ("Нашого роду, сучий син! Ані скривиться, ані застогне!"), Хома Гаврилович тяженько передихнули й мовили так:

— Тепер, лайдаче, йди та вичисти все із гноярки. І розкидай під грушками, сам подивлюсь.

На кілок повісили ремінь, лягли подрімати під образами. Після праведних трудів не гріх і спочити. Челядь ходила по хаті навшпиньки ("Тс-с-с, батько лежать!"), діти побожно лупали в куток, звідки хропло й бурчало так, що віялась Хомина борода і сипався порох із темних щілин.

Зараз, коли батько сплять, в домі за господаря мати.

Матері тої жменька, вона зчорніла від хатнього клопоту, вічної біганини та пліснявих злиднів. Здається, їй ніколи старіти, вона пружка й легенька, як і в дівках була, тільки зжовкло й зморщилось личко, витіпалась руса коса, усохли груди. Рясна спідниця бовталась на ній, як на тичці; обвисла кофтина, чорна від сажі; хустка з'їхала набік, це та хустка, що пов'язали після вінчання, і відтоді мати не скидала її, бо так годиться.

Метушиться по хаті дрібненька собі жіночка, і важко повірити, що саме вона породила дюжину синів і дочок, і діти вже пнуться до стелі, геть заступають її широкими плечима. І не тільки породила й виняньчила, а й легко, без крику й гаму, справляється з ними. Тому сказала, тому шепнула, тому

пальцем ткнула — і всім робота. Захурчали веретена, закахкав ткацький верстат, забулькала вода в жлукті. Сизо стало в хаті від конопляної потерті, запахло мокрою золою, засновигали, мов тіні, дівчата. Хлопці пішли у двір, той до скотини, той колоти дрова, той плести вербові кошики. Хоч це й не помітно, але до кожного тяглись материні віжки: куди їй треба, туди й повертає дітей.

Батькова влада — в пудових кулаках. За її ж, материною, сухенькою спиною стояла інша сила, мабуть, ще страшніша. Ця сила — невидимі духи. Вони, злі й недобрі, витали скрізь — і в хаті, і на горищі, і в сараї, і в погребі, і на болоті, і в лісі. На кожному кроці вони підстерігали людину, аби наврочити, заподіяти каліцтво, порч, сухоту або ще яку хворість: у корови виссати молоко, у коня силу, в божому зелі — соки. Мати знала безліч таємних знамень, прикмет, які застерігали: бути недоброму. Забрався кріт у садибу і, не дай боже, підриє бульбу — то вже на смерть. Когось підрива, підрива, недовго житиме. Завив собака на місяць, загукав сич у димарі — і це на погибель. Чиюсь душу кличуть. А запіяла курка, заскрипів шашіль у миснику — жди напасті.

Весь її світ був у п'яті, кишів нечистою силою — відьмами, дідьками, перевертнями. І мати знала, чого не слід робити, щоб не дражнити лукавого, не викликати біди. І вона, мов привид, ходила за дітьми та, знай, скубла їх, втлумачувала в дурні голови:

"Не свисти, бо останнє висвистиш із хати".

"Не гойдай ногами, чорти на тобі гойдаються".

"Не торохти ложками, мало ми ще гриземся".

"Не цюкай лопатою по дорозі, вже тобі мати поперек горла стала, могилу копаєш".

"Не рубай на порозі, руки тобі порубає".

"Не переступай через малого, воно й так не росте".

"Не бий віником, бо всохне дитя. Ось тобі лозина, хрести його на здоров'я".

"Не плюй на вогонь, — поприщить".

Словом, була в неньки повна торба цих страхосудних заповідей, і мали вони таку ж магічну силу, як і віщі сни, шептання й заговори. Здавалось, мати й висохла тому, що вдень і вночі, все своє життя, стерегла невсипущо хату, і дітей, і скотину, билась одна з усім темним світом, відганяла духів, затоптувала, заклинала їх, стіни кропила свяченою водою, обкурювала сараї, доріжки посипала вугіллям.

"Будь, чоловіче, обачний, — наставляла вона дітей. — Дихни — й прислухайся, ступи — й оглянься. Бо хижа підступна сила, мов поліське болото, затягне, засмокче тебе — тільки ляснеш. Ти ще й не родився — лукавий стояв над тобою; ти зіп'явся на ноги — дідько за пазуху скік, круг душі обвився; ти вмреш, а нечистий танцюватиме на могилі. Свят, свят, свят — одведи, одступи, згинь!"

З молоком матері всотувала дитина страх до темного й дикого світу і перше, що вона чула, було:

"Цього ніззя!"

"Цього не можна!"

"Туди не ходи — дідько".

"Того не бери — чортове".

Оцим "не можна" вона обкопувала дитину, як садівник деревце, а корінці розправляла так, щоб вони вросли в хазяйство, в роботу і міцно сплїтались круг єдиного отчого кореня.

Як вогню, боялись діти того зловісного "не можна"; для них законом було: нічого не руш без матиного дозволу.

Не руш, не ступи, не скажи. А зачинаєш яку роботу — сіяти чи косити, — хай благословить мати на добре діло, хай скаже: "Тьху, тьху, тьху! Від заздрості, від дурного ока, від чорного поговору".

Вона — охоронець сім'ї.

І не дай боже розгнівати її, піти проти волі неньки. Страшним, спопеляючим словом прокляне вона душу твою відступницьку, і твій рід у зачатті, і руку, яка подає тобі, і язик, який залепече до тебе. Не буде тобі прощення, не буде життя. Як мара, блукатимеш неприкаяний, і не те що люди — куці сахнуться від тебе, роса не зросить, сонце не пригріє, земля не прийме, одна дорога зреченому — туди, в гадюче болото.

Не приведи господи до того!

Батько сплять під образами, по хаті нечутно снує дрібненька мати, що всохла від печі й клопоту, діти ловлять кожен її порух, і кипить робота.

Вщухла обідня спека, вже нагодовані й напоєні коні, пора й виїжджати. І батько враз прокидаються, злизують жовту пінку з присмалених губ, мовлять: "Квасу!" Мати з погрібця виносить глек холодного хлібного квасу. Хома Гаврилович, стогнучи, висушують глек. Затим похрускують кісточками ("Вернись, моя сило!") і виходять на сонце, де їх ждуть сини коло воза.

Ще якась мить — і загупали коні, заскрипіли колеса в піску. Хома Гаврилович повели свою свиту в ліс.

За батьком і мати гуртує челядь. Дівки беруть сапи, дерев'яні коновки і за матір'ю йдуть на капусту.

Двір наче вимело мітлою. Тихо й пусто. Навіть дітлахи подались за жінками. Для вечері, дивись, грибів назбирають, наскубують порічок.

Лишається в дворі тільки чорний кудлатий пес Бабай. І він, старий охриплий пес, не гуляє. Він стереже дупло.

Зараз побачите, що це таке — дупло.

Колись, не за пам'яті Хоми Гавриловича, ріс за клунею старий гіллястий дуб. Давно вже нема його, спиляли. Лишився тільки високий репаний пенъ, що могутньо тримався корінням землі. У тому пні, на пів-аршина від низу, вирізали спершу кружало, таке, як у столі, потім випалили жаром пневі нутрощі. Вийшло щось схоже на дупло. Глибоке й просторе, воно роззявило на світ чорну прокурену пащу.

От коли збираються жінки на город чи в ліс, то котрась спеленає своє немовля (а дітей плодилося рясно), нажує житнього хліба в цідилку, й зв'яже ляльку, і всадовить немовля в дупло. Всадовить, обкладе ганчір'ям, заткне йому лялькою

рот, щоб не кричало, накаже: "Бабай, стережи!" — а сама піде з двору, бува, на цілий день.

І лишається пес за няньку. Робота не хитра, звик. Простягне коло пня свої торохкотливі кістки, лапи під морду, дивиться в чорну пащу дупла, так напружено дивиться, аж сльозяться більмасті очі. З того дупла вигляда червоне, мов бурячок, якесь стареньке зморшкувате личко. Зирить мудрий пес на дитя, дитя лупає цибульками на собаку, і вони, здається, німо розмовляють між собою, пес йому про своє собаче, дитя йому про своє дитяче, і це, їй-богу, однакове, дуже їм близьке й зрозуміле. Про їхню розмову можна було б написати окремо, та ніколи, і муха оно вже сіла на плюсклий носик дівчинки. Пес підкинув морду, хляп язиком — відігнав кляту вертуху: ну її, ще занесе з багна пропасницю. А то підійде півень, потрясе гребінцем, холодним риб'ячим оком прицілиться на живого пуп'янка: "Що воно смокче, пискля?" Пес тоді хрипко: "Гав! Киш до курей, многоженець!" І знову вони вдвох, беззубий пес і беззубе дитя. Старе — як мале, їм добре обом у холодочку за клунею.

Та не завжди все так мирно, все гладенько. Бува, зарепетує дитя, мов різане, і пес скавулить, не знає, що вдіяти. Лизне язиком спітніле підборіддячко: "Цить, цить, моє щенятко". А дитя викахкує, от-от захлинеться, і пес очманіло ганя по двору, вищить, гавкає на далеку дорогу, та хіба докличешся: хазяїн із синами десь за темним лісом, а господиня з дочками — мов застряли в болоті.

Часто переполох цей кінчається тим, що жінки повернуться додому в потемках, невістка або дочка витягне з дупла немовля, а воно вже й готове. Заклякло. Та жінки не голосять, не рвуть на собі волосся, а перехрестять невинну душу, запалять свічку під образами й легенько зітхнуть: "Так йому, видно, судилося... Бог дав, бог забрав. Не мучитиметься".

І тільки пес тужливо заглядатиме в порожнє дупло, і йому ввижатиметься, що дитину проковтнула чорна обвуглена паща, проковтнула, як до того виводок інших немовлят. І він, старий Бабай, ляже коло пня самотній, зів'ялим листям обвиснуть вуха, і на око навернеться печальна собача сльоза. Та не довго журиться пес, бо знов підкинуть йому новенького, і є з ким гомоніти, є коло кого клопотатися, є кому подавати з долу недожовану ляльку.

З цього дупла, що міцно запустило в землю коріння, вийшов увесь працьовитий рід Хоми Гавриловича: і самі Хома, і їхні діти, і їхні онуки. Як полова, одвівалось слабке й легкодухе, виживало тільки живуче. Міцні й здорові сини та дочки швидко росли і, наче дужі пагони, стіною обступали кряжистого дуба, вже їм було мало сонця, вже стало тісно й душно на отчому п'ятачку.

Чи то небо розколалося, чи лихі настали часи: пішла гризня й колотнеча між людом. Самураї побили руських, селом повзли й шкутильгали каліки, обрубками своїми клянучи і віру, й царя, і отечество; злидота клепала коси, цілячись голодним оком на панські садиби; діти розпинали батьків: волі! Рушились порядки, заведені з діда-прадіда.

І Хомині сини, ті, що служили у війську чи відбули заробітки, повертались додому якісь чужі: вже не сплітали кріслечком руки, не лаштувались у шворку за батьком. Ге, подивіться, та вони без дозволу й за стіл полізли. А котрийсь лукаво: "Сідайте, батечку, з нами, не стидайтесь". І смішок по хаті. Вчували батько: тліє чорна змова за їхньою спиною. Щось вовче мають на думці сини. І вони, розгнівані, гупали кулаками, а чубаті баламути не гнулились до столу. І вони, розлючені, хапалися за ремінь, а сини — за плечі старого: присядьте, не кипіть. Тут за обідом старший і каже:

— Хочу, батьку, на вільну...

— Як?! — до стелі підскочили батько.

— Як?! — сипонула прокльонами ненька.

— А так. Як в інших людей, — і син за жінку, за дітей, склав на підводу злидні та з двору. — Коней верну, а нас не ждять!

Батько мерщій за мітлу, люто зашкріб деркачем, замітаючи сина-іуди слід. Пішла пилюга попідтинню.

— Щоб у тебе ні кола, ні двора, ані миски, ані тріски!..

— Щоб тебе, — вторила мати, — громом убило, хату спалило, вітром попіл розвіяло.

Ніщо не допомагало. Ні громи, ні блискавка. Одна за другою виїжджала сім'я за скрипучі дубові ворота. І той же гук із підводи: "Коней вернемо, нас не ждять!"

Тріщала сукняна імперія самодержця Миколи. Тріщала й полотняна імперія Хоми Гавриловича. Мов комашня, розповзалися, розбігалися колись покірні сини. Той з головою заривався в землю, а той тікав од землі, як від чуми. Той пішов докопуватись правди, а той глибше закопував правду, ще й ногами затоптував. Той валяв глуху, як мур, дідівську огорожу, а той ставив іще глухішу.

У кожного — своя стезя.

По вощини

Віконце було сліпе, наче замуроване воском. Воно й не світило, оте більмо, тільки сіяло в хату жовтий студений присмерк. Чмир аж гикав сперемерзя. Від густої темноти, здавалось йому, і холод береться пекельний: вода у діжі промерзає до дна. Перекинь діжу — маєш скляну бабу. Хоч танцюй на ній. Еге ж, як темно, то й холодно. Чмир уже пробував ножом зішкрібати морозний накіп на вікнах. А-а, матері його ковінка, дошкребешся тут, як намерзло, напекло крижаки у лікоть завтовшки. Це тобі не ялинки-картинки на шибках, а такі гулі й маслаки, що й сокирою не врубаєш. І не тільки шибки, вся рама вгрузла в рудий струпуватий накіп. А з підвіконня до самого долу звисають товсті гіллясті бурулі, немовби із чрева землі пробивається в хату стовбур зеленої криги. Так, дивись, і до стелі стовбуряка випре.

Закутався Чмир у свитку. Сів коло печі. "Хав! Хав!" — як сич, хавкає голодний бовдур. І гойдається в димоході чорне страховинне волоття. Відкотивши вухо заячої шапки, дослухається Чмир: що воно бухає надворі?

— О, чуєте! — покректав Чмир. — Бухає морозище. Ото, кажу, як бухне над річкою — рівчаками лопає лід. Не буде рибки, ні! І та, що в мулі сидить, — задубне, чорти б її взяли, собачу погоду. Он і земля вже репає, як репне — до самого споду, бо вже й різдво, морози печуть, мов скажені, а снігу ні жменьки не впало.

В голосі Чмиря не було ні жалю, ані скарги. З того, що вимерзне озиме або задихнеться риба, Чмирі не мали великого збитку. Дасть бог, у лісі щось вродиться, у сусідів щось буде, то й вони, Чмирі, підпасуться. Отож Денис не скаржився, а говорив сам до себе, щоб трохи зігрітися. Слова котилися легенько, поминали закоцюбле Денисове серце й летіли прямісінько в тягу, димар ковтав ті слова, як полову.

Денисові хлопці товклися в потемках, десь над головою, на пекучій від холоду цеглі.

— Чуєте? Бухає! — повів заячим вухом Чмир. Замовк. І раптом до синів-лежебоків — То мороз буха чи ви там на печі?.. Пішли б, кажу, до сусіда та хоч поліняку яку притягли. У Гриця дров завалом, ще хату спалить. Оце сидить, либонь, на гарячому й носа надвір не поткне.

Щось загуркотіло на печі. Синки перекинулися з боку на бік та й знов притихли.

"Еге ж, — виклацував Чмир. — Добре тому сидіти, в кого кладка дровець і мішків п'ять бараболі під полом. А тут мороз тріщить, як у псарні, і пустий живіт присиха до хребтини".

Голод випихає Чмиря на вулицю. Прикривши свою душу — зверху кулаком, а з боків ще й ліктями, — вискочить Чмир у сіни, сьорбне юшечки з дрижаками: і коли ж воно переміниться, трясця його матері? Та ось нагнало й снігу. З вітром, з бурею, з вовчим співом у димарях. Закурився над селом борошняний пил, зашастав у дворах сухий третій сніг, але буря вимітала його начисто, гнала попідтинню; а з городів, садів і канав вигрїбала чорне листя й пісок. Сніг не держався землі, тільки де-не-де за корчами та кущами лишалися брудні смугасті охвістя заметів.

"Мать, не буде людської погоди!" — плюнув спересердя Денис у холодний бовдур, стягнув із печі сина свого Йоньку, взяв за компанію сусідського хлопця Санька та й подався у ліс на роздобутки.

По завії вийшли з села.

Щоб не бити постолів на шпичастих грудках, спустилися вони в балочку, де намело й накрутило ведмедів. Тут, у виярку між піщаними горбами, сніг був як сіль у перекупок: жовтий, з темною зернистою крупою. Буря так утрамбувала сніг, що він зовсім не привалювався й аж вищав під ногами. Йти було б легко, аби не зустрічний вітер. Крутий, пекучий, він пронизував до кісток. У Санька від холоду чубчик став дротяний, шапка стовбурчилась на голові, як на соснових голках.

Довго йшли мовчки, бо рота відкрий — дух забива.

— Ну, Хомич, ви, мати, сьодні кріпко поснідали? — озвався нарешті Денис, з-під вітру вивертаючи носа аж на потилицю.

Він питав ніби серйозно, але дивлячись на Санька, що плівся позаду, прискав блудним смішком і чи то від сміху, чи від холоду часто кліпав плаксивими очицями, а вітер тут же співав його старечу сльозу.

— То як, Хомичу, кріпко поснідали? — допитувався Чмир, а тим часом штиряв свого Йоньку під ребра, і вони обоє, батько та син, лукавенько переключувались.

Мороз ошпарив Санькові обличчя, сповзала вовняна хустка, якою мати закутала хлопця, і малий поправляв її та заклопотано злизував світлу юшечку під носом. Він не вловив Денисової насмішечки, не до того було, і відказав з дитячою щирістю:

— Гарно поснідали. Мати по картоплинці дала, а я ще й в олійку вмочив, на дні миски яскріла, так що підкріпився.

Чмир-старший веселенько хмикнув, і його вугристе колюче підборіддя, його мерхлі безкровні щоки сховалися в комірець

повстяної свитки (він, мабуть, нап'яв одежину на голу душу, бо в дірки світилося синє-синє, гусяче, тіло). А Йонька, той обернувся до сусіда і випустив з білою парою:

— А пшоняної каші з молоком, га?.. не нюхав?

Від Йоньки справді дихнуло підгорілою кашею. І так смачно дихнуло — отою, знаєте, хрумкою підсмаженою плівкою, — що в голодного Санька запекло-запекло під рубчиком живота. Хлопець навіть спинився. Де ж вони молока розжились? Корова у них ялова, там така — шкура облазить... Те-те-те! Отож зрання бідкалась Грицаєва Марфа, що клята відьма занадилась до їхньої первістки. Вона, Марфа, заскочила у хлів (було ще затемна), щоб підкинути сінця худобі, коли щось волосате — кувирть з-під ясел! — та на вулицю. Марфа до корови, а вона трясеться, і з дійок свіженьке молоко скрапує...

Йонька роззявив рота, щоб, видно, дохвалитися доброю кашею, але батько вчасно турнув сінка: "Йди швидше, патякаєш тут!" І Йонька враз осікся. Спритним циганським розумом збагнув хлопець, що бовкнув зайве. В їхній сім'ї суворо дотримувались правила: вікна закривай від мошкари, а рот — від клятих сусідів. Відчуваючи свою провину, Йонька насупився, бичкувато наставив лоба, розтинаючи тугі струмені вітру. Він сердито шкріб постоломи по скрипучому снігу. Під його ногами плутався худий приبلудний пес, який за літа пристав до Чмиревого двору. Старий підлиза, він так і крутив хвостом перед Йонькою, потім повертав до Санька хитру гостреньку мордочку, локотав язиком густе морозяне повітря, ніби дражнився: "Ага, й мені дістались пшоняні вишкребки!"

Санькові раптом розхотілося йти з Чмирями в ліс. Він повернувся за вітром. Далеко позаду лишилося рідне село. І тепла піч. І мати. За білою курою ледь видно було маленькі, як вулики, чорні хатки, сіру павутину огорож, темні чубки садів. З

тим світом, де пахне смолою і димком черені, зв'язував хлопця лише кривий путівець, пробитий санками, ріденько устелений сіном. В кількох місцях дорогу перебігали білогриві табуни куряви, то вітер вимітав із низинок невлежаний сніг, гнав його безвісти. Холодно й непривітно стало Санькові. І думки його, жалісні та самотні, побігли путівцем до села. Але пригадалися батькові слова: "Хоч вони й непутящі люди, Чмирі, та йди, сину, може, що й принесеш на вечерю". І вже близько ліс. Мов фортечна стіна, темнів за горбом мовчазний сосновий бір. А там затишок, там десь приховані ведмежі ласощі — повні дупла щільників і дикого меду.

— Ей, Хомовичу, не паси задніх! — гукнув дядько Денис.

Хлопець кинувся доганяти Чмирів.

Ліс наближався. Росла на очах бронзова колонада сосен, що тримали на собі важке зелене шатро. Під тим шатром зависала густа й лапата сутінь, і тільки вони ступили під темне склепіння лісу, як одразу немовби споночіло, насторожились хащі, заступаючи їм дорогу, над головою покотився тривожний гул. Санькові здалося, що він опинився в іншому царстві, — десь під землею у грімкотливих печерах, які то розгалужувались, то вели до обриву, де валялися старі вузлуваті кореневища, то упиралися в завали. Коло завалу хлопець зупинявся: страшно й цікаво було дивитись на могутній кряж, що бухнув колись на землю, зламавши собі поперек, обчухравши гілля і буйне козацьке чубисько. Мабуть, стомився велетень підпирати небо і ліг на спочинок біля ніг молодших братів.

Тут, у гущавині, вітру як і не було. Тільки високо вгорі, над верхнім ярусом пущі, рокотав буревій та чавунним гулом гули промерзлі стовбурища і десь неприємно скрипіла відчахнута гілка. Сніг лежав у лісі чистий, синювато-білий, по ньому темною

заполоччю було вишито звірині сліди. І пахло звіриним послідом, гіркуватим, як дим, але найвловиміше пахло терпкою смолою.

Санько, сторожко озираючись, хрумтів по снігу, на душі було тихо й тривожно. Він чував про збір щільників, та йому ніколи не доводилось дерти бджолині гнізда. Тим паче зимою, коли бджоли беззахисні, сплять собі, сплівшись у тугенький клубок. Ходити зимою на дупла — в цьому було щось спокусливе й недозволене, як, скажімо, у хлопчачому нальоті на зелені яблука, і Санькові стало трохи боязко, він подумав, що краще Йонька сховав би свою торбу, бо медом ще й не пахло, а він уже наставив бездонну шаньку, наче збирався запхнути туди колоду з вощинами — не менше. Совість, проте, не довго мучила хлопця. Воно ж цікаво, як лізтиме на дерево сухий, мов реп'ях, дядько Денис, і що робитиме собака, коли посипляться згори щільники.

Денис повів свою ватагу не в глиб соснового бору, а понад краєм лісу, де петляла вовча стежка. Деревя то напливали шеренгами, то відступали, і сині розгойдані тіні мигтіли на снігу, як спиці в колесі, між стовбурами просвічувалась біла рівнина, там починалось відкрите поле, і тягло звідтіля пронизливим холодом.

— Куди ми йдемо? — поспитав Санько, ледь волочучи обмерзлі, аж дзвінкі, постолі.

— Не кудикай, щоб тобі!.. — штрикнув дядько малого колючим оком. — Наврочиш своїм "куди", чорта лисого знайдеш тоді що.

Батько і в плечі штурхне — не болить, а чужий тільки бликнув скоса — у серце штрикнуло. Насупився хлопець, пішов собі збоку, глибоким заметом. Чмир ніби й не бачив, як грузне

Санько по коліна. А пес ще й похлебтав дражливо язиком: так тобі й треба!.. Тільки перегодя почув Санько, що позаду сопе Йонька, наступаючи йому на п'яти:

— Ти чого? Чого нагиндичився?.. Ось до лип скоро вийдемо.
— Йонька ніби вибачався. — Бджоли, панібрате, не дурні, вони в хащі не лізуть, вибирають місцинку, щоб і сонце було, і луги недалеко...

"Ти ба, що зна циганчук!" — з повагою зиркнув Санько у шерхле, лускاته від морозу лице сусіда. Роками той був майже рівня Санькові, але на голову вищий, трохи мішкуватий у підрізаному батьковому сіряку з обовтаним низом, де понамерзали скляні бурульки. Рукава йому були задовгі, вони трубами звисали до землі, і Йонька, розказуючи про бджолині хитрощі, вимахував тими рукавами, як старець торбою. Санько навіть пробрав кубельце у вовняній хустці, щоб ліпше чути дружка, котрий, виявляється, не гірше звіра знав, як шукати у лісі поживу. Дикі бджоли, розказував Йонька, мають неабиякий глузд. Їх не шукай на верхах дерев: там шугають вітри, а вітру комахи бояться. І в землі вони не селяться, і низькі дупла обминають, бо водою залле, або зачує клишоногий, де солодким пахне, розкопає гніздо, винищить все до крихти. То лише оси, мов ті монахи-схимники, душаться в темних норах та гнилих корчах: із них, голодранців, ніякого взятку.

А бджоли, то великі сонцелюби, вони обживають старі дупласті верби й липи, гнізда свої лаштують саженив на три від землі, там, де розходиться гілля, — і дощ не бризкає під листяною шапкою, і ведмідь спроста не дістане, і талою водою не залле. Ну, а коли хочеш знайти бджолине дупло, дивись, панібрате, з того боку, де сонце сходить: свої льотки бджоли виводять на схід, до ранішнього світла.

Йонька раптом замовк, бо вони спускалися в урочище, по дну якого влітку, мабуть, протікає болотиста річечка, затінена розлогими спокійно-мудрими липами. Скована кригою, засипана снігом, річка нагадувала зараз лісову дорогу, що кривуляє долиною, обривисті береги її — наче високий насип, а два ряди темнокорих лип уздовж берегів — мов зимова алея.

Низом, по широкому річищу, тягло пекучим холодом.

Чмир шугонув на задніх з обриву, за ним посунувся сніг, в куряві мелькнула заяча шапка — і Денис наче провалився в яму. Хлопці скотились за ним. І тут заглядів Санько, що дядькові недобре. Маленький, запорошений снігом, він сидів під урвищем, безсило розкинувши ноги. Лиця не стало, був лиш кім'ях інею, борідка аж злипла від льоду, і дві заглибини очей затягло льодком. Навіть крізь світку було видно, як тремтить його горобине тіло.

— За що страждаю? — з присьорбом виклацав Чмир; упершись коліньми в груди, він почав ляскать себе по литках, по занімилых плечах, стер п'ятірнею іней із сизих щік. І, дивись, ніби ожив — заплюскав гострими очицями, втупився в Йоньку, що стояв перед ним трохи розгублений. — За що страждаю, га? За що, чорти б вас узяли, никаю лісом, як вовк? Щоб вас прокормить, черва. А ви нагодуєте батька?

Йонька щось промуркотів.

— Хе! — зігрівав себе жовцю Денис. — Нагодують! Відкривай, батьку, пельку — смоли дадуть. Постарію — свої ж дітки виштурхають з хати, як собаку. Скажи — не правда?

Йонька не огризався. Батькова злість потішала його. Сині Йоньчині губи, облущені вітром, скривилися в усмішці.

— Либишся? Отож-бо й є, що правда. Мій дід, а твій, значить, прадід, колись розказував притчу. Я на все життя затамив її. Так і так, розказував дід, вивела орлиця трьох орлят. Ну, коли вони вбилися в пушок, взяла орлиця одне, понесла над морем. "Будеш мене годувати, — питає, — як виростеш?" Мале схарапудилось і давай божиться: "Буду, — мовляв, — щоб мені не жити, буду!" — "Брешеш!" — каже орлиця та й кинула його в море. Взяла орлиця друге. Те саме питає. І друге клянеться: "Буду!" І його кинула в море. Тоді взяла третє. Несе над морем та знов: "Будеш мене годувати, як виростеш?" — "Не буду! — каже. — Ти годувала своїх дітей, а я, коли виросту, буду годувати своїх". — "Оце так, оце правда!" — сказала орлиця і назад понесла, в гніздо.

Йонька, слухаючи батька, навіть рота роззявив, наче той напихав його медом. Коли батько замовк, аж облизався хлопець:

— І я так зроблю!

— Молодець, сучий сину! — похвалив Чмир-старший свого спадкоємця.

Чмир погомонів душевно з сином і, здається, зовсім повеселів. Витрусив сніг із-за коміра, тугіше стягнув вірьовчиною свитку, ще поляскав себе для бадьорості та й сказав: "За діло, хлопці. Тут і будемо шукати".

Вони пішли під липами, під чорним плетивом їхніх гілок, дядько Денис задер колючу бороду, зашастав очима по кожному дереву, собака вистрибував попереду й теж винюхував здобич, Йонька гарячково розсупонював свою торбу. Мисливський азарт захопив і Санька, він біг за Йонькою, грузнучи в заметах, крутив головою, та в очах його лише

работило стрілчасте гілля, немов чорні блискавки смугували небо.

— Ось, тату, ось! — закричав Йонька, стріляючи пальцем угору. Пес собі задер гостреньку морду, заскавучав на білку чи на сороку.

— Що там? — зупинився Санько.

— Дупло. Бачиш, на липі.

Липа стояла висока й незатишна, нічого примітного в ній не було, тільки й того, що дві гілляки, мов підняті руки людини, утворювали з стовбуром хрест. Але ж, помітив Санько, саме на перехресті щось заліплено, ніби кавалком глини. Хитро замуровано, тільки чорніє маленьке вічко. Дупло...

Почалось полювання.

Хлопці стали під липою, зігнувши спини; Чмир видряпався на них, погицав, як на містку, а потім — хоп! — учепився за гілку. Далі Санько бачив, як дядько дерся вгору, — закидав неслухняну ногу за сучок; скільки разів закидав, стільки й висолоплював язика. Нарешті якось зіп'явся на гілку.

Йонька вже й торбу наставив.

Хряснула в сніг замазка, справді на глину схожа. Полетіла кора. Чмир все глибше засовував руку в дупло. На землю упав темний кім'яшок, розсипавшись на грудочки. Ті жовто-бурі грудочки поповзли по снігу. Пес кинувся до них, понюхав одну — тріпнув вухами, понюхав другу — відскочив. Почав ганяти лапою кім'яшок, жалібно скавуліти.

— Дурний! То бджоли, — хмикнув Йонька.

А вгорі, звисивши ноги з хреста, лаявся Чмир:

— Бодай тобі холера в печінку! Наче хто вилизав — ні воску, ні меду, аніякої трясці нема.

Вони, Чмир з Йонькою, поплелися далі, а Санько стояв над клубочками, що повзали по снігу. Бджоли були напівживі, якісь морхлі, наче підсушені, з сивим пушком на крильцях. Одні вже залякли, інші лежали на спинках і ледь-ледь ворушили лапками. Вітерець замітав їх снігом. Санько пішов геть, злякано озирючись, і йому здавалося: під сорочку набилося повно бджіл, вони, мертві й холодні, лізуть, повзуть по всьому тілу.

За якусь хвилину він знов підставляв хребет Чмиреві, і той, легкий, як міхур, ліз на дерево.

— О, тут буде! — виголошував Чмир з високості: — Хапай, Йонько.

Йонька мотнув рукавами і спритно, мов кібець, піймав на льоту вощину. Санько й моргнути не встиг, як дружок відправив у рот свою здобич, справно зашаткував щелепами. І друга вощина дісталась Йоньці — закутаний у хустку, Санько не встигав за проворним Чмирем. А той кидався поперед собаки, хапав тугі, мов коржики, щільники, витрушував бджоли й напихав собі рот. Він не висмоктував мед, ніколи було, поглинав щільники з воском, аж текла по губах липуча жовта слина.

Та ось і Санько вирвав собі щільничок. Той був тоненький, як пайка хліба в їхній сім'ї, світився круглим краєм місяця, в янтарних лунках застигли сльозинки меду. Санько поклав його на язик — і в роті стало холодно і запахло липовим цвітом.

Хлопець не отямився, як пожива та зникла. Десь покотилась-покотилась глибоко, а назустріч судорогою піднімалась жага: їсти! Хоч траву, хоч лубок їсти, аби не пекло, не судомило шлунок. І Санько, не тямлячи себе, штовхав Йоньку, відтягував собаку і гріб щільники — з дупляною гниллю, зі снігом. Гріб і ковтав не жуучи, а їсти хотілося все більше, і перемерзле тіло трусилось від ненаситного голоду. Вони перебігали від липи до липи, обідрані дїтлахи й собака, ніби змагалися між собою: хто проковтне ціляком вощину? Лиш згодом, угрівшись від штурханів та біганини, Йонька рвонув Санька за хустку: "Хопить! Кидай у торбу".

Хлопці й забули про Чмиря. А він лазив по деревах, сучкуваті гілки задублювали свитку і вітер полоскав йому ребра. Що в нього залякли руки, пальці стали дерев'яні, наче граблі, що він оглух від морозу, — про це Санько й не думав. Чмир існував для нього постільки, поскільки треба було підставляти спину й носом клювати у сніг, коли ставив той на лопатки скам'янілий постїл, а потїм ждати, як зашурхотить кора й полетять додолу легкі, мов сухарики, вощини. Та Чмир нагадав про себе, гукнувши хлопцям:

— От баба, так баба! Ану, потрусимо її!

Чорна "баба" злякала Санька. Вона, мов жлукто, висїла на деревї, намертво прив'язана до стовбурища. Санько не одразу второпав, що то колода — мабуть, одна із тих, які ставлять поліщуки у лісі для диких бджїл.

їх ставили в затишних мїстечках, подалї від людського ока, і раз чи два на рік брали взяток, не такий вже й багатий, та на рїздвяну кутю того меду стачало. Дерти чужу колоду — відкритий грабїж. Хазяїн пальнув би з дробовика або вилами простромив би злодїя, коли б застав коло свого вулика. Але Чмир спокїйненько лїз, напевне знаючи, що зараз нїхто не

поткнеться в ліс, і в Санька знов загули під сорочкою бджоли. "А як прийдуть по слідах... аж додому", — зарілося в голові.

З колоди взяли чимало воцин. І не пустих — з доброю начинкою.

Напівмертві бджоли воружкою тирсою устелили сніг круг дерева. Від меду чи від страху гірко стало Санькові в роті.

Чмир спустився на землю з кийком у руці. Цим важеним кийком він щойно висадив дно у вербовій колоді. Обчухраний, засалений воском, він так-сяк обібрав на собі налиплі кетяхи, постогнав, виганяючи стужу з печінок, і підійшов до Йоньки.

— Оце все? — встромив носа в торбу, сюди-туди рукою — облапав кутки. Очі його палахнули крижаною синню. — Зжер, с-с-суча душа? Кажі!!

— Та ні... Цюцька... Цюцька хапала.

— Цюцьку — м-мать... — потяг кийком собаку, якраз між вуха, пес вайкнув, боком шаснув по снігу, перекинувся раз, другий і — затих.

— Уб'ю, стерво! — замахнувся кийком на сина, та не вдарив, плюнув чорним плювком під ноги і рвонув по снігу.

Вже почало вечоріти, тіні між деревами погустішали, та це вже були й не тіні, а сині надвечірні присмерки, що виповзали з-під кущів, з холодних яруг, з глибини потемнілого лісу. Санько байдуже плівся за дядьком; він уже не відчував своєї ходи, ноги спорожніли, стали наче ватяні. Скоро спорожніла й голова, і руки, вся вага тіла переливалася під груди. Там набухав камінь, твердий і гарячий. Той камінь розпирив йому груди, не було як

дихнути, і раптом — гострий, жалючий біль полоснув навхрест, розпанахав живіт, і з очей приснули бджоли. Він упав і, мабуть, крикнув, та не почув свого крику, тільки віддалене "о-о-в!" повисло над лісом. Санько вже зціпив зуби, а стогін луною бився в темних берегах річища. То був голос чужий, і хлопець, підвівши голову, помітив, що далеко позаду, під липами, лежить Йонька, і очі його смертно гукають батька.

З пагорба біг до них розхристаний Чмир.

Далі Санько мало що тямив.

Його, здається, несли, взявши під пахви, і Йоньку несли, і шелестіли над ними чорні крила, хтось кричав на вухо: "Будеш годувати, як виростеш?" — і падав Санько у море, на гострий камінь, і нутрощі випікав біль, такий нестерпний і пекучий, що не було вже сили й стогнати. Потім трясло їх на санках, і лаявся Чмир: "Нажерлись воску... смоли б ви напилися!" — і знову падав Санько... у вогонь, у нестерпний біль.

Ця трясанина, ця мука були нескінченні, і світ летів шкереберть: то враз спалахувало сонце, воно випікало очі, у розпалену свідомість врзалась картина — червоні коні мчать їх по червоному снігу, то раптом наступала ніч, і все поглинала чорна тиша. В таку хвилину, коли жар засліпив його, Санько не вгледів, а бозна-як відчув (може, по запаху рідних стін), що він дома, що мати поклала йому на чоло приємно-холодну руку, що з ним щось роблять. Робили щось жорстоке, ніби вичавлювали біль, але вичавлювали, це точно, бо та пекуча головешка під грудьми потроху стухала. Тож поки марив хлопець, кидаючись на лежанці, мати з дочками рятували його, як могли: один за одним клали на живіт мішечки з гарячим піском, живіт був кругло здутий, твердий і синій, мов куряче воло, і коли на тілі коржем виступав розтоплений віск, зшкрібали той віск ножем, тупим його краєм, та знов клали мішечки, та знов зшкрібали.

Хлопець аж підпливав гарячим потом, і в запалих синцюватих очах збирався калюжками піт, несла його орлиця над морем, питаючи: "Будеш, сину, годувати, як виростеш?"

...Десь на третій день пішов Санько до Чмирів. У хаті було чорно. Зеленою кригою висвічували кутки. Коло печі сидів Денис, обчухраною спиною до дверей, і щось бурмотів у голодний бовдур. Хлопці товклись на витертій до цегли черені. А на столі лежав Йонька. Лежав твердо й плоско, і був жовтий, як віск. У жовтих руках блимала свічечка. З-під гнота медовими краплями капав віск. "Кап, кап" — на жовті безмовні пальці. Від тої свічки, від мертвого тіла так нудотно запахло вощиною, що Санька знов полоснуло вогнем під груди, і він, аби не зблювати, прожогом вилетів на свіжий дух.

Духоборці

Притча перша. Страх

Санько — найменший в роду Хоми Гавриловича — сидів під хатою і дослухався, як б'ються об стіну хрущі. Вони летіли з темної вулиці, летіли один за одним, наче витрушувались із листя старої верби, яка чорною горою стояла за ворітьми. Вечір був тихий; мабуть, збиралось на дощ, бо з далекого лісу поволі випливали хмари, важкі, попелясті, з рожево-сірими боками. Село наливалося мороком, теплою болотною задухою. Видно, хрущі злякалися дощу і сипонули хто куди; як тільки в повітрі бриніло тихе "ж-ж-ж", Санько весь напружувався: "Попаде чи не попаде?"

"Дзик!" — билась тверда грудочка об стіну і, наче розсипавшись, падала вниз. "Ага! Спіймався!" Санько ляскав картузом по призьбі, де щось ворушилося, і, тамуючи подих, обережно запускав руку під обідок: живий-живісінький! Сам

лізе, дурачок, у жменю. Спи́на гладенька, як ніготь, а черевце — ніби реп'ях, чіпке й шершаве. Жук сердито гуде, шкребеться, пощипує лапками Санькові пальці, Хлопець кидає хруща за пазуху: їх там — як бджіл у вулику. Це не дуже страшно — бути вуликом для хрущів. То тільки спершу лоскітно, як повзе, бува, щось ворухке під пахву, а потім навіть приємно: снують, шарудять реп'яшки у потемках, не знаєш, за ким слідкувати. Бач, бач, один гребеться аж у брехливій ямці. Мабуть, дременути надумав, такий проворний! Е, ні, злазь, друже, назад під сорочку!

"Дзик! Дзик!" — летять хрущі, прошивають густу вечірню сутінь. З усього розгону вриваються вони в причілок і, лускаючи, як сухий горох, осипаються на землю.

Санько прислухається не тільки до льоту хрущів; його вухо ні-ні — та й ловить далеке поскрипування підводи: може, то батько з старшими синами повертаються додому. Ото, либонь, погода їх стривожила, і вони квапляться згребти та скласти сіно, та ще й рогатки зверху поставити, щоб вітер не розкидав копиці. Словом, запізналися батько. А Санькові ж треба, коли приїде підвода, випрягти Оську й Стрижа, махнути до річки й напоїти коней, а тоді через усе село, обвалений місток, через житнє поле скакати аж до Шибєївського яру, бо хлопці казали, що на ніч збираються там, під лісом.

Санько раз у раз позирає в далеч: над лугом піднімається чорна стіна, і на тій стіні хтось викрешує вогонь, і як чирконе — сліпучі іскри летять додолу. Диви, наче запахло смаленою губкою. Низом війнув холодний вітер, затріпотіла верба, і хрущі сипонули цілим роєм. Та Санько вже не ловив їх, прищулився, ждав перших крапель. А може, пронесе? Може, погримить, поблискає та й піде собі понад річкою? Санькові аби проскочить до яру, а там — хлопці, курінь, печена картопля. В гурті, як

кажуть, і дощ за борщ, і злива — півдива. А от як у полі застане гроза...

— Тпру! — почулося з вулиці. — Саню! Відчини ворота.

Хлопець кинувся на батьків голос, до чорної верби, де пахло сіном і спітнілою конячою шерстю. У двір заїхала якась горбата копиця, тепла й духмяна, під нею рипіло дишло й видзеленькували повідки, попереду йшла дивовижно висока й розкошлана постать — батько не батько, мовби сніп очерету.

— Тату, це ви?

— Отак-о! — відгукнулися батько; вони ще в силі та могутті, в їхньому голосі вчуваються глузливі нотки. — Як же дорогу знайдеш, га, коли свого не розгледів?.. Може, злякався?

— Та ні, пожену. Хлопці кликали...

— Дощу не буде, — чи то заспокоїли сина, чи самі собі сказали батько. — Хмару на Залуччя потягло. Пострахає, переказиться й стихне.

Коні були гарячі, з духом болотної води, Санько прошмигнув попід ними, спиною витиснув гніздо в сіні, щоб було як повертатися в передку, зубами розсупонив мокрі посторонки і, хазяйновито покрикуючи: "Повернись, Оська! Назад, Стриж, щоб тобі!.." — зняв зопрілі од поту шлеї.

Батько сказали, що коней напоїли біля мосту, підсадили хлопчака на сумирну Оську, нагадали, як завжди: "Стринож босяка, — це вони так про молодого жеребчика, — щоб не поліз у мочарі". Малий хвацько вйокнув (хай не думають батько, що він боїться), вдарив п'ятами кобилу, і наче вітер підхопив його,

вініс за ворота, над головою майнуло темне шатро верби, а назустріч побігла вуличка, глуха й таємнича, як старе й забуте річище, на тьмяних берегах мелькали зубристі ряди огорож, припишкли купки садів, де-не-де блимали вогники в хатах, наче бакени на вечірнім Сожі. І Санькові здалося, що не верхи він скаче, а пливе по темній спокійній воді, свіжий вітрець студить йому груди, м'яка пітьма огортає все тіло й несе, й несе його в сповитку, легко погойдує, далі й далі веслує — в глиб горобиної ночі.

Коли вулиця широко розступилася, вбираючи в себе молочну повінь житнього лану, Санько притишив коней, намотав на руку поводок від Стрижа, щоб той не толочив хліб. Але комизливий жеребчик рвався вперед, обганяв Оську, збивав її в гущину.

— Ах ти, жевжик! — полоснув Санько темряву, здибилась гриваста хвиля, Стриж мало не звалив хлопця, але пішов спокійніше. Дорогу в сивому житі було добре видно; вона скидалася на глибокий рівчак, який то губився за поворотом, то виринав знову. Коні, хоч і зв'язані коротко, черкали боками об високе жито, наче купалися в рясці. Санько ногою ловив колосся, воно приємно лоскотало підощву, і ось — рип! — один вусач застряв між пальцями.

Небо над лісом, де стояла важка попеляста хмара, трохи посвітлішало. Синя смужка окреслила обрій на заході, зараз гриміло в чорноті десь ген-ген за Сожем. "А таки не буде дощу", — подумав хлопець. Видно, й хрущі зрозуміли, що дарма сполошилися, і знову діловито загули під сорочкою. Санько тихенько чмихнув, уявивши собі, як будитиме хлопців опівночі: тільки хто з пастушків задрімає, він дістане хруща, роздратує її — сонькові за комір. Мовляв, не спи, козаче, батіг по тобі плаче, лошата в городі, коні в болоті, а ти — хр-р... А той як схопиться, як закричить— весь курінь розляжеться од сміху. "І мені, і

мені!"— підставлятимуть хлопці шиї, сон як рукою зніме, будуть реготати до ранку та розказувати веселі пригоди.

— Фр-р! — здригнувся раптом Стриж, став наче вкопаний, нашорошив вуха. Оська теж спинилась, злякано мотнула головою, захропла.

"Що це з ними?" — у Санька спітніли долоні. Хлопець навіть відчув, як трясуться піджилки — у нього чи в кобили.

— Н-но, поїхали. — Санько торкнув поводок, коні боком-боком у жито, тиць і стали. "Вовк! — стрельнула думка. — Згряя вовків!"

"Ш-ш-ш!" — гойднулися колоски, щось кудлате посунулося з яру, все ближче й ближче. Санько підібрав отерплі ноги, уп'явся в холку, ждав: пронесе чи схопить?

"Ш-шу-шу!" — пішла темна хвиля житами.

— Вітер... їй же бо, вітер! — видихнув хлопець. — Які ж вовки у посівах? — Він скося зиркнув на Стрижа, побачив, як той неспокійно пряде вухами. — Ач, страхополох, — куца злякався! — Оперезав жеребця батоном, і той, роздуваючи ніздрі, шугонув на дорогу, Оська за ним, коні сплутались, позадкували в рівчак.

Лиш зараз Санько додивився, що коні, як би не крутилися, повертають морду в один бік — туди, де чорнів на шляху невисокий горб. Крізь волокнуваті хмари вже пробивалося тьмяне світло місяця, і Санько, тримаючись за гриву, пригнувся, обшастав очима той горбик.

— Фу-фу-фу! — щось сердито закувало і клубком покотилось в рівчак; сіре, настовбурчене, воно підстрибцем наближалось до коней, погрозово хукало, а коні відступали, відступали, стріпували — гривами і били копитами землю. Завмирав клубок, завмирили й коні, назад відскакував — і коні за ним, ніби вони були прив'язані до страховиська невидимими віжками.

"Анциболот! — зіщулився хлопець. — Плутає, плутає коней, як було восени з дядьком Юхимом..."

Він пригадав Юхима, сторожа з общинної водокачки; якось той прибіг у село, глухої ночі сколошкав людей і, трясучись, розказував, що за ним ганяється по болоті окате, безп'яте, з відьомським вогнем у пельці. Це не вперше ганялося за бідним сторожем, було й раніше таке, і мужики сміялися, не вірили йому, аж поки Юхим не щез. Зник — і все, наче корова язиком злизала. Знайшли тільки в мочарах його солом'яний бриль.

"Мамо, заступнице рідна!" — зойкнула хлоп'яча душа в багнисту пітьму, де ворушився клубок.

— Угу-у-у! — тюгикнуло за левадою, луною пішло над житами. І не так сірий клубок, як оце протяжне, мертвецьке "у-у-у!" до німоти злякало хлопця. Може, то крикнув бугай в очеретах, Санькові ж причулось Юхимове: "Ряту-у-уйте!" Біла, як вата, мара піднялась над болотом, і, метляючи довгими, аж до неба, руками, понеслась понад яром, загототала в степ: — Ого-го-го-го-о-о!

"Задушить! Затягне в болото!" — з жахом подумав хлопець, і хоч білим туманом розвіявся привид, студений голос шептав Санькові: "Не стій! Розверни коней і тікай у село, тікай, поки живий та цілий!" Він щосили рвонув за повід, але коні його не

слухались, хрупчи, видирались на гору, а клубок відкочувався і все меншав, танув на очах. "Ба-ба! Відступає страховисько!" Хлопець пришпорив гнідих, вони пішли сміливіше, ось-ось розчавлять кудлате. Санько, не пам'ятаючи себе, злетів з коня, одним стрибком догнав втікача, з розмаху вдарив пужалном. Воно, кругле й колюче, хрюкнуло, перекинулось і... затихло.

— Їжак! Їжа-а-ак! — захлинувся Санько відчайдушним криком. — А щоб ти згорів, мишолов проклятий! — і він ошаліло затанцював круг їжака, що смирно лежав на спині.

Понуривши голови, Оська й Стриж здивовано розглядали маленьку сіру тварюку: "Фр-р! Оце такий шмаркач?! І сто потів зігнав з поважних коней! Ай-я-яй, де ваші очі!"

Алюром летів Санько через поле, до грудей притискав картуз, бовть-бовть — бовтався їжак у картузі, шаруділи хрущі під пахвою, якийсь нахаба гудів за вухом і його протяжне "у-у-у!" нагадувало той страхітливий голос, що до смерті налякав Санька. Та зараз ніби розступилася ніч, зникли кудись примари і знов молочно-спокійні стали жита, обрій чистий, блідо-голубий, за розірваним мостом червоним вічком блимав, кликав до себе вогник. "Хлопці картоплю печуть!" Санько усміхнувся, коней пустив у галоп, він смакував, він уже бачив, як регочуть хлопці з його чудернацької пригоди.

Він був ще малий, Санько, ї не знав, яку силу зборов цієї ночі, — страх, той самий страх, що не одного заводив у драглисті мочарі.

Притча друга. Білі паляниці

— Ух, і погода, — сказав Гарба.

— Н-да, вуркаганська ніч, — озвався Клим Басаман. — Дай закурить, Гарбо! Очі злипаються...

Здавалось, вони їхали по ріллі. Під ними рілля, над ними рілля, ніде ані вогника, ані найменшого просвіту — грязюка й тягуча темінь.

Такі ночі бувають лише напровесні. З курганів і териконів лускою злізли сніги, земля розкисла, стала чорна й масна, як мазут. Ще звечора степ затягло хмаровинням, і все довкруг наче захлинулося багнукою. "Ух, і погода! — бурчав Гарба. — Ну просто віхтем заткнуло зіньки. Не те що коней, віжок у руках не видно". Скрипів холодний дощ, колеса чавкали в багні, але й скрип дощу, і порипування підводи, і голоси мужиків глухнули у вологій пільмі.

Продармійці їхали добру годину, коли не більше. Де вони зараз, далеко чи близько від Айдару, ніхто не міг би сказати: дорога незнайома і така сліпища — цигаркою в рота не вцілиш. Брати Басамани, Клим та Кузьма, лежали бочком на соломі, майже впритул носом до носа. Так зручніше було курити, поциганському — одну самокрутку на двох. Затягувався Клим — передавав Кузьмі, а той, затягнувшись, — братові. Смоктали економно, так щоб не слинити "бичка", вогник прикривали від дощу. І між затяжками про щось говорили. Гарба не чув, про що. Гарба сидів у передку, правив ледачими ревкомівськими кіньми. Та, власне, хіба можна керувати кіньми при такій несусвітній погоді? Він давно попустив віжки: хай ідуть сухоребрі, куди йдуть. Краще не смикати їх, бо тільки зіб'єш з дороги. Кінь — це, брат, розумна тварина, нюхом відчуває, де наїжджена колія. Тим більше, якщо ця колія веде до волосної контори, де можна поживитися реквізованим фуражем.

У шпаркій темноті важко було збагнути, де ти сидиш, де твої ноги, куди тебе котить. Одно відчуваєш: щось під тобою

хитке, воно трясеться, то раптом підноситься вгору, то провалюється в яму, то кидає тебе на борт, то пригинає до днища. І тільки по цьому вгадуєш, що візок все-таки їде, долає горбки й водорії, що під ним земля, а не якась порожнеча.

Дрібний, в'їдливий дощик шмагав з лівого боку, і Гарба натяг каптур плаща аж на очі, щоб затулитись од вітру. Згодом відчув, як тепліє заніміла щока, млосно й солодко ломить в кістках, як пітьма похитує і заколисує сонне його тіло. Він сидів, втупивши погляд у чорне провалля, де хлюпотіло рідке багно, неначе там збовтували масло, прислухався, як рипить мокрий брезент, як стомлено пирхають коні, вибираючи дорогу. І враз повернувся — на вогник, на маленьку жарину, що блискотіла в зубах одного з Басаманів.

— Це, братці, що... — сказав про те, що, мабуть, давно крутилось на думці. — В степу, та ще на підводі, не пропадеш. Коли й збився з путі — не біда: став, поспав, а вранці шмаляй собі далі. Це єрунда. А от у нас на шахті було. — Він замовк, прислухаючись до темряви. Глуха, багниста ніч, либонь, викликала щемливу нудьгу самотності, бо й Гарбі, скупому на слово, хотілось говорити, аби тільки впевнитись, що рядом хтось є. — Ви чули, хлопці, як погнав Каледін нашого брата у штольні? Ну, лупить шомполами — йдеш, як віл до ярма, кому ж помирать охота. Спустили під землю, розвели нас по штреках: "Давай — рубайте!" Ми до ліхтарів — порожні... Нема чим світить. А люду в забоях повно, блукають наосліп, згукуються, сповзаються до купи. "Що ж це таке? — питають. — Може, спеціально? Щоб подушить нас, як хробаків?" Сидимо в глухому забої, до ствола — кілометрів два, а ходів, перелазів стільки, що й чорт без вогню голову скрутить. День сидимо, другий, тьма — куди цій паршивій сльоті. Вода хлюпотить, обвали, "рятуйте!" — смертний крик із колодязя. І почалась, братці, паніка: "Затоплять!" Хто слабонервний — кинувся пріч і повзком у відвали, у виробки. Десь близько, казали, був запасний

вентиляційний ствол, їх там, безумних, і через місяць знаходили. Самі кістки... Сиві, сліпі... Надивився я страхів.

— Дай закурить, — сказав Басаман. — Від твоїх балачок, Гарбо, все одно очі злипаються.

Ще якусь мить Гарба буркотів у пільму. Згодом повернувся: де ж Басамани? Не курять, не димлять один одному в ніс. Чи не витрясло їх з підводи?

— Хлопці, спите?

Мовчать. Хтось тільки ніжно посвистує.

Ич, поснули мішочники!

Гарба щільненько затиснув між колінами гвинтівку. Намацав патрони у піджаку, перебрав їх по одному: не замокли? Ні, здається, сухі. А плащ стовбурчився на ньому, як халабуда, а в петлі, за комір протікала вода, і холодні дзюрки лоскотали дрімотливе тіло. "Ну погода! — сьорбав Гарба тугі краплини, що вітром здувало з каптура. — І не зоглянешся, як бандюги злапають. Сонних подушать — не кавкнеш". Гарба ледь-ледь роздирав засліплені очі, аби й собі не заснути. Хай вже Басамани хропуть, їм хоч трава не росте. Сказано — мішочники...

На братів Кліма й Кузьму Гарба не дуже покладався. Горлохвати вони, як усі вантажники з товарної станції. Це дике плем'я проживало на так званому Шанхаї, в гнилих дерев'яних бараках, де вічно процвітало пияцтво, кулачні бої, різня. Обидва низькорослі, з рудими татарськими лицами, широкими ніздрями і такими твердими переніссями, наче їх добре клепали молотком, були Басамани відчайдухами, були забіяками, за

ніщо відмолотять першого стрічного, аби лише глянув не так, як їм, Басаманам, хотілось. Щоправда, і до роботи обидва кляті, не один вагон цементу перенесли на своїх кістлявих плечах. А як поведуться завтра, коли напевно випаде і скрутна, і делікатна ситуація? Гарба достеменно не знав, однак вже наперед собі вирішив: буде осмикувать хлопців, надто гарячих в питаннях "хто кого?"

Дощ потроху вщухав, але стало ще холодніше. Залопотіла по брезенту крупа, морозцем, крижаною сирістю повівало з чорного степу. Заклякли руки, ніби аж опухли, і Гарба у потемках намацав ріжок люшні, повісив намоклі віжки. Мов сонні мурахи, плутались думки, проте і крізь сон Гарба дослухався, як чавкотить підвода. Коні йшли підтюпцем, потім побігли риссю, віз нахилило й понесло з гори, все швидше й швидше. "Мабуть, до річки", — байдуже подумав Гарба. Шарпнуло передок, заторохтіли колеса по дошках. Видно, коні галопом влетіли на міст, бо дошки торохнули, як з кулемета. Ще раз шарпнуло візок і — хр-рясь!

Гарбі здалося, що хтось підкинув його, трахнув каменюкою по голові. Він так і лежав би, прибитий, розпластаний в чорній ямі, та раптом відчув: щось холодне тече за халяви, в штани, під сорочку. Вода! Шпарка студена вода. Ось тобі, куме, і річка Айдар! Що, наловив раків? Було б не дрімать.

— Чорт! — лайнувся Гарба.

— Вф, таку мать! — пирхнув один з Басаманів, і цей Басаман лежав чомусь на Гарбі.

— Клим, це ти? — тряхнув плечем Гарба, але пересвідчився: брати і тут нерозлучні! Обидва бухнулись на нього. — Ви!.. Злазьте! Що я вам, лантух з соломою?

Майже поруч, у воді чи муляці, борсались коні. Темне багнище, темна купа, і щось хропе й ворушиться в тій купі.

Гарба схопився, схопились Басамани, кинулись навпомацки до підводи. Нарешті второпали, де вони і що з ними.

— Братці, та ми ж під мостом!

— Ну да, понадійся на Гарбу. Кістки не збереш.

— Що-о — понадійся! Ось, помацай — дошки висять. Якась бандитська морда розібрала місток.

— Вскочили... А ще як шарахнуть гранатою.

— Помовч, братухо!

— Сюди! — гукнув Гарба. — Чуєте? Кінь хропе. Ще задушиться к дідьковій мамі.

Не вода — каламуть, лізеш у неї, мов сліпець, тільки руками й нашастав: по втулки візок у воді, а коні десь тут, заплутались у посторонках. Один лежить на спині і люто б'є ногами по барках. Вода заливає храп, кінь щосили гребеться на берег, на пісок і стогне, наче людина.

Гарба й Басамани за вуха, за гриву тягли мокру й слизьку худобину. А темно ж, кат би його взяв, не видно, що з тим конем: хропе, трясє мордою, може, хомут повернуло й здавило горло.

— Ріж посторонки! — сказав Гарба.

Розплутали одного коня, випхали під берег. Другий кінь, клишоногий Марат, стояв на колінах, не піднімався.

— Очумів дурний, чи ногу зламав?

— Облиш! Потім розберемось. Давайте воза тягнуть.

Знов полізли у річку. Добре, що було неглибоко, — вода сягала не вище пояса. Пружна холодна течія аж сичала, заносила їх у круторий. Немов бурлаки, поцупили воза. Вчепились руками за люшні, піддали плечем: "Гей, братва!"— і пішли ривками, покотили візок на берег. Гуркнуло дишло, уперлось, неначе в стіну. Клим Басаман зник у темноті, пововтузився там і безнадійно свиснув: урвище! Високий припічок, майже на повний зріст людини. Та куди, руку піднімеш — ледь дістаєш до горішнього дерну.

— Ну й ну, вскочили!

Погиркались, пошпиняли один одного, поки Гарба не скипів:

— Тьху на вас, баби! Розкисли!.. Нас троє, та хіба не випхаєм цей тарантас?

Що не кажи, здорові були мужики, дружно взяли забагнученого воза, взяли за спід, підняли над собою. І так, тримаючи на руках, попхали в темряву, на чорну невидиму кручу. Пхали на "ура", аж тріщали попереки і, як признався Клим, аж іскри летіли з очей. А віз, хоч умри, не піддавався. То десь упиралося дишло, то злетіла штельвага, то ненароком підковзнувся Кузьма. Не втримали, бухнули тарантас у грязюку.

Стояли, люто відсапуючись, поминали усіх святих і праведних. Вже, здається, й звикли до темряви, а все-таки

лячно: рядом стоїш — і нічого не бачиш, навіть сірої плями. Тьма ще густішала, скрадала будь-які обриси й звуки.

Десь над головою в них форкнув кінь.

— Диви, як він забрався на кручу!

— Тварина розумніша за нас. Тут багно по коліна, а там, видно, сухіше.

(Невдахи-продармійці вдосвіта ще не так здивуються: майже поруч, сажнів за десять від мосту, був пологий узвіз до броду; можна було без мороки викотить воза і вивести коней. Та чи їх обморило, чи забило памороки, що не здогадались шукати узвозу, а з тупою впертістю бились грудьми об кручу).

Тільки тоді, як підсадили один одного і видряпались нагору, як з бідою пополам розпалили вогнище (вскубнули соломи з передка й відчахнули дошку з перил), — тільки тоді відчували: замерзли. До кісток, до самого нутра промокли, і трусить їх, аж зуби торохтять. Клим та Кузьма Басамани жадно дивились на вогонь, гріли над полум'ям віхті-руки, і зеленаві очі братів блищали по-вовчому, холодно й люто.

— Що, Гарба?.. так і будем труситися до ранку?

Гарба видавив із себе щось подібне до усмішки. Мамо рідна! Ну й підмарафетило хлопців, лиш зараз при вогні додивився: пики— як мазниці, на бровах, під носами — отакенні марагулі з грязюки.

— Чого скалишся, вуглеїд? Думаєш, ти кращий? Аби виглянув десь із вікна, год собаки гавкали б.

Вони сваряться, правда — незлобливо, але треба щось придумати. Не сидіть же їм до ранку, до того часу, як підїде обіцяна в ревкомі підмога. Та й новий загін пришлють не для того, щоб витягувати їх з болота. Це ж сміх — звалились три бовдури з мосту!

Гарба запнувся в плащ, роздратований тими думками.

Підійшов до вогню кінь, блиснув фіолетовим оком. З темряви, високо підкидаючи голову, заскакав до світла Марат. Бач, підламав-таки ногу, кульгає. І як він на кручу виліз?

— Хлопці, — сказав Гарба, — а он ще якийсь вогник.

— Де?

— Прямо, прямо дивіться.

В глибині темного виру, здається, на горі, блимав маленький жовтий вогник. Він то спалахував, то затухав, то знов спалахував, наче хтось посилав сигнал у тривожно-гнітючу ніч. Гарбі пригадалось, що казали йому в ревкомі: якщо їхати Старобільським шляхом, то перше за Айдаром буде село Бутове. Очевидно, вогник і блимав з крайньої бутівської хати.

Гарба встав, узяв гвинтівку.

— Ви той... посидьте тут, а я сходжу, розживусь у дядьків лопати. Буде лопата, так ми хутенько, раз-раз, обвалимо кручу і тарантас — нагору.

З "куренем" на голові і ще вищий від того, почвалав Гарба у пітьму. Гвинтівку тримав під рукою, як вила. Ступав обережно, намацував у темноті дорогу. Земля вислизала з-під ніг, то

угиналась канавою, то виростала горбом, і важкотілого шахтаря заточувало то в один бік, то в другий. За халявами чавкала вода, мокра сорочка прилипала до грудей. Він ішов напрямки, орієнтуючись на тьмяний вогник. Чомусь ввижалось йому, що в хаті сидить стара жінка-селянка, така худюща й сива, як його мати, і няньчить слабу дитину, може, своє онуча, бо чого б це люди так пізно світили — вже, либонь, скоро засіріє на сході.

Вогник ближчав, круглішав, а незабаром жовтою плямою означилась віконна рама. Навкруг було глухо й темно, плюскала вода у баюрах, важка й гнітюча мла давила на плечі.

Гарба надибав якусь загорожу, обійшов її. Хатній дух, теплий і трохи кислий, привів його до порогу. Ага, ось вони, шершаві одвірки.

Побухкав у сіни.

Двері в хату були прочинені. На долівку падало світло— білим косинцем. Як вогонь у печі, гоготіла густа басовита розмова.

Гарба навіть не зважив на ті голоси.

Спокійно просунувся в двері. Без стуку.

І вкляк на порозі.

Якби під ним запала раптом земля — не так остовпів би. Може, йому приверзлося? Завжди, як із темряви ступиш на світло, — засліплює очі.

Труснув головою. Чи можливе таке? В хаті... білокозаки. Живі, натуральні біляки. Сидять за столом. Їдять чи збираються їсти.

Справді засліплений, Гарба стояв на порозі, очманіло дивився на білих.

А козаки, теж очманілі й засліплені, дивилися на Гарбу.

Двометровий здоровань грянув зненацька, як мара. Як болотне страшило. Чоботи в багнюці, плащ у багнюці, мулом заліпило баньки. І стирчить з-під пахви гвинтівка.

Біляки так і скам'яніли на місці. Хто з м'ясом в зубах, хто з чаркою на пригуб'ї.

Очі у них полізли на лоб.

І в Гарби шкура затерпла. На що завгодно сподівався, тільки не на сутичку з кубанцями. І де? В нашому тилу, за сотню кілометрів од фронту... Руки його самі потяглися вгору. Але замість того, щоб сказати "здаюсь", Гарба, несподівано для себе, гаркнув на всю горлянку:

— Встать! Руки вгору!

Гупнули біляки, всі як один підперли стелю руками.

"Отакої! — власним очам не повірив Гарба. — Що ж далі?"

Свідомість, здається, сама працювала за нього. Раз, два, три і на покуті ще двоє — значить, їх п'ятеро. Браві хлопці, в кубанках, у новенькій формі. Старший, либонь, осаул, отой

кругломордий, з геройськими вусами. Диви, як вирячив білки. І вусом нервово посмикує. Ось він за спиною іншого — тихцем — шаснув рукою за пояс.

— Назад! — крикнув Гарба, клацнув затвором, хоч знав, що в магазині жодного патрона.

Гарба дивився прямо, не спускав очей з біляків, але бозна-як, ніби внутрішнім зором, охоплював разом і те, що оточувало його з обох флангів. І перше, що він помітив, — це гвинтівки й шаблі, кинуті біля дверей, у тому кутку, де жінки, як правило, ставляють рогачі. Ага, виходить, голубчики самі себе роззброїли! І такі шовкові, хоч віршовку сукай!

Підбадьорений цим, Гарба пригадав стару солдатську "хитрину", про неї чував не раз від шахтарів-ополченців. Не вельми мудрий виверт: покажи, що ти, брат, не сам.

Ну що ж, помирать, так помирать. І Гарба — добре, що стояв поблизу вікна, — гухнув прикладом у раму. Дзенькнуло вибите скло, трухлява рама вилетіла геть, а в діромаху війнуло чорною сирістю.

— Клим! — гукнув у темінь Гарба, наче той Клим стояв за вікном, тільки й ждав сигналу. — Зараз буду виводить. Якщо той... кладіть на місці.

Дулом — під самі пики:

— Виходьте!.. Разом! Руки не опускати!

Кожного так пропікав зирком, щоб із "запасом" нагнати страху. Пропустив їх повз себе, не стримався — хапнув дві новенькі гвинтівки і вискочив у двір.

Після хатнього світла знов засліпило його, на цей раз непроглядним мороком. Під вугільним склепом, десь неначе в глухому забої, жеврів маленький вогник — очевидно, біля мосту. І Гарба командирським тоном, який не знає пощади, скомандував:

— Йти на вогонь!.. Хлопці, не зівать! Хто хоч дригне — стріляйте.

Почалапали бранці. Як гуси — табуном. Вознісши руки у чорну вись.

(Вусатий осаул, вже біля вогнища, коли розшолопав, як обдурили його, тертого вояку, плювався в темінь і сотрясав прокляттями небесну твердь: "А мені ж, так-розтак, зосліпу привидівся цілий конвой! Щоб мені повилазило, чув, ну своїми вухами чув — хропли коні, і шкірилась на коні комісарська морда!")

Брати Басамани аж сахнулися од вогню, коли з темної ночі, з болота вийшло п'ятеро білих. Гарба кріпким словом повернув своїх хлопців до тями, і вони підсобили упорать вольне козацтво. Зняли з кубанських гостей перезки, ремінням скрутили руки і:

— Сідай, панва, сідай у грязюку! Чиряки не вхоплять, жирні зади.

Тут же вчинили короткий допит. І взнали не дуже втішну новину. Рушив на Донбас генерал Денікін. На Гострій Могилі розбив шахтарський полк. Стотисячне військо скерував на Луганськ. А вони, ці п'ятеро, — армійська розвідка.

Кінчилась, братва, передишка. І передиху того було на одну зтяжку. Тільки що замели сліди німці з гайдамаками. Вигнали синю рать, об'явилася біла.

Ядуча твоя зав'язь, дев'ятнадцятий рік!

Басамани відкликали Гарбу в сторону. Зеленим оком блиснув Кузьма на вогонь, де сиділи похнюплені кубанці:

— Що будем робити з ними? З ходу прикінчимо, і шабаш...

— Як? — настовбурчився Гарба. — Без суда і слідства? Незаконно!

— А чого панькатися? У нас же своя робота. Ми тут слину будемо розводити, а тим часом комбід у Бутовій посадять на вила. Чув, що в ревкомі казали? Усіх комбідівців кинули в погріб.

— І все одно незаконно! Треба, як належить, передати їх в руки військкома.

— Дурний ти, Гарба! Недарма кажуть: високий до неба...

— Цить, Басаман, бо двину! І ногами вкриєшся.

— Так що робить?

Довго сперечалися, і Гарба настояв на своєму: зачекають до ранку, поки під'їде новий загін, а там видніше буде.

Крадькома, непомітно виступали з темряви прибережні горби. Неначе у перший день світотворення, тьма піднімалась, відокремлювала землю й небо, і вже на сході засіріла тоненька

світла китайка, вирізьбився темний хвилястий обрій. Засірів дерев'яний місток, засірили покручені плеса Айдару.

Наближався холодний ранок.

Кубанці, оговтавшись, затіяли бучу. Мовляв, люди ви чи не люди, посадили в грязюку, ні шинелей нема, ні попон, це явне знуцання. Добрий хазяїн собаці і тій кидає підстилку... Найзавзятіший був осаул, він роздратовано посмикував геройськими вусами, казав про якісь міжнародні права, погрожував, що їм, шахтарям, від своїх же влетить за таке азіатство.

Басамани криво усміхалися:

— Помовч, вусатий... Ми б тобі показали права.

Брати сиділи коло пригаслого вогнища, любовно погладжували затвори новеньких гвинтівок. Спасибі, Гарбо, добрі штучки дістав. Ніколи ще в руках Басаманів не було застрягених карабінів з широкими тесаками-багнетами. Видно, крупівська сталь, марочна, аж проситься, щоб колупнули під панське черево.

А Гарба, вмостившись на уламку дошки, приглядався до полонених, бо в хаті гаразд не розгледів. Чомусь привернув увагу один каплавухий молоденький козачок, років сімнадцяти, не більше. З-під кубанки — білі м'які кучерики, лице худорляве й печальне. І сидить у калюжі якось приречено, до пояса підплив чорною мулякою. Бач, нове галіфе, мабуть, уперше одів, а так замарудив.

— Підстелить їм соломи, — звелів Гарба Басаманам.

Ті погиналися, проте принесли з фургону оберемок соломи. Підстелили панам: "Щоб вас трясця взяла!"

— Дай закурити, Гарбо! — сказав Клим Басаман.

Тютюн промок, Гарба вишкріб пригоршню рудої влиплої потерті, так-сяк скрутили собі по цигарці.

І тоді нетерпляче завовтузився осаул, знов затягнув своєї:

— Розв'яжіть нам руки! — він не просив, а просто наказував, і в голосі вчувалася певність, що має право вимагати, більше того — розпоряджатися цими людьми з багнюки, які волею випадку, тимчасово взяли гору над ним, потомственным козаком. — Розв'яжіть руки, бо суглоби звело. Ух, мармиги, скрутили!.. І дайте закурити, сіряки, колись розщитаємось.

Вусань пригладив смішком надто відверте нахабство. Бач, сіряки... І на шахті називали сіряками або очкурями тих, що прибували з бідних країв, скажімо, з Полісся, з Брянщини. Гарба звик до цього, притерпівся. Звик і до лайки, і до кпинів, до начальницьких окриків. І вже не вбачав у тому образи. А якби й кидався з кулаками на кожний мат, що б з того вийшло? Психом став би, і тільки. Слава богу, шкура в Гарби товста, воляча, не пристають до нього ніякі хлискання. От і зараз пропустив повз вуха осаульського "сіряка", хай собі зловтішається. І раз просить закурити, чому б не дати, табачок є, хоч і поганенький, хіба жалко людям?

Звільнили бранцям руки, всім п'ятьом дали тютюну, гуртом закурили.

Так і сиділи вони круг попелища. Невдахи-розвідники по один бік, невдахи-продармійці — по другий. Ті в кубанках, у

теплих ватянках, у хромових чоботях, більш-менш чисті й підтягнуті. А ці у такому зашмарованім одязі, що й не пізнати, чи то піджаки, чи якесь дрантя, годне хіба що на клоччя. І якби луганці не тримали між коліньми гвинтівок, важко було б сказати, хто кого стереже.

Поки затягувались димком, над річкою зовсім розвиднилось.

Гарба пішов на край урвища, хотів глянути, де приключилася з ними нічна оказія. І ще раз упевнився, що коні, ледачі ревкомівські коні були розумніші за них. З отієї гори вони галопом влетіли на міст, але якось відчули (і це моментально), що близько провалля, що місток обривається під ногами. І кинулись не прямо, а на перила, проламали їх і з возом шугнули на міліну. Аби прямо — туди, де стирчать дерев'яні опори, — не зібрали б хлопці кісток.

Гарба глянув на візок, на те місце, де вони перемісили вночі солому з багнукою. Ну ясно, хіба можна підняти гроб з колесами на таку прямовисну стіну. От недотумки, і що б пошукати узвоза — під самим же носом!

Зараз побіля узвозу паслися коні. Бач, не побрели далеко. Може, тому, що Марат накульгує. І сильно бідага накульгує на ліву передню ногу.

Погупав Гарба над урвищем, відвалюючи кавалки землі, що поналипали на чоботи. Потер шкарубкі поли плаща, де підсихало руде багно, і пригнічений невтішним становищем ("Тре, пони́маєш, ще й білякам підвернуться на цю пору!"), окинув Гарба протилежний берег, чорний безлюдний степ, де кривуляла замулена канава-дорога. "Коли ж та підмога?" Ні підводи, ані живої душі не видно було на всьому шляху.

— Гарбо! — гукнув Клим Басаман. — Послухай, що панам захотілось.

Басамани, обидва натопані, з рудими віхтями на щоках, на густих надбрівках, скидалися на бродячих дідів, що присіли до компанії поточити язика на дорогу. Тільки очі, зеленаві одчайдушні очі видавали їхню молодість. З тих очей палахнули на Гарбу лукавенькі босяцькі вогники.

— Що вони хочуть?

— Хліба! Хліба з маслом, не менше! Кажуть, держимо їх напроголодь, а в хаті зостався випивон, ковбаса, шинка, тільки розклались вечерять, як ти їх зацапав. Непорядок!

— А чого! — потягнувся Кузьма, хрускаючи сугавами. І ласо прицмокнув. — Не завадить перекусить, га? Музика, брат, в животі, траурні марші. Вчора як облизав пустий казанок, і досі — ні буль-буль.

Заворушилися кубанці, очевидно, збагнули, що справа наклевується. Пан осаул запевнив, що компанія чесна, може головою поручиться, будуть сидіти чинно й благородно. І він підморгнув своякам, розпушив геройські вуса. (Гарба не розумівся, кажучи по-сучасному, на прихованому підтексті, на півзирках і півнатяках). Шахтар подумав, що люди справді голодні, он і каплавухий глядить на нього молитовно, як на рятівника; воно, козача, худе та зніжене, мабуть, не звикло до болота, губи аж посиніли і само тремтить, як цуценя.

— Сходи, Гарбо, — сказав Басаман. — Голод не тітка, а застряли тут, бачу, надовго.

— Дивіться ж мені, — буркнув Гарба, запнувся в плащ і зашахкав рипучими полами. Метрів за сто оглянувся: сидить над шляхом тихий гурток людей, видно спини й кубанки, а над ними, як два ріжки, стирчать багнети.

Пішов під гору не кваплячись.

Вночі здавалось йому, що вогник блимав з тридев'ятого царства, а хата ось на узвишші — рукою подать. Самотня білява хата під стріхою, по вікна сховалась за хмурым очеретяним тинком.

І знов пригадалась мати, напівзабуте поліське село, яке він покинув давно, був тоді майже підлітком. Та й матір, власне, забув; за тою пилюкою, за вугільною курявою, за підземними протягами вивітрилось усе з голови. Тільки й зосталось в пам'ятку: мати приходила додому знервована, хликала дітей, розпихала їх по кутках, вкладаючи спати. Все життя вона звікувала прислугою у панка-лісозаводчика. До якогось часу Гарба не зважав на щоденне материнське хлискання. Подумаєш, турне зі злості в спину— на те вона й мати. Та ось став ходити з нею до панка, дещо підсобляти. І побачив, що мати буває іншою. Тільки ступить у панські покої — враз як переміниться. На вустах усмішка, тиха й лагідна, і ходить мати м'яко, нечутно, чепурить, обцілює паненят, з якоюсь насолодою несе у тазику воду: може, вам ніжки помити, може, вам те, може, вам се. А ті, обціловані, ще й вередують, скубуть за коси її, вона й спину їм підставляє: "На, ударте, ударте тьотю, отако, от мої розумники!.." Гарбі ставало гидко тоді на душі.

І зараз гидкий черв'ячок ворухнувся під серцем. Він чомусь подумав: от коли б Басаманам замандюрилось їсти, чи пішов би він по хліб? Та нізащо! Послав би їх: "Ідіть під три чорти! Не великі пани — потерпите!" Чого там церемонитись із нашим братом?

Гарба зупинився, перебираючи важкі, немов крем'яхи, думки. А й справді, міркував Гарба, хіба ми церемонимось на шахті один з одним? Як свій чоловік, як темний роботяга, то можна і к такій матері послати. Це своє кодрло, помиримось. Інша справа — оті "згори", в білих рукавичках. Ми перед ними, як вівці, збиваємось в купу, і язики нам аж туди затягує. А не дай боже сановна персона гряне з Луганська або з Пітера! О, як тоді заворушаться на шахті, а які масляні усмішечки, яке шапкування: "Раді вітати... щасливі бачити..."

Ну, чого ж ти стоїш, Гарбо, мов той пень?

Швидше поганяй, у панів слинка тече! Ми, чорна кость, можемо терпіти і мат, і голод, так на роду нам записано. А вони, оті чистенькі й благородні? То інша порода, вища. Вони, бачте, на білих хлібах випанькались, у білих перинках виніжились. Боронь боже дмухнути — чхатимуть.

Що ж виходить? Свідомо чи не свідомо ти, Гарбо, визнаєш їхню вищість, визнаєш, що вони чимось виділяються з-поміж смертних, визнаєш потребу особливого (деліка-а-тного!) до них ставлення.

Гидкий черв'ячок ворушився під серцем, але Гарба все-таки йшов, і побухкав брудними чоботями в хату, і згріб зі столу фляги, холодну кров'янку, пхнув за пазуху кільце ковбаси.

З білими паляницями під одною й другою рукою вийшов на вулицю. Кинув оком на міст: щось не видно людей. Може, Басамани (про це говорили ще вночі) погнали біляків на кручу: хай пани витягнуть воза.

Стривожений хтозна-чим, Гарба побрьохав хутчіше.

Помітив, що над берегом стоїть один лиш кінь, череватий Марат. І те, як він стоїть, як уткнувся мордою в щось мішкувате, простягнуте на землі, — ще більше стривожило Гарбу. Він майже побіг.

Раптом скрикнув, змахнув рукавами.

Плюхнулись хлібини в калюжу. Покотились, ніби наздоганяючи Гарбу.

Він кинувся до коня, де стриміла гвинтівка. Стриміла, як тичка, багнетом униз.

— Клим! — упав Гарба під коня, люто затряс мертве тіло товариша.

Клим лежав горілиць, приткнутий до землі багнетом. Лежав, розкинувши руки, і в груди йому по самий ствол вгрузла гвинтівка. Бульбашилась з рота червона кров.

І в Гарби пальці були в крові, і ніздрі в коня в червоній піні. Той нюхав гарячу кров і здичавіло хропів.

— Клим! — безтямно тряс Гарба свояка за плече, тряс щосили й вигукував: — Клим! Клим, піднімайся!

У Клима здригнулось мертве повіко, в щілину проглянуло тьмяне, схололе око. Він зробив рух головою, ніби хотів підвестися.

— Він там... подиви... — прохрипів, вибулькуючи з горла піняву кров і захлинувся нею. Голова його плюхнулась в калюжу, як та паляниця, котрої не діждався.

Там? Він, здається, останнім зирком показав на міст. Що там?

Гарба, полишивши його, ошаліло кинувся з кручі, упав, підхопився і до воза.

Н-да... Мабуть, довго й люто відбивався Кузьма. Його зім'яли, втоптали в багно, скрутили в жмут. І ця безформна купа була забризкана кров'ю, кров сочилась з розколотого черепа.

— Гади! Гади ж ви! — присів, застогнав Гарба, готовий бігти, кричати, бити й трощити все, що стрінеться на шляху.

Але було пізно. Вже й мулом затягло сліди тих чотирьох, що, як вовки, бігли трусцем за верховим осаулом.

Чорно й пустельно було над Айдаром. Тільки в калюжі білили дві паляниці, і зграя горобців наперехват дзьобала розкислу шкоринку.

* * *

Гарба, казав мені батько, не любив згадувати цю айдарську пригоду. А якщо й згадував, скрипів зубами: "Все в мені перегоріло тоді. Все!.. до останньої кровинки. Ти знаєш, який я став. Лютий до білої наволочі..."

Один з лісорубського роду

...Щоб від стежок тебе блудних урятувати, і від чоловіка кривоязичного, і від тих, що радіють злу і ледарством веселяться.

(З приповісток Соломонових, II, 12-14)

Ванчес

Санько давно заготовив перші слова. Ще тоді, як вигнали його зі школи, він тікав думками до глухої осінньої пущі, бачив захований в лісі курінь і таємничих дядьків, що сидять на колодках, бачив себе, дорослого й незалежного, серед їхнього гурту. Не раз уявляв хлопчина: буде хороший день, святково горітимуть клени у сонячній тиші, він підійде до мовчунів лісорубів, чемно привітається, знявши картуза:

— Здрастуйте, дядьки. Коли ваша ласка, чи не приймете мене до свого куреня?

І ніби ненароком витягне з-за пазухи баклажку добрячої миколаївської, яку мати виміняла у шинкаря за сувій полотна.

Складна це наука — вступити до лісорубської партії. Тут головне попасти в точку, показати себе так, як спритний купець показує крам. Дорого, мовляв, не візьмемо, але й дешевше не спустимо. Лісоруби обмацають тебе прискіпливим оком (чи вийшов у літах, чи не з глевкого тіста), критично сьорбнуть оковитої і, витираючи вуса рукавами, скоса переглянуться: "То як, мужики? Хай іде собі, звідки прийшов, чи попробуємо його силу?" Скажуть: "Хе!.. Ще мало бульби з'їв!" — і все: не бути лісорубом тобі, хлопче, цієї осені. Скажуть: "А чо', можна й попробувати", — тоді вже на себе покладайся. Підкотять сучкуватий дубовий корч, старий і дзвінкий, мов залізна ступа, дадуть сокиру й ошпарять глузливым смішком: "Ану, синашу, з одного розмаху... ось так!" Хекне лісоруб-дідуган, блисне колуном — і розлетиться скрипучий пень на дві половинки.

Тут, на "ведмежому" суді, пригадаються отчі слова. Темний ліс, казали батько, та ще темніше життя в лісорубів. Полощуть їх осінні дощі, б'є болотна пропасниця, виїдає очі ненаситна мошкара; але гірше за комара висмоктує кров шахрай-прикажчик, обкручує баргами шинкар, на кожній копійці обмахлює купець-підрядчик. І все тому, що темний люд, неписьменний. Зацьковані хижим світом, дичавіють, обростають мохом і злобою сікачі-лісоруби. Живуть вони у своїх куренях замкнуто й відлюдно, як діди-старообрядці у потаємних скитах. І свій бог у них, свої жорстокі закони. Лютою карою карають свого ж брата-відступника. Якщо хтось зазіхне на чужий нужденний мідяк — утоплять його або з лісу проженуть з чорною міткою: сокира зробить своє, більше не запусить пальці у громадську касу. Якщо допече мухомор-прикажчик, недовго йому ходити з табелем: воно ж, знаєте, кругом бездонні болотні пельки...

Поліські вальщики та бойщики, прокопчені димом, проспиртовані брагою й сивухою, вони дуже суворо добирали нових людей у свою лісорубську спілку, не кожного і не одразу прилучали до своєї мужицької віри. І ось він, п'ятнадцятирічний хлопчина, мав з'явитися їм на очі. Тонкий, довготелесий, з білим пушком на юному свіжому обличчі, в стоптаних личаках, з полотняною торбою за плечима, — щось таке, ні школяр, ні парубок, середина на половині. Він давно готувався до зустрічі, ждав і боявся майбутніх оглядин. А що, як затюкають, засміють, проженуть зі свистом у хащі, мов знахабнілого зайця?

Та вийшло по-іншому.

Було це на спаду жовтня (саме тоді починається масове рубання лісу), коли батьки спорядили Санька на заробітки. З молодого сосняка, рано-вранці, виблукав хлопець на широку просіку, що вела до тридцятого кварталу. В лісі було тихо й вогко, і Санько відчував, як у роті йому стає гірко: гірка була

кора, що набухла після дощів, гіркий був туман, що курився над купами гнилого хмизу. А повітря, холодне й різке, мов огірковий розсіл з льодком, аж продирало йому легені. Перші морозці обнесли чутливе листя з берез та ясенів, і вони, лісові сироти, покірно ждали зимових завій. Лише ялини, немов купчихи, пишалися на видноті рясними темно-зеленими сукнями. І дуби — кряжисті бояри — стояли у вогнистих шубах з лисячого хутра. Та це так здавалося оддалеки, а як тільки Санько підходив ближче, ялини втрачали жіночу подобу, ставали просто ялинами, з мітелками свіжої хвої, і дуби виглядали інакше — похмуро й насуплено, чернечого виду їм надавало чорне струпувате гілля. Може, саме тому, щоб приховати старечі зморшки на тілі, дуб-нелинь ніколи не скидає повністю листяного покрову. Санько примітив: дубове листя — і те, що осипається, і те, що й на зиму лишається на дереві, — було міцне, ніби коване з міді; воно відсвало гарячими барвами осені — від світло-жовтого тону до темно-коричневого, а деяке, з багрянцем, ніби аж підгоріло на сонці, бо, дивись, скрутилося в дудочки. Низини, канави, горби — весь ліс був устелений чистим, незайманим листям, і від того посвітлів і наповнився світлим шумом. Саме повітря, здавалось, шерхотіло, як сухий папір. Санько дивувався, звідки його стільки набралось, того дубового листу: і на деревах — повно, і під ногами — повно. Йдеш, загрибаєш цілу купу шамкотливих червінців. А довкола — така пухка й запашна постіль, що хочеться, як старому Бабаєві, покачатися, пораювати у тих лісових розкошах.

З просіки хлопець побачив піщаний горб, круглий, як паляниця, а на горбу — темний конус, схожий на величезний мурашник. То був курінь, обкиданий хмизом і глицею. Курінь був такий високий, що підпирив шпилем зелений ярус віковичної сосни. З його вузької горловини сотався лінивий димок. Лісоруби сиділи кружком, хто на землі, хто на колодах. В рядняних сіряках, у грубих, закіптюжених штанях, всі нестрижені й бородаті, вони скидалися на древлян-смолокурів,

що колись жили в чорноліссі. Вони сиділи тісним гуртом і тихо про щось розмовляли.

Санько нерішуче став за їхніми спинами.

Здається, лісоруби досушували постолі. Всередині кола дотлівало жарке вогнище; зверху багаття вгорталося білястим попелом, а в червоному дуплі його ще танцювали сині язички полум'я. Бородаті мужики задумливо дивилися на вгасаючий жар, підставивши до вогню ревматичні ноги, закуті в березове лико, туго стягнуті онучами і лляними шворками. Тут Санько загледів, що товариство позирає не на вогонь, а на молодого поліщука, який сидів осторонь на сосновій колоді. В домотканій сорочці, підхваченій плетеним поясом, цей поліщук нагадав Санькові Микулу Селяниновича — такого кремезного парубка, з білими бровами та білими кучерями, він бачив у книжці "Родная речь". Тільки цей живий Микула похнюплено звів плечі, аж до пахви загорнув широкий рукав і ніби вигрівав на сонці уражену руку. В найболючішому місці, там, де саме подушечка м'язів, видувалась у нього бузково-стигла, неначе скляна, гуля.

— Вовчанка, — сказав один із лісорубів.

— Вовчанка, — повторив інший.

— Вовчанка, — пішло по колу.

— Треба вирізати, — докинув перший, той, що одразу зацікавив Санька: він був одноухий. Він був кістлявий, сухий, як вишварка; одне вухо, товсте, волосате, жило й ворушилося, а друге було геть обчесане, замість нього — синє тавро з діркою, і щока була обчесана, лице від того стало немовби сплющеним. ("Мабуть, стовбуром дочесало", — лячно втупився хлопець в одноухого).

— Вирізати — дурне діло, — неквапно зауважив чорноволосий, схожий на цигана дід-п'ятерик. — Вирізати — кров тільки пустиш, та й знов розкида по всьому тілу. Краще випекти.

— Випекти надьожніше.

— Випекти.

Вони говорили спокійно, вдумливо — навіть жилка не здригнулася на їхніх кощавих обличчях. А парубок із вовчанкою слухав ту розмову, заплющивши очі, і сіпались білясті повіки, і скроні його наливалися блідістю.

Хтось штрикнув залізним прутом у синє дупло вогню. Кінець прута набухав, червонів, розпікався до малинової люті.

— Держіть його, мужики, — сказав циганкуватий. — Одвернись, Ксаверій, чортова мати!..

Один з мужиків схопив помертвілого Ксаверія за підборіддя, скрутив йому голову набік.

І Санько одвернувся.

Він тільки встиг примітити, як лісоруби, навалившись гуртом, немов лошака, скрутили Ксаверія, що раптом ошкірився і весь напружився, як затремтіла його рука, як засичав рожевий кінець пруга над цибулястою гулею.

Санько одвернувся. І все стислося в ньому від пекучого болю.

"Уа-а-й!" — не криком, а смертельним відчаєм розірвало осінню тишу. "А-яй" — затрепетало в низах і долинах, посипалось на землю холодне листя. "Ай!" — затрепетали піджилки в Санька.

Скільки він стояв нерухомо, одну лиш коротку мить чи цілу годину, Санько не міг сказати. Йому здалося — довго. Так довго, аж отерпли ноги. Як обручем здавило йому горло — ну просто ні дихнути, ні ойкнути. Коли трохи відпустило і після жару виступив на лобі холодний піт, Санько тріпнувся, відганяючи туманець з-перед очей, і глянув на Ксаверія: той сидів біліший за глину, очі заплющені, на мокрих повіках тремтіли молочні росинки. І страшна попруга, чорна від запеченої крові, вперезала йому руку вище ліктя.

— Йди, синашу, в курінь. Відлежатися треба.

Це сказав той, найпатлатіший і найдебеліший, що скидався на цигана. Сказав глухо й владно, як, очевидно, звик говорити завжди. Все було в ньому уперте, грубе, але міцно збите; крута й широченна спина, розділена посередині жолобком, важкі лапасті руки, непокірна шевелюра, чорна, аж синя, ніби змащена олією. І ще примітив Санько, що очі у нього хмільні, з гарячим блиском, і він позирає на світ з-під кошлатих брів з якимось зухвалим викликом: "Ану, щезни, вража сило!" Лісоруби звертались до нього поштиво: "Макаре Івановичу". А поміж себе називали простіше: "Отченаш". "Коли б він тут не за великого пана начальника", — подумав Санько.

Отченаш кивнув мужикам — і вони повели в курінь згорбленого Ксаверія.

На дорогу лісоруби запалили гнуті з горіха люльки, що в народі називаються носогрійками.

— Н-да, — сказав одновухий. — Не к місту хвороба вчепилась.

— Воно завсігди не к місту.

— Не кажи. Як без діла, то й покректати можна. А зараз... не до болячок. Такий наряд, тільки руки давай — дак вовчанка.

І раптом Отченаш, пустивши кільцями дим, круто повернувся і до Санька:

— Чого стовбичиш? Приставай до гурту, бачу — найматись прийшов.

Недарма кажуть: щастя, дивись, підведе, а от лихо — ніколи. Вибув з партії чоловік. Хто зна, може, й ненадовго, але в гарячий момент, саме коли випала грошова робота. Тож і повезло Санькові: взяли його замість Ксаверія, взяли одразу, без довгих оглядин і церемоній.

Сонячні смуги навскіс пронизували пущу; між тими смугами блукали ранішні тумани і, набрівши на сонячне світло, що пробивалось між соснами, нехотя повзли-снувалися вгору, розмотуючи довгі пасма болотних випарів. Обтрушений вітрами, ліс неначе поглибшав, суворіше окреслились пагорби, темні яри, кожне дерево й кущ. Погляд сягав далеко, аж ген вихоплював із гущини яскраво-червоне шатро горобини, білий-білий частокіл беріз, пишне багаття пожовклого клена. Видно було, що лісоруби, загаявшись коло вогню, поспішають на ділянку. Розібрали хапком сокири, пилки, дерев'яні крюки та інше причандалля; озброївшись тим правічним лісорубським знаряддям, тісною купою рушили зі стійбища. Санько поплівся за ними. Йому дивно й тривожно було йти за бородатим воїнством, що на ходу шахкало постоломи, залишаючи

глибокий слід у листяних збоях. Хлопець прислухався до розмови і часто ловив одне слівце: ванчес. "Гоже на ванчес... Триста кубів ванчесу..." Санько не знав, що воно значить, оте незнайоме — ванчес, але з поважного тону, яким вимовлялося це слово, зрозумів: щось дуже важливе, щось пов'язане з життям і заробітками лісового люду.

Вони проминули кілька суцільних вирубок, де стирчали свіжі пеньки, густо-густо натикані, мов корчаги-вулики на попівській пасіці; тут безладно валялись очищені колоди, горою копичилось гілля з прілим злежаним листям. Проминули незайману соснову ділянку і направились до мішаного лісу. Куди вони йдуть, що сьогодні робитимуть, Санько не розпитував, не мозолив старшим очі, — хапав на льоту щонайпотрібніше. Як і всі з Хоминого роду, він був спритний і гострий на розум, мав чіпку мужицьку пам'ять. Всього два літа ходив Санько до парафіяльної школи, де навчалися діти найвельможніших батьків, що мали гуску — попові за науку і такі-сякі чобітки грамотіям на зиму. У цій школі — вона займала темну, мов склеп, церковну ризницю — навчання було "сокупне". Пан учитель — "єдин во трьох ліцех" — вів одразу три класи, які розміщалися так: на перших лавах — новачки (аз-буки), за ними— середня група, і на задніх лавах — завершальна. Таке "сокупне" навчання було дуже зручним для тямущих. Поки вчитель словесності й математики пояснював старшим задачку на дроби, Санько, що належав до аз-буків, швиденько розлущував ту премудрість, розкладав ціле на четвертинки й восьмушки і підносив руку. Та найбільше уподобав він уроки словесності; печальні вірші Нікітіна, Кольцова, Некрасова були такі ж близькі й зрозумілі, як селянське убозтво, вони одразу й навечно западали в пам'ять.

Душный воздух, дым лучины,

Под ногами сор,

Сор на лавках, паутини

По углам узор.

Закоптелые полати,

Черствий хлеб, вода,

Кашель пряхи, плач дитяти...

О нужда, нужда![1]

Це не треба було зубрити, це само лилося з душі, і коли Санька викликали до дошки, він читав сумовиті рядки, як молитву про хліб насущний. Вірші й казки з "Родной речи" бентежили Санька ще й тому, що були написані не простою мужицькою мовою, якою говорили шевці, голосільниці, вишивальниці, його мати й дід; вони були написані по-городському, вченим книжним ладом. Хлопцеві здавалось тоді: "Родная речь" існує для людей вищої породи, для тих, що благоденствують у житті: для купців, прикажчиків, околодочних. А йому, Санькові, ну хоч би... хоч би писарчуком стати в земській управі. Робота чиста, панська...

За "преуспевание" його першої ж осені пересадили на середню лаву, а на другу зиму він уже сидів під зелено-слизьким пристінком ризниці — у завершальній групі.

Панотець, котрий навчав сліпих овечок закону божому, не раз повторював: "З тебе, отроче, вийде златоустий псаломщик". Любив панотець найкращого учня свого, бо тільки прочитає заплутаний родопис Христовий, як встає майбутній псаломщик, руки по швах, очі в стелю, і чеше слово в слово, ну як по писаному: "Авраам породив Ісаака, Ісаак породив Фареса,

Фарес породив Єсрома, Єсром породив..." і так далі — аж до Йосифа, чоловіка Маріїного, що явила світу Ісуса, на прізвиське Христос. "Вчіться, барани Віфліємські, у цього послухника! — гримав отець на затуркану братію. — Аще має хто непорочне серце, той несхибно йтиме стежею праведних". Але не судилося мужицькому синові виблукать на праведну путь. Одного разу, під корчмою, він здибав мрецьки п'яного батюшку і — надуумив же лукавий! — зняв з пресвятого отця мідний хрест і почепив попівському бичкові на роги (про що дізнались у школі, а потім і в усьому селі). За таке святотатство не пожалів батюшка свого послухника, свого найкращого учня. Огрів його гранчастою лінійкою, схопив за грішні власи і сторчма послав за поріг, сказавши при цьому слова: "Я покажу вам, олухи царя небесного, як виганяли з раю свиней!" Так одним ударом коліна відлучив панотець свого учня від школи, а заодно — і від церкви.

У Санька, повторюю, був живий кмітливий розум, і він, ідучи за лісорубами та прислухаючись до їхніх розмов, сам зміркував: сьогодні рубатимуть не всі породи підряд, а вибірково — тільки дуб. І не який-небудь, а найкращий — з рівним високим стовбуром, без сучків та наростів, словом — без найменшої порчі. Бо цей дуб ітиме на ванчес.

От і дістались вони до своєї ділянки. Санько озирнувся: гарний закуток лісу! Від Золотистих шапок дубів, від жовтого листу, накупаного в сонці, випромінювалось тихе сяєво, ліс немовби жеврів — спокійно, врочисто, ліс наливався медв'яною тишею, і на душі ставало тихо і по-святковому чисто. Але випасати очі на тій красі було ніколи — Отченаш кинув слівце, партія розбилась на групки. Санько з одновухим та ще кілька лісорубів пішли за Макаром Івановичем.

Що того півдня? Дехто й літню днину прокуняє під грушею, мухи зі свого носа не зігнавши. А Санько, він осягнув за півдня

цілу біблію лісорубства. Вперше побачив, як обирають місце для валки дерева. Це, пане-брате, не проста штука — звалити з ніг силача стародуба. Не те що бери та рубай, як тобі заманеться. Треба так покласти його, щоб кряжиста дубина, гуркнувши на землю, не зламала собі хребет і не пошкодила сусідніх дерев. Отож, перше ніж рубати, стане Отченаш віддалік, прискалить око, замре, дивлячись на крислатого велетня. Наче питає дуба: "З якого боку дмухали вітри, в яку сторону важче нависає твоє гілля, і чи є прогалина там, куди ти хилився в негоду?"

Поговоривши так, Отченаш указує пальцем: туди! Значить, туди, у ту прогалину, треба схитнути боривітра. Та й це ще не все. Упертий, свавільний характер у дуба. Ти йому кажеш: "Лягай, старче, лицем до сонця", — а він візьме та й бухне навзгак, приваливши собою бідаків лісорубів, — хіба мало їх, як мурашок, побито й почавлено в лісі? А щоб того не сталося, мотай, брате, на вус дідівську науку. Раз валиш до сонця, то з того ж боку, при самій землі, і починай пиляти. Надпиляв — ще нижче підрубай окоренок, щоб вільно лягало дерево. А вже тоді заходь із тіньового боку, й пиляй до самої серцевини, та не забудь підбивати клинки: нахилляй, нахилляй його к сонцю! Дивись, може, й рогатки треба поставити, для упору, коли стовбур має кепський нахил або на заваді вітер.

Вперше побачив Санько, як падає дуб у тиху жеврінь осені.

Все глибше й глибше вгризається пила; кряж, товстий, як башта, підрізано майже наскрізь, а дуб стоїть. Він стоїть незрушно, сажнів на двадцять докруг розкинувши віття, піднявши до неба пишну гору паленіючого листя. Він зупиняє вітри, він колошкає хмари, йому неначе байдуже до того, що там роблять унизу маленькі прудкі чоловічки. Та раптом чується скрип — якийсь глибокий болючий скрип, а далі — як скрегіт. Скрегіт страшний, жерстяно-рипучий. "Гей, стережись!" — розлягається низом, і люди кидаються врозтіч, хто за дерева, хто у канави. А дуб ще стоїть, тільки здригнулась вершина і —

пішла... Пішла — як хмара, як багряне маєво, над лісом
несеться тінь, скриплять старечі м'язи, вже видно — хилиться
стовбур, все нижче, нижче, і летить, пада вогниста маса у
прірву, в широку прогалину, і раптом, як вибух — г-гух! З гулом,
з тріском розчахується ліс, гуркіт струшує землю, підскакує
чорна спина стовбурища і ниць... Затишає.

Упав...

Ще довго кружляє в повітрі пожовкле листя і в нетрях зітхає
луна.

Аж не віриться Санькові: такого моцнака збороли. Он
стовбурище яке — мов гребля, на всю поляну, хоч возом бери
проїжджай.

Робота йшла по-жнив'яному: один за одним валили дуби,
тут же обдирали кору, обрубували сучки, розпилювали кряжі на
рівні, метрів по вісім завдовжки, бруси, складали їх штабелями.
Санько надривався, аби показати себе якнайкраще: стругати —
то він стругатиме, носити важенні бруси — носитиме, хай
бачать усі, що він при силі, що не з ледачих, і ви, пани-браття,
не пожалкуєте, взявши його в бригаду. Та коли Отченаш —
ненароком чи, може, задля контролю — зиркав спідлоба на
хлопця, той неприємно щулився, відчував себе так, ніби втерся
в чоловічий гурт незаконно. І щоб зрівнятися з мужиками, він
тулився ближче до одногоухого (звали його Полушкою).
Полушка не вельми який здоров'як — із тих жовтяків, морхлих,
як сушений гриб, котрих густо плодила пісна поліська земля.
Поруч нього, плохенького, і Санько виглядав більш-менш
пристойно. Отож коли брались пиляти — а пиляли вчотирьох
або вшістьох, по двоє, по троє з обох кінців пилки, — Санько
ставав за Полушкою, своїм постолом упирився в його постіл,
чіплявся крюком за ручку пилки і по команді: "І-іх, раз! І-іх, два!"
— починав ритмічно гойдатись. "І-іх, дружно! І-іх, пішли!" —

плече до плеча, м'язи напружені, тіла немовби зв'язані, їх розкачує невпинна сила: раз-два, вперед-назад, туди-сюди... і так без кінця, до тошноти, до потьмарення в очах. Спершу Санько не міг приловчиться, смикав невлад, його кидало, як тріску на хвилях, і щось люто кричав Полушка йому в потилицю. Санька обсіпало жаром, він уже не борсався, тільки скорявся силі, що штовхала його, обм'яклого, і раптом відчував, як входить у загальний ритм. Він пірнав і злітав за хвилину руху, зникав довколишній світ, перед ним, як маятник, гойдалось кружало землі, з чубцем молоді осінньої трави, куди долітали жовті бризки тирси. Хлюпали жовті бризки, і все ставало жовтим, і тоді він не бачив нічого — ні спітнілих спин лісорубів, ні зеленої піни на губах Полушки, ні тирси на траві, — тільки відчував гаряче держално в руках, безжальне пекуче держално, що носить його в полиновім диму, як уві сні. Десь після довгого забуття крізь маячіння долітало: "Гей, стережись!" — і тоді він безтямно кидався пріч, тікав бозна-куди.

В обідню перерву Санько примостився за спиною Полушки — боявся, що помітять, як його нудить. Хтось ще раніше розклав багаття, лісорубський обід був готовий. На лубках лежала печена картопля, у вугільних кожухах, крихка, з гарячим димком. Нарізали холодного сала, жовтого й твердого, як віск. Виставили мідний казанок з брагою, Санькову баклажку з горілкою. І гуртом, дружно, накинулись на їжу й питво. Санько похлоливо, мов кицька з хазяйського столу, вигріб собі картоплину, почистив її, та так і не насмівся їсти — і досі в грудях гойдало. Він притих, ще нижче зігнувся за спиною сусіда, аби не пійматись на око страшного й незрозумілого йому Отченаша, — той працював щелепами так же люто, як досі рубав поліняки. Санько помітив, що й Полушка ніби не свій у цій компанії, сидить кисло-байдужий, осторонь товариства, і в'яло, без апетиту кутильгає беззубим ротом. Може, хлопцеві здалося, а може, й справді так було: всі до Полушки ставились

глузливо, і це вчувалося навіть, у тому, як його звали:
"Полушка". Щось таке дрібне, півкопійчане...

Він сидів, підібгавши ноги під себе, мишастий чоловічок, з кислими безбарвними очима, з синім тавром замість вуха, з обдертою щокою. Сіре чи попелясте волосся — навіть важко сказати яке — клоччям вибивалося з-під облізлої ватяної шапки, кошлатилось на тонкій, з проваллям, потилиці, сивим пухом покривало сплющене морхле обличчя. Коли він усміхався — жевріло дупельце в моховому корчі, і мокро блищали два світлячки. Щось було в ньому зотліле, порохняве, щось таке, що викликало жалість у Саньковому серці. Хлопець торкнув його за рукав, сказав перше-ліпше слово, якесь незначуще, аби лиш почати розмову. І Полушка, мабуть, зрадівши (знайшовся нарешті охочий послухати його), учепився за полу Санька: "Слухай, панібрате, сюди" — і зашамкотів такою скоромовкою, як шамкотить по листю густий осінній дощ. Не пройшло й чверть години, а Санько вже знав, що він і хто він, лісоруб Полушка, і які в нього були діди, і які брати, і яка зараз сім'я. А сім'я, виявляється, була в Полушки, як у того Омелька — тринадцять душ дітей, і всі дрібні, мов горох. Восени, коли сходилась партія, лісоруби зустрічали Полушку одним і тим же: "Ну, скільки од зими встругнув дітей?" І Полушка, усміхаючись волохатим ротом, незлобиво казав: "Та двійко, хай би їм лихо! На різдво — єдне, і на Михайла — вторе. Жиють!.." Хтось кидав тоді не без солі: "А що? Не дивіться, що він дупластий, він у корінь пішов", — а котрийсь із молодих хапав страстолюбця за матню: "От ненаситний!" — і вони, регочучи, борюкалися в листі.

Поки лісоруби доминали картоплю, Полушка, не даючи опам'ятатись Санькові, таємничим шамкотінням повідав, яке закляття висить над їхнім родом. Колись давно, в незапам'ятні часи, наворожила циганка (щоб їй добра не було!), наворожила відьма, що всі Полушки, аж до останнього коліна, вигибнуть наглою смертю від лісу, від падучого дерева. З того й пішло. І

прадід, і дід, і батько, й Полущині брати, — всі вони годувалися з лісу, були вуглярами, смолокурами, вальщиками, і всі оддавали живота у тому ж заклятому лісі. Вони помирали однаково — від падучого дерева, з тією лише різницею, що одного привалило на рубці, іншого — на трелюванні, декого — в бурелом чи пожежу. Вони знали, що ліс їх погубить, але йшли, мов зачакловані, на вірну загибель. З братів Полушок тільки він, наймолодший, зостався, і його понесла нечиста сила до лісу; як і слід було сподіватися, його теж привалило, правда, лише обчухрало хрящі — знак подало, що недовго грішити йому на сім світі. І він поспішав, плодив дітей — приречено ждав: коли й під яким стовбурищем складе кістки? І, ждучи уготованої смерті, з покірністю приреченої людини тягнув свою лямку — треба ж годувати дітей, трьох уже забрав господь, жінка лежить сухотна, не встає, тільки хліб переводить, ото й увесь заробіток, що він принесе півкопійки з лісу.

Полушка — його заробіток і його доля.

У Саньковому віці часто дають клятви, і Санько заприсягся в душі, що буде захищати Полушку — як і від кого, він ще не придумав. Йому хотілося зараз, у цю ж хвилину, зробити щось приємне для Полушки; він розв'язав торбу, витяг ячний пиріг з горохом — добре запечений, з горілим бочком, з димно-солодким пахом.

— Візьміть, дядьку, — тицьнув грубувато, шаріючи на лиці.
— Мати спекла. Свіжий...

— Не, не тре... — сказав Полушка й простягнув руку за пиріжком. — Який у штри вітри з мене їдець? Дивись, — дядько роззявив рота, своє волохате дупло, показуючи ясна з двома чи трьома жовтими пеньками. — Вже, брат, нема чим жувати, нема-а, хіба що куклу смоктатъ, як у дєцтві.

Проте пиріг він узяв, загорнув у махристу ганчірку, сказав, що дітям передасть — гостинець.

Все ніби скінчилося добре, та Санько раптом тицьнувся носом у Полушин сіряк: поки вони балу-балу, з пиріжком возилися — на них витріщили очі дядьки, і, мабуть, давно вже дивляться, і кехкочуть поміж себе. Санько упіймав був на собі хмільно-глузливий погляд Отченаша; той наче підморгував ситому товариству: дивіться, мовляв, спарувалися... віхоть з деркачем. Може, вони думали й не так або зовсім не думали про них, може, просто собі кахкали — мало чого можна скалити зуби? — але Санько, як взагалі селюк, та ще необтертий, губився в новому середовищі, поміж дорослих, ловив насторожено будь-яке слово і позирк, витлумачував їх по-своєму: чи нема тут прихованої шпильки? Бо дорослі, вони тільки й шукають зачіпки, аби посміятися з меншого. Або ж поглумитися, як над Полушкою. "Полушко, підкоти тенту колоду!" А колода така, що й цугом не зрушиш... Санько пригнувся за сіряком, тамуючи безпричинну образу, виждав хвилину, другу, а коли знов глянув на дядьків, ті спокійно курили люльки, приправляючи димком з'їдене й випите. І тут Санько спитав у Полушки про те, що не давало йому спокою з самого ранку: що за пан начальник цей Отченаш?

— Макарій? — позіхнув Полушка, та так, аж видавив по краплинці з олійних очей. — Який він у штри вітри пан? Ж нього пан, як ж мого шіряка жупан, — і, вдоволений приповідкою, зашамкотів сухим язиком, вимітаючи з кутиків рота смішок. — Отченаш, щоб ти знав, голяк голяком, як і всі ми тутоньки. А що він старший, це точно. — І Полушка розтлумачив хлопцеві, що в лісорубській артілі нема й не повинно бути ні пана, ні хлопа, всі однакові — трудяги. Є, так би мовити, старший, котрого ніхто не признає, сам курінь визнає його старшинство — за досвід, за силу, за ломуву роботу. От і Макар Іванович — буйний чорт,

кріпко править бригадою; випить — дак піввідра сивухи вицідить, не моргне, а вже як робить — десятьох у гріб зажене.

— Пани в куренях не живуть, не! — просвіщав Полушка темного в лісових законах Санька. — Панство в конторах сидить, заморські табаки розкурює. Ось Митроха, прикажчик Бобринського, гряде з небесі, подивися: там така псина, пальця в рот не клади — відхопить.

— А Бобринський хто? — допитувався хлопець.

— У-у-у, — загув Полушка, нагостривши очі. — Бобринський — то моць! Вся площа до Сожу — його, дорога-чавунка, склади, лісопильні заводи — його, вісімнадцять артилей чуміють на нього, Давида Бобринського. Багач на всю губу-губернію, золота — як сміття, а скніє байбаком у лісі, в прихалабку, що за корчмою. Кажуть, сам собі юшку варить і сподні у штри вітри сам стірає.

"Щось нескладно виходить, — подумав Санько. — Панство не живе в куренях, золота — як сміття, і сподні пере..."

— Ей! — гукнув Отченаш. — Кінчай балачки. Робота!

Після обіду поставили Санька до струга. "Це ліпше, ніж пиляти", — зрадів Санько. Як на спину коня, верхи сів на повалений кряж і заходився здирати кору. Дубова кора була чорна, немов обвуглена, з глибокими рівчаками. Струг то ковзав по шершавій поверхні, то заїдав — робив лиш задирки, а треба ж знімати луб до червоного, до так званого камбієвого шару. Справно обчистиш луб — Колода стає гладенька, густо-червона, як обсвіжована. Та це не просто — свіжувати; ти злягаєш на дерево, рвеш на себе затуплений струг — не йде, уткнувся сторчма, ну — р-раз! — виприскують ручки, і носом

клюєш перед себе. Знов зажалюєш струг, вже не глибоко, рвеш — і луска тобі в вічі: ковзнуло! Це дратує, хлопець плює в долоні, вмощується на колоді, мулько й незручно, йому, щось не пускає під пахвами — руки як не свої. Ще на обіді Санько відчув, що долоні горять, б'є й шпигає вогнем у сухожилля, жар тече по руках, прискає в голову. Він боявся гарячки, боявся одного — щоб дядьки не помітили слабощів, глухнув до болю, до ломоти в плечах, але німіч, як та мошкара, — не відмахнешся, коли обсяде.

— Покажи свої руки! — несподівано підступив Отченаш, Санько аж пригнувся, ніби схопив потиличника; десь поблизу Отченаш із мужиками розпилював кряжі і, певно, стежив за хлопцем. — Ану, покажи! — Він згріб Санькову правицю, стиснув її в зап'ясті й повернув догори долонею. — Так-так-так, — мовив з довгими зловіщими паузами. — Я так і знав: кров'яні пухирі. Вся шкура в тебе, молодчику, здулась, як міхур. Ще к чорту загниє рука, мало нам одного з вовчанкою.

Він за комір зняв Санька з колоди, мішком поставив його на землю, і сказав, звертаючись не до хлопця, а швидше до лісорубів, що мовчки дивились на них:

— От що, синашу. Переночуєш у нас — і завидка смалляй до батечка. Тут не богадільня, не приют для каліччя. Тут, синашу, смертна робота...

Ще засіло в пам'ять, як Полушка (він стояв у гурті лісорубів, зотлілий пеньок під шапкою-моховичкою) скрушно позіхнув, ніби тим підтвердив: така, брат, доля, нічого не вдієш, — і дня не стало.

А потім був курінь, темна сльотава ніч з приглушеним шумом дерев, з хлипом осінньої мжички; за куренем чи то вітер

шорохкав, ганяючи мокре листя, чи блукав голодний звір, а тут, як у печері, було тепло й надимлено, сичав ясиновий сушняк у вогні, гойдалось чорне волоття, що звисало з прокурених стін. Вгорі, де буквою "Л" сходились довгі жердини, лише вгадувалось кругле вічко — димохід, але тяга була слаба і дим стелився вниз, димом пахло вогке й зіпріле сіно в суміші з листям, що правило їм за постіль. Упокорений долею, Санько ліг тихенько поруч Ксаверія. Він дивився на багряні полиски вогню, що вихоплювали з темряви якісь неземні, напівголі постаті. Вони були химерні, ці біло-чорні кошлаті привиди: то один із них заступав собою вогонь, і тоді спалахував на ньому чуб, вузька палаюча смужка окреслювала подобу людського тіла, то раптом вони зникали й меркли десь у темноті. Потім до вогню просувалась рука, схожа на дубову гілку: важка й темноко́ра, тільки освітлений бік — червонясто-жаркий. Рука, що жила й ворушилась сама, повісила на кілок онучі й пропала. Полум'я затріпотіло на онучах (чи, може, це здалося), заряхтіло на стінах миготливим пір'ям. Ось показала́сь кучмата голова Отченаша, синьо блиснули очі, блиснула люлька, жарина попливла в куток і там раз по раз плюскала й гасла. Став над багаттям Полушка, пошкріб сухі волохаті груди, щось зашамкотів до мертвого листя, що кім'ям звисало над головою, мабуть, проказав молитву та й похитався, як тінь, у своє лігво... Санько стомився стежити за мінливою грою вогню, за блукаючими тінями; він повернувся на бік, ліктем видавив кубельце у трухлому сіні й розслабив тіло. Ліг не роздягаючись, з такою думкою, щоб на зорі, як усі непробудно спатимуть, нишком вибраться додому.

За порогом чаїлася тьма, вітер колошкав дерева, гасав, як пес попід куренем, та хляпав у стіни: "хляп!.. хляп!" — наче мокрою лапою; плетена мата на вході гойдалась, низом котився гнилий болотяний дух осіннього лісу, од вітру тремтів-хитався вогонь — і хлопець не міг заснути. Щось таке, ні сон ні марення, плелось йому в голові, наче він ішов за гуртом, шамкотіло під

ногами листя, і хтось казав: "Ванчес, ванчес..." "Санчес, манчес, бончес", — зринали шелестючі слова, безглузді й таємничі, як дитячі примовки-заклинання. Хлопець крутився, до лоба, до холодних щік притуляв долоні — вони пекли, нестерпно горіли, жаркий пульсуючий біль проривався і в сон. Мабуть, він розбудив Ксаверія, а може, й Ксаверій не спав, бо теж ворухився, стиха постогнував... "Ланчес, кончес, гінчес" — тьху ти, це як мана, не відчепишся. Санько — тихенько! — сперся на лікоть, мов гусак витягнув шию, глянув на сусіда: той лежав горілиць, у відблисках вогню пересипалося жаром його кучеряве лляне волосся, страшно темніли дві глибки очей... аж моторошно стало. Санько підсунувся ближче і майже на вухо:

— Ксаверій!

Мовчить.

— Ксаверій!

Мовчить.

— Живий?

Ні слова. І згодом, якось нехотя:

— Ну?

— Болить, питаю?

— Та вже не так. Зранку було...

— Слухай, — Санько легенько торкнув його за плече. — Скажи, що таке — ванчес? Застряло в мізках — не виб'єш.

— Ванчес? А ти що, не знаєш, дивак? Це, брат, поліське прочудо. По всіх краях і землях знають його, по всіх морях воно плаває. От що ванчес. — Санько вперше чув голос Ксаверія; був він глухий, розслаблений, прихований жур і легка іронія вчувалися в ньому, так говорять люди після хвороби. — Ванчес... Бачив дубовий брус? Як просмолять його смолою, замочать в ропі — нема йому кріпшого в світі. Бо залізо що? Побила іржа — і все, кізяк. А морений дуб... шашіль не їсть, гниль не бере, сто літ, а то й двісті відслужить, ще міцніший стає, гуде, як дзвін. Наші діди церкви і святі хороми з дуба такого возводили, ті церкви стоять і до нового потопу стоятимуть, це точно... Тільки ми ж які хазяйни? Вали, пиляй столітні дуби — на дрова, на бочки, на клепку. Йому ціни у світі нема, а ми — у грязь. От колись, давно те було, прочув англієць про поліське багатство. І сюди з дешевеньким товаром. Весь дуб закупив на корні, за духи та ситчик, і той дубняк, що dospiv, і той, що в жолуді ще. Англієць, брат, не дурак, у нього й шило бриє. Ми бочки ладнаєм, а він кораблі, ми клепки, а він ковчеги, куди там Ною снились такі. І на тих ковчехах по всьому світу пливе, заморські землі воює, золото загіба — нашими ж бочками. Кажуть, дуже цінує загірниця наш поліський ванчес, — у морській воді просолившись, він твердне, як скло, не жолобиться, не трухлявіє. Словом, вічний брус... ванчес. І наші купчики схаменулися, стали правити за нього золотом, та нам, лісорубам, не легше. Як платили, так і платять, — мідний гріш... полушку.

— Що? — сонним голосом озвався Полушка.

— Нічого, то ми так, — хлопці чмихнули стиха, примовкли.

Хлипав за стінами вітер, ніч навалилась глухим шумовинням, здавалось — курінь засипає листяною порошею, засипає шумом, шелестом, шурхотінням, і серед тьми під зливою шумів безсило б'ється вогонь, він пригасає, никне, огортається млою.

У Санька було таке відчуття, ніби вони з Ксаверієм, як той полохливий вогонь, самі-самісінькі в лісі, десь лежать у кублі, а кругом — ніч, темна розвихрена пуца, темні яри й болота, і десь у темноті чалапає звір. Вони тільки вдвох, і їх загортає листям, горілим, кіптявим мохом, аж гірко в очах...

(Чаділи головешки в погаслому багатті, під сіряки заповзав курний послідок вогню).

...і скрипить сосна, хтось підсвистує збоку, хтось хропе-пукотить із-під сухолисту. Хропе важко, натужно, наче піднімає на грудях кам'яне грузило. "Лісоруби, — мізкував Санько. — Стомились бідаги..." І став дослухатись: чи раптом не циган хропе? Якщо Отченаш, сам би сів на грузило. Сів і гицнув би так, щоб і дух спустив. Ич! — "тут не притулок для калік..."

— Санько, — пригорнувся до хлопця Ксаверій, щиро пригорнувся, мов до меншого брата. — Розкажи що-небудь...

— Що розказать... як нічого не знаю.

— Ну збрехни — та половче, бо сон не бере.

Санько застидався мстивих думок, що пригрів біля серця (майнуло чомусь: "А Ксаверій не здогадався, що я зле умишляв супроти Макара?"), хутко відігнав неприємні думки та й поплив, як скіпка, за хвилию спогадів. Мов з туману зринула батьківська хата, потім церква з дубового тесу, що по вікна запала в землю, далі ризниця темна й похмура, з низьким почорнілим склепінням, і він стоїть біля дошки, і самі просяться на язик безмежно-розлогі, мов ранішній дзвін понад лугом, неквапливі рядки з Никітіна:

Звезды меркнут и гаснут...

— Ну добре, — мовив Санько, повернувшись лицем до Ксаверія. — Брехать не буду, слухай те, що в пам'ятку мені з книжки. — І почав тихо, надаючи своєму баскові мужської густоти:

Звезды меркнут и гаснут. В огне облака.

Белый пар по лугам расстиляется,

По зеркальной воде, по кудрям лозняка

От зари алый свет разливается.

Дремлет чуткий камыш. Тишь-безлюдье вокруг.

Чуть приметна тропинка росистая.

Куст заденешь плечом — на лицо тебе вдруг

С листьев брызнет роса серебристая.

— Ти диви, чортеня! А воно грамотне!

Голос Отченаша бурхнув так несподівано й так близько, що Санько поперхнувся на слові. Впав лицем у сіно, щасливо-розгублений, принишк, але дослухався, що докине ще злагіднілий Макарій.

— Думає, хлопський вишкребок, тумак тумак, а воно, бач, мудроване. Ге!.. "брызнет роса серебристая"... лепсько! — Отченаш, у самих підштаниках, встав, підкинув у жар поліняки і з ведмежою вайлуватістю повернувся до хлопця: — Давай, синашу, утни ще, тільки не величайся, мов порося на орчику.

Санько почув, як зашелестіла підстилка, закректав під стіною Полушка; мабуть, дехто з лісорубів не спав, або зараз прокинувся та й нашорошив вуха, щоб послухати книжну мудрість. І Санько, вже гучніше, став читати вірш, який перший спав на пам'ять:

Всем не стать пировать...

К горьким горе идет,

С ними всюду, как друг, уживается,

С ними сеет и жнет, с ними песни поет,

Когда грудь от тоски разрывается.

— Оце так, оце без брешеш! — підхвалив Отченаш і посунувся у темний куток, а вже звідтіля — Ти й писати умієш?

— Умію.

— І щитати ладний?

— Навчився. Не тільки прості задачки, а й з дробами.

— А, скажімо, таку химерію здужаєш: в одному кряжі три куби ванчесу та сім з половиною клепки, а ми розпилюємо в день шістнадцять кряжів, то скільки, питаю, всім гамузом виходить за тиждень?

Санько заплямкав губами, склав докупи сім з половиною і три, помножив на шістнадцять, потім на шість і випалив, як на уроці:

— Тищу вісім!

— Скільки-скільки?

— Тищу вісім!

— От бачиш, стерво! — раптом лайнувся Отченаш. — Я ж йому, псині, доказував: махлюєш, Митрохо! Нутром чую: махлюєш! А він: "Сімсот з гаком — і баста!.." Ну пожди, Митрохо, підкручу хвоста... Забудеш, як неньку звали.

Все ще сердитий, Отченаш буркнув у темінь: "Спати!" — і сам крутнувся на бік.

Ніколи ще не снились Санькові такі чудернацькі сни. Був ліс не ліс, море не море, було шумовище, горами здіймались верхи дерев, як хмари на заході сонця — то жовті, а то багряні, між хмарами йшли лісоруби, плічми вивертали дуби й кидали у безвість. І от, біля ніг Санька, гуркнув небачений кряж — заввишки з клуню ("Це, мабуть, сон", — уві сні подумав Санько). Він приглядився, а то й не кряж, а дубовий ковчег, про який говорив Ксаверій, на тому ковчезі стояв Отченаш, він правив у бушовище хвиль і басив таємниче: "Ванчес — санчес — манчес..." Санько вже й прокинувся, оторопіло закліпав спросоння, та голос Отченаша не стих — навпаки, гучав десь близько, роздратовано, і йому хтось перечив зневажливо-панським тоном:

— Як це понімать?

— А так понімать!.. Минулась ваша дуринка!

— Бунтуєте, значить?

— Бунтуємо! Табель віддай і качай до Бобринського. Так і так, скажи, як пса, прогнали Митроху.

Санько розшолопав нарешті, де він знаходиться. І перша думка — проспав! З кутка було видно: сірий досвіток заглядає в курінь. Хтось чужий стоїть перед лазом, заступає світло. Видно тільки хромові чоботи, халяви в гармошку, синього сукна галіфе, кругленький низ черевця, з якого звисає мідний чи золотий ланцюжок, і чути, як за стіною хропе розгарячений кінь. "Митроха приїхав", — здогадався хлопець. Прикажчик хлиснув себе канчуком по халявах, хитнув черевцем:

— А як не закрию наряди, не сплачу поденну, якої тоді заспіваете?

— Самі закриєм наряди! — немов із лігва, огризнувся Отченаш із куреня. — А ви сплатите, і до коп'я сплатите, без нас недалеко вскачете, а не так — всі артілі на ноги поставимо.

— Як понімать?

— Так понімать!.. Хватить, залив сала за шкуру. У нас буде свій замірщик, ясно!? Ти думав, ми тумак тумакми, а ми теж грамотні, теж знаєм, по чому ківш лиха.

— Дивіться, ой дивіться, щоб грамота ваша пелькою не вилізла.

— Митрохо! — скочив на ноги Макарій, очі його хмільно блиснули. — Лучче згинь по добру, бо!.. — І він, як вовчисько, шаснув у лаз.

Загупав копитами кінь, і той ошалілий тупіт танув-губився в хащах.

Горбоконики

Було досить часу, щоб подумати над своїм бродячим життям. До ранку ще добрих п'ять або шість годин зимової ночі.

Санько лежав у чистій хрумкій постелі, до цього ніколи не спав під шерстяним покривалом, на повстяному матраці, у білій піні пошивок та пірників. Все було таке нетривке й оманливе, що аж мулило боки. Хлопець не звик до подушок, до їхнього запаху. Вони пахли не по-домашньому (скажімо, золою або трав'яним відваром), а якимось незвично, — може, духами чи панським милом, а може, й просто жіночим потом. Цим духом, чужим, соложавим, була просякнута й нова одежа, трохи завелика для Санька, яку принесла йому Стефа. Вона принесла квітчасту сорочку (салатове листя по синьому полю) з високим стоячим коміром; дала вузькі смугасті штани й такий же смугастий сюртук — гудзики мідні, поли, як кажуть, з розльотом: "Не дуйте на мене, бо полечу!" В такому наряді він бачив тільки нахабно-веселого хлопця, що подавав на стіл у корчмі. Кинула Стефа й приношені, проте ще міцні черевики з білою цвіллю на рантах, звеліла Санькові переодягтись, а своє шмаття викинуть геть. Легко сказати — викинь... Санько подумав, розважив, зв'язав домашній одяг у вузлик та й запхнув його під низенький полик, на якому спав. Хай буде, їсти не просить...

І зараз, як миша, приношуючись до запаху подушок, він почувався ніби певніше від того, що під боком лежала стара свитина, шита й латана материнськими руками, десь тут були свої полотняні штани й сорочка, з теплом його власного тіла. Вони, здається, пахли домівкою, осіннім лісом, димним куренем, тим бродячим життям, яке він прожив останнім часом. І справді — тільки ступив за батьків поріг, життя закрутило його, мов тріску. Несподівано для себе він опинився тут, у прихалабку Давида Бобринського, змінявши вуглинку на конторське перо.

Але спершу було не це. Спершу було те, як лісоруби прозвали його Горбоконином.

Так ось про вуглини, з чого все й почалося.

Якщо землю засипати жар і так полишити, щоб він перемлів, пройнявся димом, то недотлілі сучки тушкуються на вугілля. Тверді, з чорним смолистим блиском, вони пишуть не гірше графітних паличок. Пронумеруєш, було, вуглиною кряжі й колоди — дощем не змива. Деревне вугілля, звичайно, готують не для писак, а для ковальського діла, ну хіба ще для самоварів. І найліпше — з дуба, ясена, граба. Санько не раз бачив у лісі вуглянні кучі. Високі, обсіпані землею, вони курять день і ніч, курять цілий місяць. Круг них походжає вугляр, чорний, як із мазуту вискочив, тільки світить зубами; він, тільки знай, підправляє кучу, підсипає сиріє землі, лопатою приплескує, щоб не прорвався з нутра вогонь. З таких от куч і брав собі хлопець вуглини.

Він швидко подужав премудрість замірщика. Дещо підказав Отченаш, дещо дотямкав сам. справа не вельми хитра. Зранку обійде площу, пронумерує звалений ліс, визначить сортність, заміряє кубатуру готової деревини. Потім усе це запише в табель, підсумує вчорашній добуток артілі. Він сидить на пеньку, пише на коліні огризком олівця, такий заклопотаний, що не питає, а проте відчуває: Полушка й дехто з мужиків ні-ні — та й лупають на нього: що то вчена людина! Робота панська, чиста, не те що в хамла — вергай, мов дідько, корчами.

Вже пізніше, коли Санька зманював до себе Бобринський, скаже йому Отченаш приперчене слово: "Йди, йди, синашу. Не ти перший, не ти останній. Так було й так буде завше. Тільки злидень виб'ється в науку, його з потрохами купляють — і грошики, і тепле місечко, і баришню підсунуть, щоб забити памороки, щоб себе не помнив і ту грязюку, в якій сидів поміж

людом. І, дивись, потурчать неборака, на свого ж брата, мужика, чортом дише..."

Санько прислухався до себе, але ні тепла, ні поштовхів серця не дочувався, — під вухом хрумтіла подушка, навіть чуб його пахнув милом, і десь, коли б не в спочивальні Бобринського, глухо рипіли мостини. Бобринський... Мабуть, тішитися пан з добрячкою Стефою. Вона в нього — як приручена. Він ще й рота не розкриє — біжить: "Що зволите?.. Ноги помити?" На людях він сторониться Стефи, якщо й позве, то хазяйським тоном, на "ви": "Стефаніє, накрійте на стіл... Що ви принесли? Подайте серветки..." Та це на людях, а ввечері... Недавно Санько йшов повз вікна, зирк... і став. Аж похололо в грудях. Там, у спочивальні, стояла перед дзеркалом Стефа. Вона була не така, як завжди, — селючка з плоским тілом, великим ротом, великим носом на сухому грубоватому обличчі. Ні, вона була інша. У білій сорочці, з білою розпущеною косою, вона стояла білопишна, безсоромна у своїй неприхованій жіночій красі, і круг неї, мов півень, топтався й сокодав куцоногий Бобринський. Казали, сам собі варить юшку... Та ну їх, не про це хотів згадати Санько, — про Горбоконику.

Лісоруби живуть без світла, воно їм ні до чого. Якщо й палять вогонь, то лише для того, щоб утеплити курінь, висушити мокрий просолений одяг. Цих темних ночей, цих тихих розмов допізна Санько ждав, як різдва. Всі лягали покотом, аби тепліше спати, до нього по-братньому тулився Ксаверій — він був іще молодий, не зачерствів, як інші діди-сікачі, — й теплими губами лоскотав Санькові за вухом: "Давай розкажи, брехло, На сон грядущий!" В те "брехло" вкладалась незграбна мужська любов до хлопця, меншого й кволішого, але в чомусь і сильнішого за них, вернидубів... Любили дядьки послухати щось веселеньке, щось таке, що б виганяло дим із душі, бо, казали, від кіптяви й сажі вже чорно в них у печінках. А де ти візьмеш смішного? Ну розказав про діда Мазая —

послухали, самі згадали з десяток "заячих" билиць-небилиць. Розказав про попа й слугу Балду — дружно посміялись, звеліли: "Ще раз катай!" — і він катав, як Матюша "гуси", а потім гуртом до кісток пісочили святих блудників, які надяться до чужих молодниць.

Та недовго царював Санько на темних вечірках. То лише Ісус міг явити чудо: однією хлібиною нагодувати тьмущу народу. А Санько пошкрібся — ні крихти за душею. І не тільки смішного німа, й смутне до краплі вицідив. Бурлаків читав, незжату ниву читав, "мужичка-сноготка" — сто разів: "Откуда дровишки? Из лесу, вестимо! Отец, слышишь, рубит, а я отвожу..." Якось поганяв Санько в найглибших закамарках пам'яті, щиро зізнався: "Пусто, братці... нема, і полову витрубив".

Мабуть, Ісус вдавався до чуда, бо не жив неборак поміж лісорубського люду. Лісоруби самі зарятували свого проповідника: зібрали по мідяку й сказали — це на книжки. В лісовій корчмі у єврея Марка продавалося все — від шпильок і дратви до "Чорнокнижія" й картин страшного суду. Там Санько знайшов і для себе поживу — лубки. Це були книжки-гармошки, з міцного картону, заляпані фарбою, вздовж і впоперек помережені повчальними висловами. Санько притьмом кинувся на дешеві лубки; до нього підсідав Ксаверій — він уже підздоровів, трохи прилучався до роботи, — отже, підсідав Ксаверій, тикав пальцем у книжку: "Це яка буква? А це?" За такими уроками, притулившись до пня чи колоди, вони розмовляли про життя-буття, і Санько дізнався, що Ксаверій найстарший у сім'ї, батька забито в японській бійні, меншого брата віддали до школи, і він сам-самотужки тягне увесь домашній клопіт — з братовою наукою, з гіркими підробітками сестер, з удовиною печаллю й хворобами. Він уперто мусолив букви, за тиждень читав по складах лубки, з тими лубками й не розлучався. А Санько охолов до розмальованих "гармошок" — не було там ні веселого, ні смутного, така собі дурничка: "Не

уподобляйся ослу, имеющему короткий ум и длинные уши". Хай би він здох, ваш осел!

До речі, Санько одразу був засумнівався: Стефа, господиня вона чи служниця? І не тільки тому, що Стефа була молода, років двадцяти, не більше, а Бобринський підтоптаний, з цвілястою головою. Ні, не тому. Хоч Стефа й чепурилась, хоч і пахло від неї, як від цих подушок, та ходила вона якось різкувато, там гуркала, там совала відра й стільці, від чого Бобринський аж морщився. Бо він, Бобринський, все робив м'яко, благородно: френч одягав — пальці нечутно пробігали по гудзиках, причісував сиві кучерики, стрижені під машинку, то кожний волосок пригладжував окремо, пив чай — і губи не мочив, не сопів, як Стефа. Голова в Бобринського, важка й масивна, з червоним спадистим лобом, сиділа міцно на короткій шиї, як влита, вся постать його була туга й масивна, вона безшумно посувалася на коротких дитячих ногах, і коли він дріботів по кімнаті, — широко розставляв носки, валетом... Стефа одразу поставилась вороже до хлопця. Бозна-чого. Або він заважав їй, або нагадував щось неприємне — можливо, те, звідки вона прийшла.

Та не про це річ.

Позбувшись лубків, Санько знову пішов до Марка. Затиснув у кулаці гарячі мідяки, зібрані на штиво, як казав Полушка.

— Чи є у вас книга правильна, щоб така — без брешеш?

— О мій бог! — вигукнув Марко і звів до стелі солов'їні очі. — У Марка є книги і з брешеш, і без брешеш. А для такого красавчика, як стоїть перед моїм прилавком, я знайду немислиму вещь, сам цар читав, читала й Варка — попала до

Марка. Кха-ха-ха!.. Ось вона, цимис, сиропчик — ах! —
понюхаєш — вмерти можна.

І Марко дістав з-під прилавка жовту потріпану книгу,
хукнув, хмарою здуваючи пил з палітурки, ткнув її Санькові під
ніс: "Понюхай — вмерти можна!" Збитий з пантелику Санько
понюхав немислиму річ ("По-моєму, пахне мишами") і вже потім
уздрів на обкладинці: летить в небесі двогорбий кінь, грива
полум'ям, на коні — розхристаний гицель. Пика щаслива, як у
дурня.

То був "Горбоконики" Єршова. Марко злупив за нього півтори
копи — все, що було в хлопця. Але потім, і до самої смерті,
Санько буде вдячний за книгу: її можна читати, можна співати,
можна без кінця розказувати. Це як сон з похмілля: спиш і
сниться, що хочеться спати...

Санько так захопився Єршовим, що ходив як сліпий,
спотикався на пнях, на помацки міряв анкери й боди, а очі
попаски бігали тут, розкішними врунами казки, стригли
шовкову траву, диво-зілля.

За горами, за лісами,

За широкими морями,

Проти неба — на землі,

Жив старий в однім селі,

У старенького три сина:

Старший з розумом дитина,

Середульший так і сяк,

А найменший геть дурак.

Він читав і підспівував, і муркотів під ніс нехитрі співучі рядки, напам'ять заучував з десятків сторінок. Заучував удень, за світла. А ввечері: "Давай, Горбоконику, що там наш брат Іван учудив". Пурхав над вогнищем димний шуляк, крильми витріпував сажне волоття, і в диму, в гарячих полисках пливла-снувалася казка; не спить простодушний Іванко, виходить у поле, свисне-посвисне — з пітьми вибігає вогненний кінь, і вони літають над хмарами, над злиднями, над ситим людським глузуванням; вони розкошують уночі, коли дрімає лукавство й заздрість, лжа в обнімку хропе з безчестям, а як тільки заблимає день, сонно позіхне земна мошкара, Іванко спускається додолу, знову обертається на дурня, на сліпого потурмака...

Було, що п'яний грібся в курінь, гикав і слинно затягував: "Шумев камиш", тоді Ксаверій коліном виштовхував гуляку в ніч, "комиш" і вітер шумів у канаві, а тут, у завісах курного диму, царював Горбоконику.

Він, Санько, старшинував на темних вечірках, голос його возносився над сіряками, і свідомість влади, своєї значущості лоскотала йому груди, він певен був, що так і піде в життя — горою, бо вже вхопив за гриву свою удачу-коня: як-не-як — замірщик... Вхопився за гриву, але тут же підвернувся Отченаш, як мокрим остудив його честолюбні думки:

— Кінчай баланду, вуха попухли. Цю байку для темних складено. Щоб Ваньки думкою багатіли, щоб дурне спало і бачило сало, а тим часом Бобринський з Митрохою кендюхи з нас вивертатимуть...

Санько не второпав тоді, чого ошкірився був Отченаш. Бурчливий дід, нічим не догодиш. Та це дрібниці. Головне: дим шуляком тріпотів над вогнем, казка жила в курені, і Санькові жилося добре.

Так було до неділі, до того ранку, коли лісоруби одержали гроші. "В корчму!" — хмільно гукнув Отченаш, і за старим звичаєм, всі подались приливати получку. В курені залишилися двоє: Полушка й Санько. Полушка слабував, крутило ноги йому, він з головою накрився, обгорнув себе листям і засвистав, поганяючи в гості до сна-соніща. А в хлопця знайшлась робота. Власне, він улизнув від бучі. Заяложені кухлі, заслинені пики, мат і блювота — бр-р!.. Санько поклав у вогонь ясенових гілок, що найменше димлять, і заходився ладнати постолі: зносились. Лико готове, вимочене й висушене, не ламається. Дер його на вузькі смужки і вплітав у стоптані задники. Раптом:

— Санько!!

Над ним — Ксаверій, груди аж ходять, рот перекошений, кров на губах.

— Тікай. Побилися в корчмі. Йде Отченаш, сказав, причавлю христосика, щоб не корчив з себе пана Халявського. Каже, ми його пригріли, а воно вже носа задерло...

Так, так, так... Отченаш... Щось його ніби дратує, щось колупає в носі. Сядуть, було, з Ксаверієм за лубки, почнуть-бо ськати ази й фіти, а він: "Сметанки, братва, закортіло? Метиковані... Бачу, коли б з пухирів та вовчанок не вийшли у вас дамські мозолі..."

— Тікай, чуєш, — вони!

Санько як сидів (постіл у руках, ліва нога в онучах), так і шмигнув з куреня: куди?

Тріщало в кущах, хрипіли горлянки, все покривав грім
Отченаша:

— У-е-ех, м-мужва! г-гуляй!.. де той ш-шмаркач!
святенький! чистоплюй!.. хай з нами п-п'є, бо в морду-у, ех!

Тріщали кущі, гнався за хлопцем регіт, гілки періщили його,
аж лопалась бідна свитина.

Ніч була темна й тривожна, пуща приглухла, як на відлигу.
Санько подався до Сожу, до нижніх складів, і тут між завалом
дощок, гнилих колод, річкового мулу до ранку проклацав
зубами, мов цуцик. Добре, що надібав купу соснової стружки,
мокрої, з попелом, та все ж — не гола земля.

Вдосвіта випав сніжок. Тихий сумний сніжок, навіть не
побілив буроведмежу шкуру горбів (а листя, притоптане
дощами, й справді злиплось на шкуру, встелило нею горби,
галяви, просіки); після такого снігу ліс ряботів білими й рудими
латками, в очах мигтіло, і Санько йшов, понуривши голову.

Здалеку побачив: он воно, їхнє стійбище чорне,
стирловане... а де ж курінь? Не було куреня. Пустельно,
самотня сосна з підпаленим боком. І під сосною — вугільна
купа, обвуглені дровеняки. Що за проява?

З тривоною підступився ближче. Став... Лісоруби, якісь
зачумлені, збилися в клубок, гули, як рій над маткою. Ще
підійшов, зупинився. Шибонуло запахом гару, сіряки на дядьках
ніби курились. Закіптюжені всі, в очах — кров з переляком, руки
по-злодійському щось розгрібають. І Санько — туди: чорний

куль, обгорілий... кістяк із шматками одежі й м'яса... сажа, волосся, череп з проваленим ротом.

— Хто?!

— Цить!.. Не бачиш — Полушка.

— Пагуля-яли...

Санько в'юном ізвився у м'якій постелі, так йому стисло боки; чорний куль на тирлі, обгоріла сосна під вітром, а тут біло й тихо, навіть шкіра одгонить милом, риплять за стіною мостини, покірنا Стефа тішить пана Бобринського. Цікаво, чи скоро світанок?.. Ксаверій, вже згодом, признався, як вони пили до сказу, рвали петельки й чуби, харкали кров'ю, бились так, мов рубали дрова, зганяли лють на люте життя; як Отченаш згріб в оберемок п'ятох, і повалив на курінь, і хрумнули стояки-жердини... Хто тямив з п'яного розуму, що там вогонь і сплять ревматичні кістки.

Наворожила циганка. Не обминуло закляття Полушку.

— "...трьох забрав господь, жінка сухотна, не встає, даром хліб переводить..."

Вони пропилися в пух і прах, до останнього шеляга. Тепер будуть бігати до Марка з простягнутою шапкою, проситимуть під процент. Коли позичаєш, коли голодний, як вовк, процент не лякає (подумаєш — шість відсотків), а віддаєш — ого! — оце набігло за місяць! Брав троячку, верни десятку. Де такі гроші взяти, до різдва не заробиш. А жити за що? А жінка оно дітей погнала в ліс, до батька-годувальника, щоб дав копійку на земельний податок, урядник душу вивертає...

Оце тобі, хлопче, наш Горбокони́к!

Поховали Полушку. Поставили новий курінь. Все пішло ніби гаразд. Але Отченаш... Ні, він, здається, не мав до Санька нічого. Було й говорить, питає про наряди, посилає в корчму по "мерзавчика". Та очі — в сторону. І в тих гарячих циганських очах — туга, глибока причаяна туга. "Тре було соплякові утерти носа, а, бач, окотилося на кому".

І як він, скажи, розкусив, що Санько поженеться за "сметанкою"? Йому ж самому примарилось: ось вона, майнула перед ним вогниста грива удачі... Хапай! І він ухопився.

За місяць Санько вивчив назубок лісомірну грамоту. Міг без клопоту, на око чи метровкою, виміряти площу, визначити приблизну кількість дерев, їхню кубатуру. Був у нього й свій секрет. "Ану, — скаже Ксаверій, — вгадай, яка висота цієї вільхи?" Санько, переможно усміхаючись, стає спиною впритул до вільшини і: "Раз, два, три..." — йде своїм натренованим кроком, йде, низько пригнувшись, аж поки між колінами не побачить вершечок дерева. "Двадцять три сажні!" — гукає. Можеш не сумніватися: точно!

Було, що в обід збирались до гурту лісоруби, підрядчики, а то й купці з сусідніх ділянок. Сідали до вогню, попихкували люльками. І тоді Санько потішав їх хитромудрими задачками. Скаже загадати будь яке число, про себе перемножити й поділити його, додати й відняти, і, після того як гущу перебовтано, ловко відгадував — сто п'ять задумано! Або — триста сім! Спритні купчики, що на процентах з'їли не одну собаку, апетитно цмокали: голова! Молоде-зелене, а мізками крутить дай боже!

боявся щось зачепити й перекинути, скрадливо підглядав, як п'є Бобринський, а тоді й сам обережно сьорбнув пашистий окріп, і губи аж танцювали — пече ж, кляте! А Бобринський чаював розкішно й говорив, говорив, усього й не запам'ятати Санькові. Він і не говорив, а ніби журився, з давнім другом ділив свої клопоти й журботи... Не везе йому, Давидові Бобринському, в житті. І, либонь, тому не везе, що характер дурний, гарячий, відвертий. Без двох днів був би інженер, так треба ж — ляпнув зайве, вигнали з інституту, бо назвав государя "картьожником", що наліво й направо продуває в очко імперію бельгійцям, англійцям, французам, та кому тільки не спускав за борги й ліс, і руду, й вугілля. В той час, коли на Русі є свої ділові розпорядливі люди. Вигнали... і дома гризня з батьками й жінкою. Його благовірна страшенно дріб'язкова й ревнива, як усі безплідні жінки. Він узяв свою долю з родинного капіталу й сюди забрався, в поліську глушину, щоб розпочати власний промисел. Саме ліс підскочив у ціні, попит величезний. (Хай гість дарує, що вплутали його в такі, напевне, темні й нудотні хащі, але поживеш у болоті, серед вовків, сам здичавієш, радий, пробачте, з поліном говорити, аби тільки слухало). Так от, характер гарячий, думав, з першого ривка потягне промисел, аж не тут було. Все пішло неймовірно туго, все треба починати з нуля — наймати людей, кінний транспорт, насипати дороги, тут же чортове драговиння, закладати власну переробну базу, розпиловочні й диктові цехи, і хіба то цехи — прокляття, кустарщина.

Санько й не помітив, як пройнявся настроєм Бобринського, його невсипущими клопотами, бо такі справді пуца є пуца, не пройдеш, не проїдеш, народ у болоті дикий, навіть пилорами, як лихого, боїться.

Кілька разів виглядала із-за ширми Стефа, зиркала на мужчин якимось дивно: одним оком — благально, нетерпляче (на Бобринського), другим оком — роздратовано (на Санька). Але

Бобринський, наливаючи собі третю чи п'яту склянку чаю, тільки підходив до суті розмови. Зростав у великій сім'ї, зник, щоб роїлась малеча, сміялись і ревли карапузи. Та, бач, не повезло Бобринському: нема дітей і не буде своїх. А так хочеться... сина, часто ввижається він — славний, серйозний такий, ходить із батьком по лісі, до промислу, придивляється, потім гімназія, інститут, і вже — свій помічник, права рука Бобринського, з головою можна покластися в усіх ділах і думках.

Зітхнув Бобринський, зітхнув і Санько, не важко зрозуміти людину, яка вже в літах — і без коріння, без надійної опори... Він, Бобринський, не раз подумував, чи не взяти собі хлопчика. З простої сім'ї, такого, що не розбещений життям. Бо він швидше, ніж свій, зрозуміє, оцінить добро й ласку, і коли підучити його — буде вірніший за сина, сторицею віддячить за все. Благородство за благородство, або, як казали мудрі, *do ut des*— даю, щоб і ти мені дав...

Такі були мислі, і тут збіглося: доносять службовці, що в одній артілі з'явився метикований, з личкарів, його самоправно поставили замірщиком. Перша реакція — Бобринський щиро, вибачливо усміхнувся — прогнати в шию. Але стривай... кажуть — самородок. Чи багаті ми самородками, щоб розкидатися? А може, це саме те, що треба? Молодий, не зіпсований, до науки охочий... Словом, хай Санько подумає, і якщо сподобається...

Хлопець встав із-за столу з хмільною головою, вона пухла від збурених думок: синій присмерк і вогниста грива промелькнулого щастя і живіт, повний чаю; перевальцем пішов у свою комірчину — через сіни, за вітальнею; як після парильні звалила його дрімота, самовар і таємний лаз у печеру, цікаво й страшно було вглибині: диктові заводи, гімназія, лампа з абажуром, і він за стосами книг, і в село приїжджає на кареті — ех, і буде ж переполох усесвітній!

Ранком збудила його Стефа, облила брудними словами: "І як воно спало, хамло! Подушки потовк, одіяло пожмакав — це ж не свинюшник тобі! Вмивайся, ось тут! Сніданок холоне!" Синій присмерк розвіявся, була плоскогруда Стефа, будній день з буденною мжичкою.

У смугастому костюмі він перебіг до контори; те, що звалось прихалабком пана Бобринського, насправді виявилось дерев'яною прибудовою до корчми, низькою, похмурою, під цвілястим гонтом. В одній половині — контора, в другій — кімната Бобринського, ширмою поділена на передню й спальню. Ще була комірчина, на лікоть завширшки, з полицю від стіни до стіни. Комірчину віддали Санькові... Отже, контора за два кроки, але він перебіг двором, боявся, що хтось із лісорубів перестріне його: костюм смугастий, як у нахабно-веселого хлопця з корчми.

Можна було б згадати, як він з ранку до вечора сидів у конторі, зчитував наряди, чекав до чаю Бобринського, що цілими днями пропадав у лісі; як вони тихо, причаєно ворогували зі Стефою, що перед паном ходила на пальчиках, а Санькові крізь зуби: "Їж! Та хутчій! Мені посуд мити!" Вони, селюки, не злюбили одне одного: він їй нагадував те, ким вона була, а вона йому — ким він може стати...

В конторі було жовто — від запилених паперів, від чаду, від лисої голови Харитона. Діловод Харитон скидався на Полушку, тільки мав охайніший вигляд та був сухіший. Санько зчитував наряди, Харитон виклацував на рахівниці. За тим клацанням минали дні, і Санько дедалі з більшою тривогою та підозрою слідкував за шморганням чорних кістяшок: з кожного наряду Харитон знімав п'ятнадцять-сімнадцять відсотків заготовленого лісу. Спитав Санько, як це розуміти.

— Діло просте: на усушку й утруску.

— Е, ні... щось багато.

— То вже не наше діло. Так звелено.

— Хто звелів?

Харитон дудочкою стулив жовті табачні губи:

— Тс-с-с-с... Сам Бобринський.

— Бобринський?

"...Трьох забрав господь, жінка сухотна, не встає, даром хліб переводить, ото й увесь заробіток, що принесу копійчину з лісу..." Сімнадцять процентів з кожної партії лісу. Це ж два дні на тиждень Полушка гибів задурно. Два дні зубами гриз стовбурище, давився димакою, гноїв ревматичні кістки — і задурно. Вони всі, всі там Полушки!

Добре, що про цю суперечку Харитон доніс Бобринському. Принаймні той сам покликав Санька на розмову.

Знов сиділи за чаєм, і все було, як раніш: синій абажур і синій присмерк над ними, вишневий піт на жіночому, підпухлому обличчі Бобринського, пашистий окріп; не було тільки затишку, п'яного туману й вогнистої гриви, що витала під хмарами. Упертий мужицький чорт засів у Саньковій душі, припишк і злорадно ждав, щоб його подратували.

Бобринський, розімлілий від втоми й чаю, не збирався когось дратувати. Він почав зовсім про інше:

— Хух, мабуть, нерви здають. Сплю погано, безсоння, прокидаюсь і читаю вночі...

(Скриплять мостини, Стефа тяжко, простудно дише за стіною).

...Розумна трапилась книга, одного австрійського соціаліста, про деякі закони, що дані людству *in saecula saeculorum* — на віки вічні. Речі дуже складні, як би тобі пояснити? Ми, Санько, живемо в лісі, і хай нам не здається, що все людство сидить у куренях. Бо, крім глухої первісної пущі, є інший світ, вищий — кам'яні міста, музеї, театри, залізниці, — те, що називають цивілізацією. Чи думав ти, хлопче, коли-небудь про таке: возводять прекрасний собор — де беруть гроші на нього? Військо, тисячі солдатів, гармати, цілі ескадри — де воно береться? А на які то кошти існує держава, світ учених, інженерів, мислителів?..

(Чорт показав свої ріжки й одпустив язика: "Звідки беруть вони гроші, не знаю, а що лісоруби власним горбом заробляють, це точно").

...А древні греки знали: вони порівнювали державу з вічнозеленим деревом, що має коріння, стовбур і пишну корону. Коріння — демос, народ, стовбур — це військо й службовці, а пишна корона — філософи, поети, правителі.

(Якщо всі смокчуть з кореня, на дідька, скажіть, городити... як її?.. державу? Для чого вона?)

— *O santa simplicitas!* О свята простота! Уяви: не було б держави, порядку, ми розповзлись би хто в ліс, хто по дрова..! Це що? Дикунство, печери, мамонтові шкури? Тим-то й можливий прогрес, що природа об'єднала нас у єдиний живий

організм, у державний вулик, і кожному визначила своє місце: бджолам — носити мед, а матці — старшинувати над роєм. Інакше — хаос, занепад, повне здичавіння. Зараз модно говорити (є такі народолюбці) про якусь там вселюдську рівність: нема вищих і нижчих, всі, мовляв, рівні. Хто це рівні? Биндюжник і Рафаель? Биндюжник малює святу мадонну, Рафаель квашню розвозить у бочках — про таку рівність говорите? Поки й світ стоїть, цього ніколи не буде. Мудрі казали: кесарю — кесарева... А щоб творив Рафаель, йому треба майстерні, книги, вільний час, аби думати й писати. Хто на собі тримає великих? Хто їх годує й зодягає? Звідки все це береться, ти думав?

(Я не знаю, що це за дядько, Рафаель, я тільки хочу спитати: виходить, доки є світ, з мужиків братимуть на усушку й утруску?)

— Ага, ти про усушку... брати не гріх. Завжди брали й братимуть, так звеліла природа. Інша справа — для чого? Ну от конкретно я, Бобринський. У мене сотні робітних людей, з кожного беру півшага, п'ятак. Для одного мужика це майже непомітно, зате в касі накопичуються вільні кошти. Що я, транжирю їх, пропиваю? Сам бачиш, ні. Знов повертаю на благо того ж робітного люду, з котрого взяв... Глянь навкруг: Полісся, гниль, темнота, люд вироджується, люд животіє в забобонах, в пияцтві. Засмоктує болото, хвороби, неробство, бо немає до чого прикласти рук. І я даю роботу, тягну залізницю, розширяю промисел — для них же, щоб вирвати з гнилі...

(Так, як Полушчин рід? І земці, й урядники, й купці виривали їх, та, мабуть, перестаралися — печінки одірвали).

— Хлопче! Не забувайся... Є деякі речі *ad usum* — для внутрішнього вжитку, не для сторонніх вух. Я з тобою відвертий,

говорю, як з сином. Щоб ти піднявся над буднім життям, зрозумів: не про якогось Полушку мова, про вищий смисл...

(Мов перед сином... Спасибі, ви добра людина. Я вам цього не скажу, я просто не знаю, як ступив би зараз у курінь, глянув би у вічі мертвого Полушки... або Отченаша... "Дивись, потурчать неборака, на свого на брата, мужика, чортом дише..." Вищий смисл — не дивитись людям у вічі?)

За стіною тяжко, простудливо дише Стефа, млосно охає, і сиплеться порохно з перестінка; жіночим потом чи милом пахнуть подушки, все тут Стефине, Стефою пропахло, і сонні думки придушила Стефа — тілом, пітними грудьми. Ху!.. — жовта задуха. Він скидається мокрий і чує: бем, бем, бем... п'ять разів пробив настінний годинник. Пора! Тут, під боком, домашній одяг, свій, матірковий, з теплом його власного тіла.

А надворі — біло. Морозний дух. Як спирт — чисте й гостре повітря. Дихаєш — розпирає легені. Ранок. Чорніють дерева в снігу. З переліска чути вйокання, метушню, пирхання коней. В мохнатуму інеї виїжджає санний поїзд, і довго пропливають повз нього ув'язані дідугани-кряжі. По зимнику, що до синього блиску вкатаний гринджолами, пішов Санько в ліс, в глиб чорно-білого присмерку. Він простував до свого, тридцятого, кварталу. І легко було йти, і легкі, освіжені вітром були думки.

Лісоруби вже порались на стійбищі, темні фігурки по білому, курився між ними димок. Назустріч — Ксаверій, шапка — в сніг, сірячина — крилом.

— Санько!! В гості? Здоров!

— Здрастуй!.. Назавжди. Якщо приймете...

— Ким? Уп'ять замірщиком?

— К чорту, наївся! Лісорубом хочу. На ванчес. Помниш, колись ти казав: ванчес — це — як?.. — вічний брус.

Оникій Чмир

Полум'я аж гуло, і куб дрижав на плиті, стріляючи у всі боки парою.

— А ш-шоб тобі! — лайнув старшого сина Чмир. — Пригаси вогонь, бо й хату рознесе!

Оникій хлюпнув водою на жар, густа ядуча пара заволокла хату. Десь над плитою, у жовтій хмарі, лаявся Чмир, та слів не можна було розібрати, тільки чулось його бухтіння. Мокрий від поту, розлючений батько Чмир упрівав над кубом. Глевким тістом заліплював кришку, з-під якої бив гарячий струмисько браги, міняв воду в кориті, бо з трубки, замість первака, погнало бурякову закваску.

Вогонь у плиті пригас, куб загудів спокійніше, і Чмир витер рукавом піт з розпареного обличчя. Піт витер, а тісто розмазав: наче віхтем проїхав по колючому писку. Та це не біда, Чмир швидше потягся до гнотика: ага, якраз накапало повну банку.

— Господи благослови, — сказав Чмир, і його їжакувате, все в тісті лице просіяло святим вогнем, — аби не перша і не остання...

Він обережненько, щоб не схлюпнути ні краплі, підніс банку до рота. Банка була гаряча, і Чмир дивився на неї з гарячим блиском в очах. Понюхав: несло різким нашатирним запахом. Нічого, годиться. Він дмухнув на жирну плівку, що плавала

зверху, подумав, прижмурився і раптом— хлеп! — з якимось відчаєм хильнув каламутне пійло, наче то була зміїна отрута або розтоплене олово, і він, страдник Чмир, добровільно приймає смерть. Випивши, він трохи посидів з прижмуреними очима, прислухаючись, як розливається по жилах тепло.

Раптом його щось пересмикнуло.

— Бр-р! — стріпнувся Чмир і сплюнув пінку, потім витер долонею масні губи. — Так і знав: пригоріла!.. Я ж казав тобі: Оникій, дивись, ой дивись, не клади лишнього. А воно пхає, пхає у вогонь, щоб тебе в спину пхало. Допхався! Бач, пригоріло! — і Чмир на світло показав банку, в котрій плавала на дні якась руда гуща.

Оникій стояв біля куба, два брати його умлівали на печі, а над ними висіла солодка бражна пара. Коли батько показав їм гущу, всі разом витягли шиї і спрагло облизнулись.

— Бачте, спортив добро! Старається!.. На чужій свайбі старайся, коли подають, — Чмир гидливо зморщився, але гущу допив, усім своїм видом показуючи, як він мучиться через синів-недотеп.

Тим часом накапала друга банка.

— О, ця наче світліша, — сказав Чмир.

Тепер він не поспішав — смакуючи вицідив до половини. Двоє синів із-за печі, Оникій із-за куба гостро дивились батькові в рот: той ковтав — і вони ковтали; той — горілу самогонку, вони — слину. Нарешті Чмир зласкавився:

— Пийте, поки батько дає, — і подав на піч недопите. Одвернувся, не глядів, як діляться сини, тільки чув — сопуть і клацають зубами по склянці.

— А це тобі, старальнику, — Чмир наділив питвом Оникія і промовив до нього: — За чаркою старайся, оце й тільки нашого. То Грицай, сусід-розумака, хотів нагребти під себе побільше. І гнив у гною, пташив, печінки надривав, — ну та й що? Вистяг ноги, а добро осталося: прийде зятьок на готове і, якщо не дурний буде, погуляє вволю, пустить чужі копійки за димом. Не-е, на той світ нічого не візьмеш...

Бурмочучи, Денис примостився на вгрітій плиті, в самому кутку. Скоцюрбився і став ніби ще менший. Зжовкла розхристана сорочка прилипла до його кострубатого тіла, на спині розпливлися темні плями поту. Він сів і тут же задрімав; лиса поскубана голова його по-мертвецькому звисла набік. Чмир і не спав — раз у раз клював носом, лякано стріпувався, то раптом пирхав, плямкаючи пересохлим ротом і щось мимрячи. Та ось наче шпигонули його — здригнувся, різко відкинувся до стіни і обвів хату посоловілим зором.

— Хм-мр, — захрипів. — Слух-те... Я скоро п-помру...

Хлопці якраз допивали банку свіженької буряківки, їм було не до батькових теревень.

Тоді Чмир, скипаючи злістю, скрикнув гучніше, так, що забулькотіло в горлі й свиснуло, і від того крику він хитнувся до печі:

— Ви!.. Чуєте! Ви там не чмихайте. Я п-помру, у мене точна прикмета, — знесилений, він знов уткнувся в коліна, трохи перепочив і зібрався на мову. — Точна прикмета, чуєте... Як

тільки ув-вип'ю — тягне з хати... тягне кудись, зупину нема, бігти і ус-се... Чуєте?

Хлопці шморгнули носами: та чують, не глухі. І не тільки чують, а й не раз бачили: насмокчеться батько по саму зав'язку і лізе, рачкує на город, в будяки. Десь у кущах і спить до ранку, поки хтось не притягне його, закислого і в реп'яхах, до хати. Справді, немовби зурочили старого: то й за поріг не вилазив, присихав до печі, а це лише вип'є — і по реп'яхах. Хвороба якась, чи що?

— Синки!.. Діти мої!.. — Чмир жалібно зморщився, і на очах його виступили іржавенькі сльози. — Слухайте... Старі люди кажуть: пес ніколи не вмирає в дворі. Як почує смерть, так і біжить кудись... в бур'яни, подалі від людського ока. І я, діти, — Чмир ударив себе в груди, гірко заплакав, — і я, діти, старий, як пес, і в мене точно знаменіє: помру...

Чмир зірвався на ноги, заточився, пішов якось боком, цілячись головою в двері. Оце й був той момент, коли Чмир зненацька тікав із двору. Хлопці схопили його за плечі, на руках обкрутили по хаті, а посадить було нікуди, то й плюхнули батька на долівку під образи. Правда, і божниці, як і дубової лави, давно вже не стало: в зимові вечори, коли надворі стріляв мороз і дровець не хватало догнітити останні краплі бурякової, Чмир потроху пускав на розпал усе, що горить. Пішли під сокиру і мисник, і стара діжа, і рубель з качалкою, і навіть шевські колодки. А проте, звільнившись від речей, які загромаджують світ, чмирівська хата нітрохи не попросторішала. Може тому, що стеля була низька і чорна від самогонної пари, що вікна затулені диктом і соломкою, що стіни облупились до бурої глини. Здавалось, хата зсередини колись вигоріла і тепер стоїть пуста й обсмалена.

Треба сказати, що Чмир лише з великої нужди одривав від серця своє криве майно і робив це з душевною мукою. Коли рубав на тріски важку ікону Марії-заступниці, слізно просив святу діву простити йому смертний гріх і божився, що, як тільки надере щільників у лісі, поставить їй найбільшу свічку. А взявся за лаву, довго зітхав, обмацував різьблені ніжки, і кожну задирку на широкій дубовій спинці, і те місце, де витер яму, сидячи на лаві перед вікном. Хіба легко збутись нажитого — ось так полоснути сокирою, навпіл розколовши добротну лаву? Чмир поплював у долоні, замахнувся колуном і пом'янув при цьому сусідку Марфу:

— Ич, басарабська шльондра, прив'язала пса коло дров! Їй поліняки жалко! Там батько-покійник на тридцять годов нарубав сушняку, а вона пса прив'язала, така злюща тварюка, не приступишся...

Грицаєва Марфа, як скабка, давно сиділа в Чмиревому серці, не давала старому спать. І зараз, після двох банок самогону, сидячи на долівці, Чмир згадав Марфу і одразу аж протверезів.

— Слух-те, хлопці, сюди, — він поляскав долонею по холодному долу. — Сідайте ось тут, коло батька, я щось скажу.

Двоє патлатих на печі п'яно гигикали і, задерши ноги, стусали один одного під задки. Оникій стояв біля плитки, обнімав гарячий куб і щось говорив у корито.

— Оникій! — гукнув батько. — Плюнь на братів, вони п'яні. Йди сюди, мостись, це про тебе річ.

Старший синок, найслухняніший, з гуркотом розвернувся, ступив у куток і мало не впав на батька — добре, що в стіну вперся і по стіні з'їхав до батькових ніг.

— Ех! — гаряче дихнув синок старому у вухо, обняв його за шию і затягнув, як на весіллі:

На Мур-рамської дар-роге

Стояло трр-ри сасни...

— Цить, дурний, — сказав батько. — Слухай, що я придумав: треба тебе женить... На Марфі.

— Ви що? — п'яно блимнув Оникій і пустив очі під лоб. — Ви що? До неї ходять цей... як його? Кса-ве-рій...

— Сказано — дурне! Ксаверій!.. Таку хату, такий погріб, такі коні спустить — і кому? Ти що? Маєш клепки в голові? Треба віднадить того жениха.

— Як віднадить? У нього сила бугаяча. Лісоруб! Хрясне раз — і кінець мені і вашій свайбі.

— Е-е, боже мій, у кого воно вдалося! Та не та сила, що сила, а та, що й силу обкрутить. Пойняв?

Оникій потряс головою, в якій бамкали дзвони, і нічого не міг второпать.

Батько безнадійно зітхнув:

— Помру, у мене точна прикмета, хто вас, дурних, годувать буде? А в Марфи... одного сала в кадці до покрови стане, сам перевіряв.

— Дак той... Ксаверій вугли обтира.

— А-а, боже мій!.. Поголоску треба пустить. Так і так, мовляв, порчена. — Батько прихилив синову голову до свого плеча і став напучувать. — Знаєш, де в Марфи кладовка? Ага ж, оце вікно, причілкове, у наш двір глядить. Так от, щоб ти знав, рама в тім вікні виймається, я гвіздки повихитував... Ти й залазь у кладовку на ніч, спи собі нищечком, а вранці, коли на вулиці людно стане, виходь із кладовки та через сіни, через їхні ворота, щоб усі бачили, як ти від Марфи виходиш. І не тюпай зігнувшись, наче під полою гуску тягнеш, а йди собі фертом, зубами присвічуй, бо ти від дівки вертаєшся. Пойняв? А люди побачать: раз виходить, другий раз виходить, і пустять поголоску: "Чули? Оникій у Марфи нічкує..."

— Ви що? Ксаверій на клоччя поб'є, він за Марфою аж труситься...

— Нічого, хай поб'є. До свайби засохне... Ти помацай батька: о-о, бачиш? самі рубці та гулі. Скільки раз товкли мене на гарячому, казали: гимбель йому! А я, слава богу, живий і цілий, бо в нас кість така — чмирівська, кришиться, а не ламається... І тебе, кажу, чорти не вхоплять.

— Еге ж, ви не знаєте Ксаверія: він як кип'яток. Були молодці, до Марфи клинки підбивали, дак він їм ноги повикручував. Ух і тороплений!

— Ото й добре, що гарячий. Поб'є, а ти оближись і своє роби, на очі потикайся, хай застає тебе в Марфи; покипить-

покипить та й плюне на тебе і на Марфу, і піде шукать іншої дівки.

— А Марфа? Це ж Грицаївське поріддя. Там така горда, що й не дмухни.

— Господи! Що таке гордощі? Як скажуть їй люди "шльондра!", як скажуть "порчена!", як скажуть "з парубками тягається!", де ті й гордощі дінуться. Сама прибіжить до тебе, ще й ноги цілуватиме: бери, бо хоч сторч головою!.. Аякже! То з батьком губу можна копилить, а сиротою не далеко поскачеш.

Поки Чмир напучував Оникія, молодші брати в два голоси витягували на печі:

Ой радуйся, земле, ра-дуй-ся-а-а,

Син бо-жи-и-и-ий народи-и-ився.

...Ніч випала темна, якраз для святого діла: Чмирі виряджали Оникія до молодої на розглядини. Батько вийняв раму і тихенько, щоб рама не дзенькнула, поставив під стіну. І сини були тихі, ступали нечутно, перемовлялись коротко, — видно, що звикли до нічної роботи. Ось вони гуртом взяли молодого за ноги, за кістлявий зад і, сопучи, підняли його на руках. Вікно було високе, отвір чорний, і вітер шелестів під стріхою. Оникій злякався:

— Хло!.. куди ви? Як бухну головою!..

— Цс-с-с! — засичав батько. Він стиха покректував, бо важко було держать жениха на витягнутих руках, та ще коли й хміль шпигає тобі в голову. — Цить, кажу! Падай у кладовку, не бійся, там під вікном лантухи з борошном, я вже не раз лазив.

І хлопці піддали Оникія, той зірвався, полетів сторчма і десь у темряві кавкнув.

Тихо було. Ніщо не скригнуло в Марфиній хаті.

Оникій у п'єтмі намацав свої ноги, стягнув їх докупи. Сів, угрузаючи в щось м'яке. Прислухався. Дринькнула рама об лутки і з шерхотом увійшла в пази. Почулись глухі скрадливі кроки, та скоро й вони затихли. Повів батько синів на благословенну піч.

Оникій позіхнув, розлігся на мішках з борошном і подумав, що ніколи не спав так по-царськи: диви, як на перині лежиш! А дух — просто галушками пахне!

Скоцюрбився Чмир і став угрузать — в галушки, в пійло, в тепле болото; пірнула кудись його кам'яна голова, і очі склепило сном, як медом.

— Ну й що? — зустрів Чмир сина, коли той повернувся вранці од Марфи.

Син стояв перед батьком білий, як лебідь, весь у борошні, і тяглись за ним білі сліди, наче хтось щіткою по двору поквацяв. Лапчаті сліди вели од Марфиних воріт до чмирівського порогу.

— Бачив Марфу? — спитав батько.

— Еге ж... проспав.

— Як проспав?

— А так. Прокинувся, а вже сонце у верхню шибку загляда. Я в сіни — нікого нема. Я в хату — двері якраз прочинені — і в хаті нікого. Мабуть, Ксаверія шльондра спровадила, а сама худобу погнала... Дивлюсь: на стінах рушники-і-ів, як у церкві, а на лаві пиріг гарбузяний, ще свіженький, аж душок над ним в'ється. Дак я за пиріг...

— Де він? Давай сюди!

— Еге ж... По дорозі ковтнув і не зглянувся.

— А-а, ссуча душа, хіба ж так можна!.. Треба вночі було, як вони любенько заснули, тарараму наробить, щоб той, женишок, прокинувся да огледів, як Марфа ще одного кавалера приховує.

— Еге ж... А хто мене розбудить?.

— Ну? Бачили таке диво? Прогавить, щеня, і Марфу, і погреби з закусками.

Хлопці озвалися з печі:

— Ми його, батьку, розбудимо. Всиплемо джмелів за пазуху, не проспять.

Послухав Оникій батькової науки. Наробив тарараму.

Було це на другу ніч.

Батько Чмир саме заснув першим сном, а після бурякової, після горілої, скажу вам, спиться так, наче тебе привалили колодою, і голова хропе десь окремо, а серце, як не лопне, гупотить десь окремо, а ніг і рук твоїх і зовсім нема. Чмир і спав

у такому розчленованому стані, коли це нагло затарабанили в шибку. "Хто?" — спитав батько Чмир, а воно тарабанило. "Хто?!" — спитав батько Чмир, а воно тарабанило ще дужче. І тут батько подумав, що він не питає, а тільки думає, що питає. "Добре, зараз відкрию", — сказав батько Чмир і пішов одчинять. Помацки витяг засув, розчахнув двері, а воно тарабанило так, що й хата тряслась. "Ага, — подумав батько, — це я лежу собі, а мені здається, що я в сінях..." "Йду!" — сказав батько і прокинувся, і ноги поїхали з лежанки, а голова ще спала на припічку. А коли він піймав носками долівку і спробував іти, то його понесло спиною вперед і довго водило по хаті, сюди й туди, і як він не вивертвся, так спиною і втрапив у сіни.

— Хто? — спитав батько.

— Ой боже!.. Пустіть! Це я, Оникій.

І біс його батька знає: Чмир, здається, не встиг і моргнути, як бренькнув засув, гуркнули двері, і захеканий Оникій мало не збив старого із ніг.

— Тю!.. Що з тобою? Вовки женуться?

— Аби ж вовки — Марфа!.. Швидше зачиняйте! На засув.

— Господи, що там стряслось? Говори!

Оникій говорити не міг. Тільки злякано ікав. І лиш тоді, коли батько затяг його в хату і підніс банку "нашатирю", і той наосліп хильнув самогону, ще й посмакував гущею, аж тоді розв'язало йому язика.

— Значить, лежу я на мішках, а воно темно в кладовці — страх, і почало мене з переляку хилити на сон. От засинаю і

чую: щось лоскоче в шию... І лоскоче — не можу втерпіть. Я кажу "ги-ги", а воно лоскоче, я "ги-ги", а воно лоскоче. І так, знаєте, Марфа привиділась, наче схилилась наді мною і пальцем по шиї водить. Я потихеньку, крадькома та — хап! — її за руку, а воно як пискне — пацюк! Прокинувся, а по мені пацюки товчуться, аж шелестить. Ух, я на ноги, та за ними; намацав якусь дровеняку і давай гамселить, а пацюки — шасть по кутках, шасть по кутках.

— Тпру! — сказав батько, термосячи сина. — Не туди, Онисько, заїхав. Ти ж казав — Марфа за тобою гналась.

— Стривайте... буде ще й Марфа... От поясніть: чи в хаті темно, чи в голові темно?

— Кругом темно, — сказав батько. — Глупа ніч.

— Правильно. Глупа ніч, а я пацюків ганяю. Коли чую: рип-рип. Це там, у Марфиній хаті. Чую: щось стукнуло і вже в сінях рип-рип. До мене йде, до кладовки... і не одно, а двоє. Ну, я за мішки і вкляк. Аж тут (легенько!) відчиняються двері, просовується вогник, а за вогником — двійко, тільки обличчя видно: Марфа і Ксаверій. Ну як під вінцем: темно, свічка горить і вони, молодята, притульцем стоять, тихі такі й сполошені. І красиві, чорти б його батька взяли: од світла губи у них, як жар, щоки горять, а волосся вогнем пересипається...

— Ти не розписуй мені! — не втерпів Чмир, що сидів поруч на долівці і вже куняв. — Не розписуй, хай їх трясця розписує. По ділу кажи: що наслідок було?

— Та кажу ж... Було так. Полупали вони, як голуб'ята, сюди-туди — і ніц, не бачать мене. Мабуть, так націлувались, що їм аж темно в очах. Вже й зібралися йти, коли мені припекло:

борошно, чи що, попало у ніс. І я на всю кладовку: апчхи!
Ксаверій до мене: "Ти чого тут?!" Стоїть і зуби зціпив. А я кажу:
"Ги-ги... Того, що й ти. До одного, — кажу, — глека ходимо. Я,
— кажу, — сметану збираю, а ти кислячок. А сюди, — кажу, —
мене Марфа сховала".

— Молодець, сучий син! — підхвалив батько. — Добре йому
підперчив!

— Еге ж, молодець... Побачили б ви, як він, тороплений,
підскочив, та зразу до мене, а тоді до Марфи: "Ти!.. ти!.." —
щось хотів сказати їй, губи трясуться, так він за свічку і брязь
об землю. Чую: погупотів з хати, Марфа за ним: "Ксаво!..
Ксаво!.. вернись!" Темно, куди вони побігли, дідько їх зна. Ну,
думаю, ятір закинув, тепер можна й додому тікати. Виповз
натемну в сіни, а далі тик-мик — двері не знайду. Коли це вона
— Марфа. Прибігла. Вогнем пашить, задихається і за шиворот
мене: "Ах ти, гнидо!" І давай: ногами, коліньми, між відра, в
куток загнала і душить, товче і жаром сипле: "Ах ви, Чмирі! Ах
ви, п'явки. І що вам треба од нас? І чого ви в душу вп'ялися?" Я
круть, я верть, зопалу не бачу, куди б його вислизнуть, а баба
здорова...

— Нічого, нічого, — сказав, утішаючи, батько. — Пий,
Онисько. Віділлються їй, шльондрі, чмирівські сльози. Ось тільки
двором її завладаєм...

І хоч темно було під стіною, батько з сином чокнулись, не
промахнулись, і випили, сидячи на долівці і, обнявшись по-
братськи, вдвох задрімали.

Не знала Марфа Чмирів. Думала: так віддухопелила Чмиря,
що його і медом у двір не заманиш.

А Оникій після припарки не тільки духом не підупав, а навпаки — наче омолодився. То з братами пліснявів на печі, гуртом тягли самосад і чвиркали в куток, і за день, було, якщо не притисне когось, ніхто й з хати не виходив. А це, диви, сам, з доброї волі, встав, нап'яв сорочку, полотняні штани і навіть лисину свою парубоцьку прислинив. Серед білого дня, жигуном, перескочив Марфин пліт і став під кущем акації.

Гляньте: райська картина.

Цвіте жовта акація, пахне медовим духом, бджоли гудуть, і стоїть у цвіту Оникій Чмир, як божий син, лисенький і босий, у прогорілих штанях. Стоїть і рота відкрив, і розчулено у вікно загляда. А за вікном ще миліша картина: у світлиці, між рушниками, сидять Марфа й Ксаверій. Сидять одне проти одного, схиливши голови; у Марфи коса розплетена, лляним віялом спадає на груди; чуб у Ксаверія, теж світло-русий, звиса на чоло. Ксаверій задумливо тенькає на балалайці, торкає лише одну струну. Марфа вслухається в протяжне бриніння струни, що замирає в печальній тиші, і на очах її тремтить сльоза.

— Ау! — каже Оникій у відчинене вікно. — А я тут. Чи Ксаверій сьогодні перший до глека?

Здригнулись молодята. Марфа втупилась у Чмиря невидючим зором. Мабуть, нікого і нічого не бачила вона перед собою. Та ось очі її просвітлили, зіниці розширились, і в білих зіницях скам'янів подив чи страх.

— Ти диви!.. — сказала Марфа. — Очмана! П'явка! Знов прийшов!

Ксаверій сидів нерухомо, обличчя сіре, тільки збугрились м'язи на плечах, і рука його стискала грифель балалайки. Чмир помітив: рука стала біла від люті.

— Ау, — сказав Оникій і прищулився, і задки ступив у кущі, щоб рвонуть якнайшвидше. Крутнувся — і в ту ж мить щось бринькнуло його по спині (балалайка!), і гримнув услід Ксаверів голос:

— Стій! Стій, кажу!

Еге ж, буде тобі стояти Чмир. Він уже перемахнув через пліт і заметляв холошами по своєму двору. А вскочивши у сіни, переможно гикнув:

— Ну що, вкусив?

— Пий, синок, — напучував батько, — і роби своє діло. Така наша робота — гірка. Думаєш, Христові було з медом? Еге, і плювали, і камінням кидали, а він терпів і думав собі: "Плюйте, плюйте, побачимо, чия зверху буде". І бач — вознісся на небо, а де ті горді, де ті пишні, що дрюком гнали Христа?.. Пий, синок, і на ніч залазь у кладовку — за муки тобі воздасться.

Опівночі, коли хавкали в димарях сичі, у Марфину хату вселявся чмирівський дух. І тоді стара поліщуцька хата починала жити таємним нічним життям: десь рипіли повні шашелю, струхлявілі дошки; десь внизу під полом людському стогнало й шкреблося; хтось ходив у потемках, торгав клямками, совав стільці й відра; а то раптом щось прокочувалось по горищу і так кряхтіло, наче там душили когось за горло, і на Марфу сипалось із стелі сухе порошно, і їй ввижались упирі, які прилітають вночі висмоктувати кров. Марфа схоплювалась і відчувала: у подушках, у ряднах, у

матраці щось ворушиться, гуде, повзає. І по тілу — наче мурашки...

"Чмир. Це він, нечисть, одбирає сон..."

З такою думкою, з холодною люттю взяла якусь Марфа свічку і, сама в принишклій хаті, ступила в сіни. Різко штовхнула двері в кладовку, присвітила: так і є... Оникій Чмир. Присів за мішками, плюскає гострими очками. Вигляд, як у сірого: прищулився, але шерсть настовбурчив.

— Чмир, — промовила Марфа, — що тобі треба? Чого ти хочеш? Чого ти душу й життя каламутиш? Скажи!

"Тебе хочу!" — слова ці Застряли Оникію в горлі: така вона, Марфа, була... в нічній сорочці... Така напружена, гнівна й красива, що Чмир злякався себе, в борошні, в мишачому посліді, і незчувся, як у нього затрусилась нога.

— Що тобі треба, Чмир? — підступила Марфа, і Оникій відчув, як пашать її білі високі груди, як вони важко дишуть. Він зустрівся з її очима й збагнув: пощади не буде. І тоді прокинувся в ньому чмирівський інстинкт: Оникій пригнувся, пововчому стрибнув убік і сказав з відчаєм, люто й уперто:

— Все одно женюсь! Женюсь на тобі! Женюсь! Чуєш, женюсь!

Справді, Марфа не знала Чмирів. Не сподівалась такого почути. Лисий рудий чоловічок, той, що никав по чужих коморах, спав серед мишей і пацюків — оце її доля, її щастя, її муж? Марфа опустила руки і, як на болотяне диво, гляділа на Чмиря. З глибини її душі, разом із нестримним сміхом, проривалась страшна думка: зарубати! розчавити гниду! Вона

схопила сокиру, що лежала тут, під порогом, а кров ударила в скроні і засліпила її, і Марфа вже не тямилася, чи рубанула сокирою, і куди, і по чому...

— От бачте, батьку, — говорив Оникій, виклацуючи зубами по банці з "нашатирем", — бачите, півхолоші відбатувала. Аби ще трохи — кришка, ногу одсікла б по самий гарбуз... А як закричала: "Уб'ю! Хату спалю! У Сибір піду — щоб не знать духу чмирівського!.."

— Нічого, нічого, — втішав батько, — хай казиться. А поголосочка своє робить. От мені сьогодні й нашіптують в корчмі: "Слух-те, куме... Щось у Ксаверія не теє... До найму ще, як до бога, далеко, а він уже в ліс подався, кобить, на заробітки". Я думаю: хай іде з блиску, а сам кажу: "Хто його зна. Мо' й так". Тоді мені знов: "Подейкують, куме, що Оникій з Марфою теє... це правда? І на осінь, кобить, весіллячко". Я думаю: буде квас, та не для вас, а сам кажу: "Хто його зна. Мо', й так..." Е-е, сину, кріпись, поголосочка своє робить. Заскаче твоя Марфа, як в'юн на вогні; ще, кажу, ноги цілуватиме...

А по деякому часі:

— Ну що, сину, не правда моя? Вже й другого дідько злизав. Грицай нагло помер, царство йому небесне, а ниньки і Ксаверія чорти прибрали. Хо-хо-хо, боже милий, боже праведний...

— Де? — блимнув п'янений Оникій. — Що з ним, каєте, з тим балалаєчником?

— Відбренькав своє. Вагони в Бобринського зчеплював, дак його паровозом як бренькнуло — між буферами — і в корж. Такий же здоровий був, а то ні лиця, ні тіла — зчавлене м'ясо і кров... калюжею. Марфа там, кажуть, на всю пуцу кричала, не

стидалась, за батьком так у яму не лізла, як за ним. — І Чмир скрушно зітхнув, примовляючи: — Боже милий, боже праведний, не знаєш, де й коли кістки складеш. Треба, сини, пом'янути Ксаверія, гарячий був чоловік, та не злий — відступився. Тепер Марфа вільна, кругом сирота, і гріх перед богом не прихистить людину. Пом'янемо, і сьогодні ж, Онисько, на діжурство. Чатуй Марфу.

Того дня до самого вечора гудів куб у Чмиревій хаті. Тягуча, як вовна, пара клубилась під стелею, з мокрих стін текли веселі струмочки. А єдина шибка в забитому диком вікні була сиза, геть запітнявіла, її не встигали промивати гарячі потоки випарів. Солодкий бражний дух витав над плитою.

Чмирева сім'я сиділа перед гнотом. Мотузяний гнотик звисав з трубки, по ньому пульсувала водичка цегляного кольору і, дзюркочучи, бігла у банку. Чмирі терпляче дивились, як перші краплі з підскоком падають на дно, як прибуває, вгору повзе іржавенька волога, як вона по вінця наповнює посудину. І тоді батько Чмир вихоплював банку і, гарячу, з нашатирним димком, підносив по черзі сиnam:

— Пийте, поки батько дає, оце й тільки нашого... Я, хлопці, старий, мов пес, і мене з двору тягне, в кущі, це точно знаменіє — скоро помру... Пийте, я вас голих не залишу, будуть у вас і погребі, будуть і кадки з салом. Тільки слухайте отчу науку: терпіть. Вам плюють межі очі, вас у спину штурхають, а ви терпіть і робіть своє, у щілини пролазьте, і буде так: великих зітруть, гордих зламають, а ви, Чмирі, колись опльовані, рачком, повзком та за божий стіл, до святих у кумпанію. Хто тоді скаже, що ви не святі? що ви не праведні?.. Ні в кого язик не повернеться, це вам точно кажу, бо я знаю людей. Пийте, сини.

У Чмирів од бурякової очі побуряковіли, від бражної пари лоби розпарились, від жару й духоти сорочки змокріли. А

вогонь гуде і в голові гуде. І захитало хлопців, і пішла круговерть: стеля стала долівкою, а долівка стелею, і в батька ніс, як шайба, вже на потилиці ніс, і батько літає над кубом догори ногами, каже: "На, Онисько, ув-випий!" Онисько за руку, нема руки, немає своєї руки, ну й кат з нею, можна й ротом, і він ротом ловить банку, а банка в корито, і він у корито, і теж полетів, і впав, і голова покотилась, покотилась по стелі та дзеньк об поріг: "Ну й кат з нею, і так буду спать..."

Вдарив дзвін, вдарив по голові, в очах спалахнуло світло, і Оникій розплющив повіки: пече ж вогняно.

Розплющив і заплющив повіки. Подумав: він десь не тут. Цебто він тут, але десь не там, де був. Там плавав туман і жар, і банка була перед ротом, а тут холодно, весь правий бік у нього отерп і болить у кістках; повітря тут чуже — різке й холодне, і стеля біла й висока, і свічка горить.

Свічка... Звідки вона взялась? Та ще й на поличці? І звідки поличка?

Щось майнуло Чмиреві в пам'яті: з реготом штовхали його брати у вікно, і він десь повзав у сажі чи в темноті, натикався на відра, хапливо мацав чиїсь подушки, чиїсь теплі коси і бурмотів жагучо й злякано: "Цить... Не кричи... все одно це буде..." А брати реготали у вікна й під'юджували: "Так її, шльондру... по-чмирівськи!" А потім все стихло, і пам'ять отерпла, і він, мабуть, спав.

Спав, мабуть, довго і якось скорчено: ноги й руки сплелися у вузол, хребет лежить на мішку, а довбешка назад відкинута, десь на долівці. Чмир по-страдницьки охнув, ворухнув зсудомленим тілом і завмер: хтось над ним стояв.

Синя тінь.

На стіні — синя тінь од свічки, нерухома тінь людини. Чмир затаїв подих, ждав: битиме?.. Тенькало йому в голові, тяглись мертві секунди, тінь не здригалась. Чмир ще трохи, ледь-ледь повів оком: стоїть! Стоїть над ним — вона!.. смиренно опустивши плечі, покірно схиливши голову. Неначе молитися. Неначе благає. І, боже, яка вона чиста: світло горить на стіні, поруч неї, і Марфа од світла ще святіша. Тонка легенька сорочка на ній, і видно кожний узор, і тінь від кожного узора на тілі. Навіть видно, як по грудях, по дівочому стану в'ється тінь волосинок від розпущених кіс.

Чмир очмарів, поповз на колінах до неї: "Марфо, Марфо..." А вона принишкла. Не ворухиться, не відступає, стоїть під стіною, дивиться на Оникія невідривним поглядом. І Чмир, у гарячій лихоманці, полохливою рукою торкнувся її колін, забурмотів, мало що тямлячи: "Ну дурна... не кричи... все одно посватаю". Вона й не кричала, не опиралась, і Чмир, підохочений цим, зіп'явся на носки, пустив свої руки вгору, до її грудей, до шиї, вже й націлився, щоб присмоктатись до Марфиних губ, як раптом — вірьовка. Зашморг. На Марфиній шиї. Вірьовка. Зашморг.

І очі її — скляні від презирства.

— Тьпху! — сказала мертва Марфа і плюнула Чмиреві в лице.

Чмир відсахнувся, збив свічку, темрява стисла його в обіймах, і він рвонувся кудись напролом, через відра, стільці, потрощені двері.

Як очманілий, кинувся геть в темний болотний завулок, і сич реготав з димаря:

"Все одно посватаю!.."

Пора летючих гроз

Втеча

Лозовський напрямок. Наші частини наступають на села Олексіївське і Михайлівське. Ми перейшли в наступ у бік Лозової, аби ліквідувати успіх ворога. На коліях триває двобій наших і ворожих панцерників.

(Оперативне повідомлення штабу Харківської кріпосної зони, 20 червня 1919 року)

— А гляди, бабо, що воно діється на воєнному тіатрі. — Тихон Зайценко, що підважував спиною перехняблений саж, показав жінці у степ. Він упирався п'ятами в землю, штани на колінах світилися дірками, сорочка задерлась, бо саж поволі з'їжджав по дідовій спині. — А гляди, бабо...

Та жінка одразу не кинулась видивлятися, ні, спершу поставила вербовий стовпець, до стіни його приткнула (упаде зрушений саж — діда ж завалить), а вже потім сухеньку руку — дашком і глянула проти сонця.

Степ до самої Лозової рівний, схожий на велетенське токовище, утороване кам'яними котками. Мов діл, твердий і плоский степ. І як заходить сонце, верстов за сорок від Михайлівки видно. Десь далеко їде підвода — здається, пливе листок тихою рожевою заплавою. Пробіжить на станцію потяг — і не знав би, що воно за прудка вервечка така, аби не довгий

хвіст підрум'яненого диму. Та зараз дев'ятнадцятий рік, не ходять поїзди, світ догори дном перекинувся, і степ, як мовить Зайценко, став "тіатром", на його гігантському кону щодня відбуваються криваві лицедійства.

— Гляди, бабо, вп'ять заколотилося.

З рожевої води виринули човники, їх ціла низка, вони попливли до темних корчів — розбитих станційних будівель.

— То вершники, — тлумачив бабі Зайценко. — Кіннота, щоб ти знала. — Дідові п'яти вгрузали в гнійок, бо саж гнітив і гнітив йому на плечі. — Поки держу я саж, зліпи мені цигарку та пхни в зуби, бо це нескоро вгомониться. Зараз, бабо, Лозова чхатиме, повно білих, кажу, на станції.

З боку Лозової, справді, щось глухо заgrimкотіло, в степу лопались червонясті пухирі, густо закипали хмарки пилу.

— Орудія б'ють, — покректав Зайценко. — Дужче, бабо, приткни анахтемський саж, чуєш, дихає стіна, не дасть і цигарки висмоктать... О, в атаку пішли хлопці, кості рубатимуть.

Мов за наказом діда, в степу зіткнулись ворожі загони; здавалось, вітром зірвало курай і з пилюгою, землею погнало його над обрієм, до станції, ближче, ближче...

— Тікай, діду, грім буде!

Сахнувся дід, сторчма полетів у гній, з тріскотом гухнуло ззаду, вдарило в ніс гіркою порохнявою.

— Тьху, завалився-таки! — сплюнув Зайценко, став і обтрусив дірки на колінах. — Казав же, добра з нього не буде.

На місці сажа лежала купа уламків, репана глина і старе ломаччя, над ними вився їдучий димок.

— Щоб мої очі тебе не бачили! — повернувся Тихон спиною до розвалля та й знов задивився в степ.

Цей день закінчився для Зайценків двома подіями — завалився гнилий саж і хтось вибив білу банду з Лозової. Так уже було два роки підряд: падала станція, падало щось і в дворі. Як налетіла сотня Голохвоста — повалився Зайценків пліт. Як посунув був Каледін — з'їхав набакир колодязний зруб. Що на станції, те й у дворі. Там гори битої цегли — і тут купи розкислого під дощем лампачу. Там спалені обідрані вагони — і тут облущена хата, стріха давно протікає, хлівець шкіриться в небо голими кроквами. Там хазяйнують вояки — і тут нема спасу від оружних. Світ наче зірвався з кореня, понесло вітрами його казна-куди, та все через їхнє село, через бідну Михайлівку; полки й дивізії валом валять у степ і там рубаються за ту анахтемську станцію. Кого вже тільки не було: і дутовці, і денікінці, і шкуровці, і навіть якась сатана в жіночій подобі повела свій загін у широкий степ та там і ляснула. Зайценко, що натер язика на клятій політиці, так визначив міжнародну ситуацію: "Кажу, світопредставленіє. Якщо й не буде потопу, то однак виздыхаєм".

Опускалась на степ вечірня завіса, затихав далекий бій.

— Хо-хо, діла твої, господи! — зітхнув Зайценко, очкуром затяг бурчливий живіт. І мовив — Тепер, бабо, жди когось на постій. Вдень ото рубаються, а на ніч розбігаються по хуторах і селах. Ще ніколи Михайлівку не минали.

Вони пішли в хату, що пахла сирими кутками й цвіллю: на долівці масно чорніла яма, де збиралась дощова вода. Як завше, дід послизнувся в тій ямі.

— А щоб ти згоріла, анахтемська! — лайнувся на калюжу та й проскочив до столу.

Хтось чмихнув собі в кулак.

— Це ти, Килино? — бликнув у пітьму Зайченко. "Мовчить. Ну звісно, дочка. Їй все хихоньки. Пліт обвалився — сміється. Стеля впаде — сміється. Наче бісенята лоскочуть дівку. Заміж би треба, вже двадцята весна спливла, так світ тепера який? — не заміж візьме, а в зашморг". — Світи каганець, на вечерю щось готуй! — буркнув Зайченко в глухий куток.

Вогник вихопив з — пітьми зрожевіле від усміху дівоче лице, смагли, сонцем підпечені щоки, великі гарячі очі й довгу смолисту косу, що звивалась до пояса. "Бач, і на злиднях вродилось", — потеплів Зайченко, милуючись своєю найменшою. Килина, мов той вогонь, сюди крутнула косою, туди війнула спідничкою, і вже на столі скатертина, і зелена цибулька, і печена в кожущках картопля:

— Готове, їжте!

Батько гукнув із другої половини синів. Жмурячись на світло, вийшли чотири сини, стомлені цілоденною роботою: натовклися хлопці в глитая Журенка, оправаючи стіжки пшениці. Низькорослі сухорляві сини (всі в батька-степовика) обсіли кружком полив'яну миску.

— Ех, оце б дрібку солі, — мрійливо втупився в стелю Зайченко. — Донбас під боком, днів за п'ять пішки змотався б.

Люди так і роблять: мішок на плечі та й гайда по шпалах. — І батько вже ніби вмочив у сіль пісну картоплину, і тільки до рота, як щось нагло загупало під вікнами.

— Гей, люди добрі, є хто живий?

— Тьху, так і знав! — плюнув у хатню калюжу Зайценко. — Не дадуть і душу посолити.

Він присвітив коліньми на порозі. Перед ним гриз вудила вороний, як осіння ніч, жеребець, на коні сидів бравий молоденький вершник у сірій солдатській шинелі.

— Можна до вас на постій? Роту свою розквартирував, тепер собі шукаю притулок.

Оком знавця визначив дід: не офіцер, ні. Той не балака довго — за петельки хазяїна: "Вашу мати!.."—і в хату.

Посмілішав Зайценко:

— А хто ти такий, вибачай на слові?

— Хіба не видно, батя? — пограв молоденький червоним бантом у петлиці.

Гарний бант, як у жениха, нічого не скажеш; та не завадило б прощупати гостя з політичного боку.

— А все ж: хто ти такий, питаю, і за кого будеш?

— Я, батьку, з лісорубського роду, міцного заводу, і стою за робочо-селянську.

— Хто вас зна. Один каже: "Я — за всесвітню" — і штани з тебе зніма. Другий каже — за єдину-неділиму, — і поросся під ніж. Третій, бач, за самотійну—і крутить півневі голову.

— Так то буржуї, батьку. Ми їх сьогодні добре трусонули під Лозовою. Чули?

— Чули. Сьогодні ви їх, завтра вони вас.

— Нікода! Останню контру добиваємо. Сказав комісар Мамай: "Ось викуримо Денікіна з Донбасу — і буде мир хатам і обща комуна".

— Ну-ну, подивимось... То куди вас, у хату?

— А ми люди не горді, пролетарської крові, нам хоч і в сараї.

— Та воно в сараї і вільніше. Не так блохи кусають. Килино, постели вояці!

Чорнява Килина прошмигнула під батьковою рукою, а Тихон побрьохав через калюжу до персонального лежака. І, зітхнувши: "Ох-ох, діла твої, господи!" — склепив Зайценко важкі свої повіки. Не відав старий, кого він пустив у свій двір. Не знав, не гадав, що десь у дідька в зубах сидить на болоті крутий чоловік Хома Гаврилович і що доведеться, хочеш не хочеш, породичатися з ним.

Вранці торсала баба Зайценка, що мрецьки спав на пустий живіт, штурхала межі плечі, гаряче, по-змовницькому шепотіла: "А ходи, діду, до вікна, глянь, що воно робиться".

— Уп'ять баталія в степу? Щось вони зрання...

— Та ні, роздери очі, глянь лишень у свій двір.

Стягла баба зачумленого діда. Підійшов Тихон до вікна і як роззявив рота, щоб натщесерце позіхнути, та так і скам'янів.

Він побачив таке:

Солдат, що вчора хвалився бантом, роздягся до пояса; він дивовижно білий, якийсь нетутешній: і чуб у нього лляний, і брови білясті, і довге лобате лице мов не знало спеки. А ба, ловко вистукує сокирою, підправляє скособочений зруб. Поруч нього Килина, мов галка поруч селязня; вона, вертка й маленька, стоїть навколішки, у ночвах полоще солдатські жмутки. Вояка зирить на чорну дівочу косу, що спадає на землю, Килина зирить на білу вояцьку спину, яка виграє мускулами, і вони обоє усміхаються, і ранішнє сонце бризнуло їм у вічі повну жменю того нестривоженого сміху. Вороний кінь, прив'язаний до плоту ("Ге!.. — і пліт уже залатаний!"), з цікавістю стежить за роботящими молодятами.

— Ну? — сіпнула баба Зайценка.

— Ну? — сіпнув Зайченко бабу. — Що ти нукаєш, бабо! Та виглянь, кажу, на вулицю, щоб ніхто, бува, не підгледів. Виглянь, бо рознесуть брехню по селу, за сто літ, бабо, не висьорбаєм.

Протряхає на сонці зжовкла від поту солдатська сорочка, лопотить на вітрі жухле галіфе, а діда гризні гризуть, душу виїдають. Оте чуже манаття — як більма. "Розвішала!.. На всенький степ майорить. Хоч би сонце дужче пекло..."

Хух! Слава богу, збирається вояка. Аж на серці, кажу, віддягло. Мо', булькне туди, звідки взявся, та й кінці у воду.

Солдат скатав стареньку шинель, до сідла її приторочив.
Червоного банта — до свіжої сорочки. Натер сукниною чоботи.
Весь блищить, як нова копійка.

Ось він легко скочив на коня, пругкий, ставний, мов у сідло
влитий. І кінь чортом вигнув шию, блиснув кров'яними білками і,
танцюючи, гордо виніс вояку на шлях. Їде вершник вулицею,
молодий, білозубий, бант — як рожка, чуб розвівається, на губах
— парубоцька усмішечка, кінь грає "бариню", дівки на тинах
повисли, тріщать порохняві тини, на весь куток вибухають дівочі
виляски. І Килина — гульк до огорожі, впилася очима в нього,
серце мало не випурхне: то її щастя на вороному коні. Побігла б
за ним, заступила б од заздрісних віч: "Мій! Мій!"

— Килино! — мов студеною водою накрила мати. — Марш
мені в хату, воду з калюжі вигреби!

День минув тихо, нічого не скоїлось у степу, на воєнному
"тіатрі". Нічого не впало і в Зайценковому дворі. Зате
михайлівським хлопчакам була втіха: на вигоні лаштувались
солдати, був серед них один, мов каланча, в червоній шкірянці,
рябий-рябий, як у пасльоні, він підкидав пацанів аж під небо і з
дужим сміхом ловив над землею. А ще один, видно, командир, з
рожевою квіткою на грудях, гарцював на коні перед строем і
гукав:

— Здрасте, мамайці!

В сто горлянок гаркали солдати:

— Слу-жим революції!

А з вечірньою млою той, на вороному, повернув до
Зайценків.

— Сходи, бабо, в сарай, щось вона довго стеле зальотному.

Пригнала баба Килину, дівка ні на кого не дивиться, щоки горять, вона ще й сопе, і гризе, і гризе хвостик важкої коси.

— Слухай, Килино. Слухай, що тобі батько скаже. Ти чула, що роблять охвіцери з тими дівулями, котрі були прив'язались до красних? Ти чула за Ганьку? Як її теребили, бідну, по живому різали, зізду на спині випекли і за коси тягли по селу: так, нахвалялися, буде з усіма, хто заграє...

А мати:

— Та він же чужий, хтозна, що в нього на мислі, поглумиться та й кине, по всьому світі вештається, мабуть, де став, там і пристав.

А брати:

— Зятьок знайшовся. Ти ба, порядкує, як у себе вдома. Наче ми, хазяї, без рук.

А Килина:

— Ви собі як знаєте, а я пішла, та трішки й постоїмо під зорями.

— Ти куди? — батько.

— Ти куди? — мати.

— Ти куди? — брати.

Руками, як частоколом, заступили дорогу. А вона — шмиг у щілину! — тільки майнула спідничкою.

— Поб'ю, — сказав батько.

— Коси повириваю, — сказала мати.

— А ми жениха по-своєму провчимо, — сказали брати. — Такий бант зав'яжемо, що й не дихне.

Спить село, запорошене зорями. Спить густа верба над річкою. Це вже третя ніч на двох. Хилить гарячу голівку Килина до його грудей: "Ой, печуть мені руки, батечко покрутили. Ой, щемить мені в тімені, мати куделю скубла. Та не це мені страшно, Саню. Страшно за тебе, не ходи в сарай, там засіли брати з вилами, кажуть, порішать тебе, бо вони бояться, що як наскочать білі, пустять хату за димом..."

— Не так білі, Килю, страшні, як наша чорна глупота. Свій на свого з вилами...

— Що ж робити, Саню?

— А так робити: заберу з собою. Що мені, те й тобі, — життя наполам.

Затихла, задумалась ніч. Затихла, задумалась степовичка. За село не виходила — і раптом, з голою душею, у світ. Куди, в які краї, під які вітри?

І раптом — з дальнього кутка села:

— Бий їх!

— Бий!

— Красним...

— ...красного перцю!

Дощем посипалися зорі з неба. Гупали в стріхи, в суху траву, розсипались червоними іскрами, багрянні язики лизали пітьму.

З цього кутка прорвалось:

— Банда!

— В ружжо!

— Рубай вугля!

Заклекотіла ніч. Загукала совиним криком.

— Банда! — схопився ротний, відсторонивши Килину. — Стій тут, я вернусь!

Глитнула його пітьма, мов ошалілий вир піщинку. То була суха горобина ніч, сліпучо схрещувались блискавиці, хмари повзли низом, з левад і садів, село немов захлинулося в мулі.

Не вернувся.

Не сходило сонце.

— Лізь, окаянна, кажу, на горище, та швидше, вже нишпорять оно по хатах, виловлюють солдатів, що буде з нами, не знаю.

В пилюгу, в павутину забила Килина; чорно й душно за комином, душить її мишачий послід, дере солом'яна потерть, ані дихнути, ані ворухнутись — лежи, занімій, Килино.

Гуп, гуп до сарая. Ковані чоботи. Це туди, де він ночував, де вона стелила йому. "Саню, чуєш мене, рятуйся!" До горища вона припала, немов хотіла дівочим тілом закрити ще тепле його гніздо.

— Де ета шльондра, що ласкала їхнього командира?

— Ой боженько... Ми ж били її, ми не пускали, а він же схопив нещасне дитя та на коня, і куди він подався, щоб він провалився, і де він узявся на нашу голову!..

— Не мути, відьмо стара, мізки, зараз факти встановимо.

Внизу, в колишній стайні, зойкнули трухлі дошки, полохливо зашелестіла солома, вони рились в його гнізді, наче вивертали дівочу душу, і Килині привиділось, як загойдалися чорні китиці, ой, то не китиці, то віється на бантині чорна Ганьчина коса, ось вона, боса розкудлана Ганька, снігом упала на неї, мрецькою рукою затисла Килині вуста і зайшла дрібним сміхом: "Ха-ха!.. Тепер ми, сестро, вдох... У тебе спина зорею і в мене". — "Пусти!" — заборсалась, німим криком захлинулась Килина.

— Цок-цок, цок-цок, — строго зацокотіли шпори до хліву. — Що ви тут, братця, вошколупкаєтесь?

— Шльондру одну басарабську, вшевродіє, шукаємо.

— Некада, Чмир! Виставить наряди, посилити охорону, вони відступили й можуть завтра накласти нам по загривку.

У дворі сито форкали коні, дзенькало відро об колодязні цямрини, хлюпались водою і реготали нальотники; там, вочевидь, закипав жаркий літній полудень, а тут, у мишиному закапелку, причаїлася ніч, це була тьма в пекельні: до вогню нагрівалася сажа, сушило висохле горло, і Килина ковтала жар — не могла проковтнути, і все вигоряло в душі, плутались гарячі думки, і вона гнала кудись телят, аж тут — бем, бем! — спалахнула стіна пшениці, бемкало в голові, телята полізли в бушовище пожежі, а вона їх гребла, витягала з вогню, лопались на руках кров'яні пухирі, телята товклись по грудях тугих, по тугій косі, скільки вона й пам'ятала себе — телята топтались по ній, вона змалку в наймах і в наймах, і ніде не була, і нічого за хвостами не бачила...

Дим застелив їй очі.

В забутті промайнуло дитинство, дівочі літа, вороним конем пронеслось невловиме щастя.

Дим, дим, дим...

— Тах, та-та-тах, — глухо озвалась дошка.

Скинулась Килина. Одразу відчула: глибока ніч, і хтось стука в горищні дверці.

"Він. Це він. Саня!"

Пірнула в пітьму.

— Килю, сюди! — дужі руки піймали її, вона вже в сідлі, в міцному обхваті його передпліч, і ніщо не вирве її з рятівних обіймів — злилися, стислись водно, для одного кидка.

Чорний кінь рвонувся в чорну ніч. "Тах, тах, тах!" Били копита в землю, гулом били копита в землю, а з-за плотів, з канав, з рівчаків —

"Бий!" — сипонуло іскрами,

"Стій!" — понеслось берегами,

"Лови їх!" — ухнуло степом.

— Чорта пухлого! — шпорив солдат коня, рвав на шмаття пекучу тьму, а під грудьми — вона, стислась у гарячий клубок, і несе він її в стеги, далі від дому, від горища, від бандитської помсти. — Держись за життя, Килино!

І летять вони в прірву, скуті воєдино, летять у полиновий гірчак, а ззаду погоня, вицьвожують кулі, і гуде під конем утоптаний діл, і вона сміється, і вона плаче, і вона прикипає до пружного тіла: "Мій!.. Якщо падать — то з ним, а вмирати — то з ним, а жити — то з ним, і більше нічого, нічого не треба".

Скибкою на півнеба чорно вигнувся горб, вони скакали до нього, і схил раптово й круто підняв їх над степом.

Ротний спинив коня. Послухав темінь.

Тихо шерхотіло зоряне небо.

Тихо шерхотіла ковила.

Десь майже нечутно відлунював далекий перегук.

— Втекли! — сказав ротний і скочив на землю. — На волі, Килино! — зняв із сідла полонянку, легко, трепетно гарячу. — На волі з тобою!

— Ой, яка ж я хмільна, яка щаслива! — довірливо-боязке дівча натрусило йому в обличчя пашистої коси. — І стільки зірок у степу, не було їх зроду аж стільки. І нічого мені не страшно, аби разом, аби з тобою — хоч на край світу піду. І буду варити вам, прати білизну, гоїти рани, я все вмю, і догляну тебе, і заступлю від біди...

Бліднув, голубів небосхил, і на його тлі вугольком серпневої ночі було намальовано: темний гребінь степу, непорушна тінь від коня і дві юні постаті — як одна.

— Їдемо, — сказав білочубий, підсадив у сідло степовичку. — Їдемо, Килино, в Богодари, там чекають хлопці.

"В Богодари? В які Богодари?" — тільки зараз, коли трохи остудились думки, вона зрозуміла: все, що сталося, ніби вихором вирвало її з материнського подолу, зі звичного життя. А далі що? Що там, за далекими й чужими горбами? Дівчина обернулася. Шляху назад нема, його затопила імлиста повінь літнього досвітку. Де й поділась її раптова сміливість, під грудьми аж закололо від страху...

Похмілля

Робітники й селяни — до зброї!

Рятуйте Донецький басейн!

Донецький басейн у небезпеці. До узголів'я кам'яного велета підкрадається золотопогонний бандит Денікін. Відгострено ніж, який він збирається всадити в серце революційної України. Упав Луганськ, упала Юзівка.

Багато праці й крові приніс донецький робітник на вітар пролетарської революції, а тому має право вимагати: на поміч, браття по класу!

(З відозви наркомвійська України М. Підвойського, червень 1919 року)

— Товариші! — сказав Мамай. — Наш пролетарський полк тільки формується. Ви зібрались сюди, на гарячий південь, з усіх усюд України, і ви знаєте, не мені вам казати, що заварилось на нашій землі. Україна в огні, її роздирають на шмаття царські бузувіри. Куркульський покруч Григор'єв оголосив себе всеукраїнським отаманом: мужицькою кров'ю заюшена Придунайська республіка; нужденна Бессарабія і Буковина волають про допомогу; і ось тут, у серці України, стогне Донецький басейн під п'ятою Денікіна, і я вам скажу, товариші, що це найзапекліший класовий ворог, бо в нього на одного солдата по два офіцери, і Денікін так заявив: скільки в басейні ліхтарних стовпів, стільки буде повішено робочих, про це й Гарба вам скаже, він прибув сюди із чорних копалень; а ви гляньте, товариші, на схід, бачите куряву на шляхах? То нескінченні валки біженців, шахтарі сім'ями кидають міста й селища, весь край обезлюднів, історія не забуде цього нечуваного вигнання народу. Біднота поголовно тікає до нас, бо ми армія великої надії, поки що перша і єдина в світі армія трудящого люду. Наш полк, товариші, формується, особовий склад невеликий, але поповнення прибуває, роботи у нас по зав'язку; махновська бригада розклалась, оголивши Донецький фронт, і ми собою, новим полком, закриємо невгасиме горно пролетарського Харкова, та не про це, товариші, зараз мова...

Мамай стояв на возі посеред базарної площі; тісний майдан у центрі села, загачений возами, скидався на циганський табір. Між колесами курились вогнища, хтось варив кашу, хтось сушив онучі, коні їли сіно з возів, бійці сиділи на конях і на возах і слухали комісара. Він стояв на возі і, сказавши: "Та не про це, товариші, мова", — усміхнувся, й усмішка вийшла хлопчача, бо в нього були вибиті зуби, два передні й два трохи глибше, з того й усмішка вийшла щербата, і він ховав той дитячий усміх, бо стидався слідів гайдамацького допиту. А ще він стидався непевних вісімнадцяти років і ріденького чубчика, що сивим жмутком вибивався з-під кашкета, а за драні чоботи, трофейні, був спокійний, позаяк стояв по коліна в сіні.

— Товариші! — вів далі комісар. — Та зараз мова не про те, що нам трудно, нам завжди було трудно і буде трудно, а життя йде, з великих мук викрешує воно велику любов, ось я дивлюсь туди, на фургон із шатром, а звідтіль виглядає чорнява краса.

І бійці повернулись до шатра, і вслід за Мамаєм усміхнулися: хто їв кашу, усміхнувся з кашею, хто курив самосад, усміхнувся з бичком на губах. Килина спаленіла під обстрілом чоловічих поглядів і відкинулась у шатро.

"Господи! Скільки люду, і всі зирять на мене і сміються, і куди я, нещасна, забилась, і що буде зі мною?" Килина зіщулилась, принишкла в гіркій соломі; її обливало жаром, от ніби з постелі витягли за коси на посміховисько людям, дивіться — побігла дурепа за літуном воякою.

— Ось бачите, — під загальний смішок сказав комісар, — з виду яке боязливе дівча, та вона з батрацького роду, дівка геройська, не далась офіцерам у зуби, на коні прискакала з Михайлівки, з погоні вирвалась, це вам не в романі написано, а точно. Правда, Хомовичу?

Хомович, командир третьої роти, їв з долоні стиглі черешні, і губи його були в черешневому соці, і він черешнево осміхався; бант у петлиці червонів од лукавих позирків, і командир не знав, їсти йому черешні чи кинути щось разючо веселе, щоб заткнути сміхотливі пельки бійців. "Не дрейф, Кирино! — стрельнув черешневою кісточкою прямо комусь у лоб. — З посміху люди бувають!"

— Словом, товариші, — закінчував Мамай, — діло не в писаних романах, хай чита їх дрібна інтелігенція, а в нас турбота така: як поженити молодих? Буде вона жоною командира, а нам за кухаря і сестру милосердя, годилося б повінчати їх по-нашому, по-пролетарському, тільки як це зробити, ума не прикладу, бо самі знаєте — полк формується, жалування ніякого, провізія запізнилася, за три дні виступаємо на фронт, тоді вже буде концерт із гарматною музикою, а зараз личило б справити весілля, хай запам'ятає кожен, як народжувався новий полк і нова солдатська сім'я. То що ви скажете, товариші бійці?

Був кінець червня. Обіднє сонце до білого жару розпалило високе небо, повітря струменіло синім полум'ям, площа в селі Богодарах, де з'юрмилися люди й коні, пріла від поту й кізків, дим і гамір стелився над возами, бійці терпляче парились на сонці, клич: "Дайош червоне весілля!" — сколихнув ряди, і вже хтось поспіхом накручував онучі, хтось підтягував штани, десь рипнула гармошка: "Ех, яблучко!" — і розступився круг, вусатий парубійко ляснув себе по халявах. Тоді вискочив на віз, де стояв комісар, довгий жердинистий чолов'яга, він був у темному піджаку залізничника, голос його паровозним баском прокотився по майдану.

— Тихше, братва! — підняв чорний кулак. — Що це мені, скажіть, за свайба, коли й води нема, благодарівська куркульня на замки колодязі позачиняла. От я й кажу: у Лозовій стоїть

махновський поїзд, один з дружків Нестора, скарбник Милюха іменини справляє, там п'ють уже третій день, під вагонами рачки лазять, в анархію мать... А в нас, братва, і води нема, щоб коней напоїти, то, може, справити Милюсі поминки й забрати вагон-ресторан?

— Лозову! Дайош Лозову! — колихнувся майдан, затріщали вози, третя рота качала свого командира. — Став могорич! За щот Махна могорич, ех, вгощає молодий на поминках анархії!

Бійці реготали, молодий підлітав над юрбою, він подавив черешні й когось заюшив соком, той облизував червону пику, кричав по-весільному:

— Гірко!

— Гірко! — підхоплювали інші. — За патли Махна, гірко!

Над тим реготливим юрмищем звелась несподівано ведмежа постать. То виліз на бочку отець Сіроштан. Він причесав мітласту бороду, добродушно покахикав, дивлячись на збаламучене море людиська: "Ач, бісові діти!" — і враз покрив безладний галас громовим басом:

— Синки! Дияволи мої возлюблені! Слухайте, що вам ізрече грішний отець Сіроштан.

Всі повернулись до промовця. Хто ще вовтузився чи намагався пустити слівце, того стусали під ребра: "Цить! Не бачиш — махновець говоритиме". Але в тому "махновець" не було ані крихти глузування, було якесь веселе хлопчаче захоплення. Кожний гурт людей має, так би мовити, своє лице і свій виворіт. З одного боку — дрібненькі й пусті натури, яких терплять, але зневажають; з другого боку — ті, що виділяються

розумом, добротою чи дотепністю, і хай вони не в чинах і не в високому званні, але їх поважає товариство. Таким ось загальним улюбленцем полку був отець Сіроштан, пушкар і водночас штабний писар.

З'явився Сіроштан у полку не сам; він привів здалеку, аж-аж із Херсонщини, чималий загін бородатих, як і сам, обпалених вітрами й боями партизанів. Кажуть, була в нього ціла селянська армія, але по шляху до Харкова побили й поскубли її, зосталось півсотні багнетів. Земляки його, кремезні, трохи вайлуваті дядьки, принесли у полк неймовірні легенди про свого ватажка. Отець Сіроштан, казали вони, був духовний пастир у великій слободі на Інгулі. Та в церкві батюшка не любив сидіти, брав коня й верхи їхав у віддалені хутори й села, а парафія його займала, сказати б так, мало не півгубернії. От він приїде в село, заверне в двір до дядька — скрізь у нього були добрі знайомі. Якщо господар будує сарайчик або копає колодязь, панотець скине свою рясу: "Ану, Тимоше, давай лопату!" — і за роботу. Здоров'я в батюшки дай боже, роги чортові скрутить, тож за годину виверне стільки землі, що дядько й за день не впорався б. Після трудів праведних, ясно, сама собою виростала на столі бутляга синього пшеничного перваку — панотець не відмовиться, а чого ж, поспішати нікуди, поки зберуться люди з усього кутка. А як зберуться під вишнею прихожани — чорні натруджені степовики й степовички, обвішані дітлахами, окине батюшка проникливим поглядом смутну громаду: "То як, браття мої нужденні, по-церковному вам праведне слово казати чи по-нашому, по-справжньому?" — "По-нашому, по-нашому, панотче!" — просять мужчини. "Коли так, послухайте, возлюблені чада (і — веселіше, чого похнюпились!), послухайте про царство грядуще, що избавить нас од нечестивих, і лукавих, і загребущих, бодай би їм, людожерам, добра не було і нині, і присно, і вівіки-віків. Амінь". Після цього батюшка розгорне тоненьку зжовклу книжечку: "Ось що каже в писанії апостол правди земної. Вникніть!" — і

далі читає: "Привид бродить по Європі — привид комунізму".
Читає не кваплячись, із почуттям, з передихом. І це вам не темне плетиво словес, не якісь побрехеньки про житіє святих, про безтілесних архангелів чи херувимів, це вам суцзя правда, земна, мужицька — з потом, з кров'ю, з нестатками, з вічною сліпотою. "Ну й чеше отець! Прямо як з душі бере!" — задоволено крикають дядьки у прокурені рукава, і степовички слухають Сіроштана, поки й не поснуть дїтлахи на плечах. Любила біднота праведне слово пастиря, тяглась до нього з своєю нуждою, турботами, печалями.

Коли ж підійшло до Інгулу німецьке військо, вдарив отець на сполох, скликав мужиків і роздав зброю, яку ховав у церковних підвалах. Так з'явилась у степу Сіроштанова армія. Це була незвичайна армія. Вдень вона косила й молотила, відбувала кінську повинність — під конвоєм німців вивозила хліб на станцію. А вночі, за тихим посвистом, збиралась вона табуном безшумних тіней у глухому байраці, шикувалась поескадронно, і степ гоготів під копитами, темним крилом віялась ряса за плечима отамана: "Рубай німчуру!.. Во ім'я отця і сина!" — і палали вагони на станції; мов кажани, розлітались у пїтьму окупанти, і всю ніч скрипілі підводи з хлібом, з тим самим хлібом, що вдень вигрібали німці з бідняцьких підпіч.

Обростав силою Сіроштан. Було вже в нього кілька гармат, був піший загін і своя кіннота. Тоді-то й ухвалив — вивести партизанську армію з німецької зони. Приступом узяв Долинську, взяв П'ятихатки. Але тут і піймався в кільце. З півночі наседав Петлюра, з заходу — німці, з півдня — генерал Денікін. У цьому кільці, виявляється, гасав і батько Махно, замітаючи сліди. На одному перегоні й зустрілися вони, два отамани, — Махно й Сіроштан. І поклали між собою — разом, з боями пробиватися до Харкова. Нестор, п'яно цілуючи батюшку в довгобразе колюче лице, клявся, що такого друга в нього не

було й не буде, поки й цвіте анархія, і: "Вип'ємо, отче, сатанівки, на вічне оружне братство!"

Сіроштан поважав таких, що мислять рішуче, по-своєму, відчайдушно п'ють і відчайдушно дивляться смерті у вічі. А смерть пікетами стояла за темними горбами, за полустанками, підкрадалась до них пішо й кінно, врятуватись можна було тільки нахабним проривом, і в цій ситуації кращого спільника за Махна Сіроштан не бачив.

Дві доби з боями вони проривалися з кільця. А за Павлоградом у грозову ніч, пронюхавши, що їх оточують красновські ескадрони, Махно тихо знявся, сів на тачанки і — ходу, тим самим — хотів чи не хотів — поставив друга й брата свого під шабельний удар. Бій був наглий, бій голих і сонних з озвірілим козаччям. Кістями полягла Сіроштанова армія, лише півсотні бійців вирвалося з-під шабель, і їх привів Сіроштан у Харківський полк.

У новому полку, що тільки формувався, інгульських партизанів розподілили по ротах, а з батюшкою не знали, що робити. З одного боку — духовна особа, явно буржуазний елемент. З другого боку — геройський ватага, пів-України пройшов з боями. Думали-гадали та й призначили писарем у штаб. Але батюшка категорично заявив: "Тільки пушкарем! Люблю, братове, щоб дзвоном гриміло над землею... А діло пушкарське знаю, клепає німчуру — аж тріски летіли". На тому й зійшлись: писарем і пушкарем.

І в полку ходив батюшка у чорних широченних штанях, які бовтались, мов ряса. На грудях, замість хреста, носив крупнокаліберний наган у важкій дерев'яній кобурі, наган теліпався на паску і під час ходи приємно дринькав по грудях. Декого спершу бентежила густа попівська борода й довге, до пліч, смоляне волосся. Хотіли було постригти пушкаря: ти,

мовляв, не махновець, а боєць червоного пролетарського полку. Зачувши це, вихопив отець наган: "Ну, підходьте, голярі, кулями платитиму!" Відступили: хай йому грець, патлатому! А скоро звикли і до його бороди, і до громового басу, і до крутої вдачі. Іншим і не уявляли собі отця Сіроштана. Був він балакучий, знав безліч попівських анекдотів, а як затягне "Реве та стогне", то таки реве і стогне луна в темних кручах степового висілка.

І от зараз, на розбурханому майдані, встає отець Сіроштан і рече:

— Синки! Дияволи мої возлюблені! Як бувший піп, а нині червоний писар пролетарського полку, я маю сотворити заручний обряд і благословити молодих на сокупне життя, це діло звичне... Тільки я чую глас юрби: "За патли махновців!" — і хочу напоумити вельми гарячі голови. Не будьмо, братове, самоїдами! Проти кого й проти чого ми воюємо, не жаліючи живота свого? Ми вбиваємо убивць, ми воюємо проти війни. А хто в гущі своїй ті, що побрели, яко стадо сліпе, за облудним Нестором? Це такі ж мозолі, як і ви, тільки спокушені примарою дикунського царства, де не буде ні батька, ні брата, ні порядку, ні закону — пий і гуляй, розперезана душе! Страшне, браття, багно анархізму! І чесних людей, що заблукали в хащах класових битв і тонуть у тім багні, ми повинні вирвати, прихилити до себе, а не штовхати далі, не розпалювати самознищення нашого народу.

Сонце стояло в зеніті. Закипав гіркий від пилюги червневий день. Богодари ніби вимерли, глибоке річище вулиці було пустельне, навіть кури не кублились на шляху, десь таїлися в будяках, і добротні хати під черепицею ховалися за темними кучугурами вишень, ворота наглухо зачинені, колодязі на замках, лиш дерев'яні журавлі — вони стояли низкою, майже біля кожного двору, — високо піднявши дзьобаті ворини,

сторопіло дивилися: що ж воно робиться на майдані? А тут гелготав натовп, Сіроштанове слово упало в юрбу, мов купа хмизу в вогнище, суперечки розпалилися, хтось клацав затвором: "З Махном, чорнорясник, злигався! Бач, захища свояка — в розход!" — "Я те дам розход, сліпота! Слухай, чого люди навчають!"

Мамай, що стояв на возі, по-хлоп'ячому всміхався: "Ну й шарварок!" — це був чи не перший виступ комісара перед солдатською масою, він трохи губився, бо не вмів ще тримати у віжках стихію людських пристрастей. То попереду будуть у нього Каховка та Бузький плацдарм, і полк ітиме за ним стіною несхитних багнетів. А зараз Мамай дивився на шатро, звідки визирала, мов те мишеня, в'юнка Килина; вона стеряним поглядом ловила когось у натовпі, певно, свого нареченого шукала, боялася, чи не затиснуть його лапищами (він же худенький), чи не загубиться він серед чужого й страшного для неї люду. Щось неусвідомлене — можливо, жаль до дівчини, до її сиротливого погляду, а може, побоювання за її майбутню долю (хіба їй під шрапнель лізти?) — словом, щось гірке стисло Мамаєві серце. Він розумів дівочий страх, бо таке ж відчуття — зрадливий неприємний холодок — закрадалося і в його душу, коли грудьми напірала на нього ця непідвладна, здається, свавільна маса, нестримна у своєму захваті. Ось вона рине: "Дайош Лозову!" — покотиться лавою, змітаючи все на шляху — хто й зупинить її?

А що ж Сіроштан? Крутоплечий, опасистий, він стояв поведмежому над галасом, над цигарковим димом, над спітнілими обличчями, стояв твердо, ховаючи поблажливий усміх під густими надбрівками. Він був спокійний: хай пошумлять. Діло звичне, це як горить солома: пух вогнем — і нема. Головне — виждати, поки бійці вгомоняться.

Улучивши момент, коли охрипли горлянки в найзавзятіших, Сіроштан трусонув смоляним чубиськом:

— Що я пропоную, громадо? Пропоную обійтись без крові і без поминок, а використати, так би мовити, місцеві резерви.

Майдан притих. Сотнями ротів націлівся на батюшку-писаря: куди він хилить?

— Гляньте на село, чада мої! — возгласив Сіроштан. — Самі бачите, куркульське багате кубло. Будинки цегляні, у кожного свій журавель, колодязі на замках, поховались од нас богодарівські добродії, правду казав тут один — води не дістанеш, не заїкаюсь уже про фураж і солдатське довольствіє. Але зважте, браття, — входив у роль, все запальніше возгласав Сіроштан, — зважте, браття, що і їм, боговірним жмикрутам, нелегко живеться. Бачите церкву? Он на горі висока церква, кам'яна, о трьох главах, і в ній більше року не служать. Піп-запроданець утік до Краснова. Кинув паству напризволяще. Мучиться, страждєт паства. Двадцять дітей не хрещено, вісім пар молодих не вінчано, п'ять усопших досі не пом'януто...

Загототали бійці. Тісніше обступили Сіроштана: "Давай, батьку, концерт!"

— А звідки у вас, отче, точна така арифметика?

— Опит і практика — великоє дело, як той казав, — підморгнув Сіроштан кошлатою бровою. — Тут приходив до мене церковний староста. Рознюхав, попівський лис, що я колишній духовний пастир, підбивав мене, старого, на гріх: так і так, мовляв, батюшко, нишком од своїх анцихристів (це вас, возлюблені грішники, він так неподобно нарік), мовляв, нишком од своїх відслужи, батюшко, божу службу, утіш праведні

християнські душі, бо в святу неділю, себто завтра, велике свято в Богодарах — престольний храмовий день. То я питаю вас, бісові діти: а чого б не відправити службу, га (конешно, з революційним поворотом), а дароприношеніє куркульської пастви — на общий стіл, за яким і вшануємо наших молодих во ім'я отця, і сина, і нетлінного пролетарського духу?

І знов колихнувся майдан, рипнула гармошка: "Ех, яблучко!", розступилося коло, і вусатий парубійко під вигуки "браво!" пустився навприсядки. А Мамай думав про те, як швидко й несподівано змінюється настрої солдатської юрби, котра не спаяна ще сталюю революційною дисципліною; за три дні виступати на фронт, боєприпасів на кілька рушничних залпів, провізія запізналася, бійці тиждень не їли гарячого, а в Богодарах глухий саботаж — куркульня все поховала, сама принишкла, а бідноту погромом залякує; в такій ситуації, думав Мамай, Сіроштанів маневр і є, можливо, тактично виправданий.

(Тут ми оминаємо довгу дискусію в полковому штабі, — а він розміщався під тим шатром, де жив і ротний з молодю, — оминаємо запеклі суперечки навколо питання: чи має право наш червоний писар виконувати буржуйсько-релігійний обряд навіть з тактичних міркувань? Скажемо тільки, що Сіроштан, завдяки своєму красномовству та могутньому басові, домігся нарешті дозволу, а заодно умовив шахтаря Гарбу виступити в ролі дякона, бо, по-перше, це надійний помічник, а по-друге — довжелезна ряса, п'ятдесят восьмого розміру, яку мав у запасі Сіроштан, більш ні на кого не підходила. Оминувши все те, ми одразу перенесемося на сільську вулицю в погожий недільний ранок).

Ранок був тихий, сонячний. Дрімало принишкле село, сивим туманцем курились вишневі сади, важке од вологи листя зціджувало на землю молочні краплі роси. Біля воріт, мов діди-сторожі, стояли на рипучих костурах поодинокі журавлі. На

вулиці, як і вчора, нікого не видно, але село вже прокинулось, голубі стовбурища димів піднімались над хатами, і кожний димок виносив із печі свої неповторні пахощі — то свіжої кров'янки, то холодцю з часником, гірчицею і лавровим листям, то млосний душок пирогів, то випар хмільної браги. Богодарівська паства, очевидно, збиралась храмувати підпільно, по своїх темних кутках, вікна затуливши ряднами, а ворота замкнувши залізними штабами. Лиш горобці храмували на сонці, вони чубились на штахетах, і їхнє завзяте цвірінькання сповнювало тишу святковим неспокоєм.

І раптом упав на село бентежний церковний дзвін.

"Бам-бам, дірлі-бом! Бам-бам, дірлі-бом! — І покотилось над безлюдним селом, над самотніми журавлями: — Дірлінь-дірлінь-дірлінь-бем! Дірлінь-бем! Бем-бем-бем!"

Загуркали двері. Врозтіч сипонули горобці. А між штахетами — сонні насторожені очі. "Гей, поглянь, жінко, й скажи, чи мені не повилазило? Он по вулиці батюшка йде. Батюшка, з ним дякон, обидва прошкують до церкви".

Вони, Гарба й Сіроштан, чули той шумок за тинами, але не зупинялись, не повертали голів, поважно, урочо йшли до церкви, назустріч святковому дзвону. Вони були як на підбір: піп високий, дякон ще вищий, в одного лице іконне, чорнобороде і в другого такий же чернечий лик, до того ж побитий віспою; один в чоботях-колодах, другий у шкіряних постолах-гамаках. Вони ступали широко, вдумливо, наче міряли грішну землю, а батюшка ще й окурював вулицю благовонним димом із мідної чаші кадила.

Як тільки вони проминали хату, там, у дворі, зчинявся бедлам. Бігала, метушилась родина, пухкі молодіці тягли на

себе святкові запаски, аж тріщали гудзики, хазяї крєктали, ваксуючи дьогтем чоботи, дебелі газдині не знали, за що їм хапатись: і доньок причеши, і вузол зв'яжи, і пляшечку прихопи, і сама зодягнись, бо на люди виходиш. А в невісток свої клопоти — напихають скрині, спішно скликають подружок, он сусід-жених уже коні запрягає і таточка-тєстя цупить за груди, за могорич, либонь, торгується.

Все розколошкане село вихлюпнуло на вулицю. Заквітчані коні, підводи з вузлами й кошиками, там верещить поросєя, там — "З святою неділею будьтє здорові!", там білі хустини й парубоцькі жилети, там сокотання молодиць і вже хмільнєньке "Туман яром, туман долиною", — все це змішалось, злилося докупи і весільним потоком неслось до церкви, що стояла за селом на узвишші.

Навстїж відчинила врата білокамінна церква. Стіни її відсєвали небєсною синню, і баня з трьома пампушками глав, крита оцинкованим залїзом, була хмарно-блакитна, високу дзвіницю увінчував золотастий хрєст. Мурзата ватага хлопчаків попередила старосту, що батюшка з дияконом ідуть на відправу, і церковний староста, він же й дзвонар, натхненно калатав у дзвони, скликав прихожан: "Храм, храм, храм! Всі на храм, всі на храм, гроші й крам — нам, нам!" Стовписько людей повалило у церкву, темне й прохолодне нутро її з картинами страшного суду поглинало юрбу, як прїрва весняну повїнь. Хазяї відтїсняли бідніших на задні ряди, самі пропихались наперед, ближче до вївтаря, за ними, грїховно перєсварюючись, штовхались господині, вони умлівали з гарячки — єгє ж, тут і собі місце знайди, і своїм вузлам, і нерозторопній дочці, і рїднєнькій свасі з сватєнятами.

Сяк-так утрусившись, громада упала на колїна, звєла молитовні погляди на оздоблений злотом вївтар. За вївтарем було темно, пахло свїчками й лоєм, і з тїєї страхосудної мли,

ніби з тамтешнього світу, раптом з'явилась чорна розкошлана постать, вона Гарбиним басом струсила церковне склепіння:

— Благослови, владико!

Вийшов з пільми такий же кряжистий священик, димом окурив святу трапезу і, осяваючи передніх прихожан до блиску натертим хрестом, почав правити службу:

— Благословенно царство твоє... і нині, і прісно, і вівіки-віків.

— Господу богу помолимся, — затягував Гарба.

— Миром помолимся, яко подобаєт, — вторив йому Сіроштан, краєм ока слідкуючи за шахтарем, щоб не туди, буває, поліз: "Бісів Гарба, гласить, як справжній диякон!"

— Прийдіте, браття і сестри мої, во очищеніє гріхов своїх господу богу поклонімся...

Голос батюшки рокотав під склепінням церкви, падав на згорблені спини, на схилені голови, на повислі чуби; і від того рокотання, від самої згадки про содіяні гріхи й провини земні ("Господи, прости!"), холодний дрозж проймав богобоязливих сільських глитаїв, і вони щиро хрестилися, і били низькі поклони, між тим прикидаючи в думці, чи вистачить сальця й ковбас для спокутування тяжких гріхів.

Після літургії знову ходором заходила церква, всі товпились до батюшки, бо він одночасно і хрестив дітей, і вінчав молодих, і поминав душі померлих; не забував Сіроштан освятити дари, а його завалили печеним і смаженим, тут були й гуси, й ковбаси, й білі паляниці, й бутельки святого перваку. Все це, трічі

осінивши хрестом: "Благослови, господи, дар сей во славу тобі!" — батюшка передавав невтомному Гарбі, а той через службовий хід виносив дари за церкву, де стояла солдатська підвода. Хлопці підхоплювали з Гарбиних рук багату живність і смачно цмокали: "М-м, яка шинка! А зелені огірочки! От якби ще сальця".

У церкві — содом і гоморра. Гвалт несусвітний, плачуть новохрещені, хлипають наречені, одних відпихають назад, інші по клумаках лізуть до батюшки, смикають його з усіх боків: "І мого похрестіть! І мою повінчайте, півроку сохне!" Сіроштан, очманілий від того гвалту, блискає оком на Гарбу: "Може, будемо кінчати кумедію?" Після одного з рейсів на задвірки Гарба змилосердився:

— Якщо по-скромному, то й вистачить.

І тоді Сіроштан, на півслові обірвавши службу, звернувся до прихожан.

— Громадо! — мовив урочистим басам. — Все, що я досі вам казав, і все, що казали раніше попи, — то все брехня! А тепер послухайте правду. — І Сіроштан одним помахом скинув із себе рясу, він явився на очі пастви у солдатській гімнастсьорці, з чорним паском на шиї, з віддутою від чогось важкого пазухою.

Наче громом ударило в гущу людей. Хто де стояв, там і заляк. "Дзінь!" — аж дзвеніла тиша в схололих вухах. В ту напружену тишу Сіроштан збирався кинути слова правдивої сповіді, як змалечку забивали йому голову страшним релігійним дурманом, як він пішов попівською стежею, але збагнув, що дурить себе і дурить людей, що він, хочеш не хочеш, підсобляє сліпити сліпих і гнітити пригнічених, і ось, прозрівши сам, перед власною совістю поклявся...

— Уа-а-ай! — тріснула, розкололась тиша.

— Диявол! Сатана! Рятуйся!..

З вереском сахнулись жінки. Наче вітром підхопило юрбу. Вузли, спідниці, жилети — у двері: "Тікайте!" Когось повалили, передні захрясли, а ззаду напирали моцніші, дерлись на купу, жбурляли огірками й осатаніло плювались: "Тьху, тьху, нечиста сило!"

"От люди! — стеноув плечима Сіроштан. — Плів небилиці — слухали, правду хотів сказати — тікають". А з купи вилітали, як із молотарки: той без шапки, той без рукава. Хазяї останніми задкували до виходу, у когось блиснуло з-під поли чорне рильце обріза. "Бем!" — наче ударив короткий дзвін. І затих. Куля дзизнула повз вухо Сіроштана, дзьобнула ікону божої матері.

— Контра! — гаркнув Сіроштан. — Хто нищить, варвари, древню культуру?! Ану, пальніть ще раз, я пом'яну того цією штукаю. — І гнівний отець вихопив наган з-за пазухи.

Тільки загупотіло за церквою.

— Хух! — сказав Гарба, витираючи піт з крутого, посіченого антрацитом чола. — І під землею так не впрівав, як на гидкій дияконській службі.

Коли Сіроштан із Гарбою, трохи збентежені тим, що не вдалося відслужити "з революційним поворотом", прийшли на майдан, тут уже все кипіло. Вози відкотили на край площі, поставили їх впритул, колесами до коліс, от і звільнилося місце для солдатського столу. Дерев'яні лави, де молодиці продавали молоко й сметану, накрили брезентом. На брезент виставляли

бутельки, скромну закуску — по цибулині та шматочку сальця чи м'яса на брата. В центрі, де червоним полотном застелений був єдиний у полку фуражний рундук, всадовили молодого й молоду. Але не встигли підняти й першої чарки, як на майдан увірвалася пісня: "Ой свату ж, наш свату, та пусти нас у хату". Десь недалеко, у ближньому дворі, глухо загуквав бубон, а з дальнього кутка понеслося:

Приймайте миски, тарілки,

Дайте по чарці горілки,

Будемо співати,

Голос витягати.

Ожило, загомонило село. То там, то тут вибухав парубоцький регіт, витинала музика, озивались, перегукувались високі дівочі голоси. Мабуть, богодарці швидко отямились після оказії в церкві, та грець йому, тому переполохові, все наготовлено, діти повінчані, то чому б, скажіть, не погуляти у храмовий день?

А скоро на майдан з хлібом-сіллю прийшла мужицька делегація; видно, дядьки були з бідніших селян, з тих, про яких співається: сорочка одна і та не брудна. Дядьки, вже напідпитку, полізли цілуватись до батюшки: "Ах ти, анахтемський син! Ловко обкрутив мужиків! А як басував — сльоза проймала... Ну, звиняй, отче, сторопіли наші баби, вони без поняття, що це нова служба, і хтось бахнув здуру (либонь, з куркуленків-бандюг), звиняй нам, отче, і запрошуємо тебе і ваших молодят до своєї кумпанії". Тут підійшли молодиці і гурт щебетливих дівчат нагрянув, обступили вони жениха з нареченою, котрась пригорнула чорняву дрібнулю:

— Кажуть, сестро, ти з наших країв, одна-одиначка в полку. І не гоже видавати тебе по-сирітському, ось тобі свати й подружки.

А котрась, пишнотіла, трусонула, мов циганка, плечем і до бійців:

— Ей, запрягайте коней, вояки! Чого стоїте? Покатайте як слід молоду з молодим! І ми погуляємо з вами, може, хто засватає!

Сколотили дівки пісне солдатське весілля. Вискочили з-за лав бійці. Заграли очима: "Та чи ми козаки-українці, а чи якісь хавлюги?" Кинулись хлопці до коней. Запрягли вороних — обліпила молодь підводу. Запрягли другу пару— куди там, тісно! Запрягли третю й четверту. Ротного з Килиною на першу підводу, туди ж гармоніста й весільного батька Сіроштана, а самі хто як — почіплялися з боків, повисли на бортах. Свиснули візники — ух! — взяла перебором гармошка, коні рвонули в галоп, винесли хуру людей на вибоїсту вулицю; стрічки розвівалися в гривах, пил і регіт летів за підводами, молодь качало з борту на борт ("Ех, тримайся, кума!"), і тісніше спліталися руки, і, обплетена руками, горнулась Килина до свого нареченого, заходилося серце її від страху, хіба думала-гадала, що так шануватимуть люди, аби мати загляділа, як везуть її, молоду, по селу.

Коні летіли вулицею, гармошка сипала жаром, "Ех-ха!" — гойдались на підводах, а хтось там, за журавлем, бігом виносив стіл, і вже загородили дорогу. "Стій! — кричали дядьки. — Стій, викуп давайте!" Жінки й діти вибігали з дворів, і коли зупинилась підвода з молодою, коней взяли за вуздечки: "Не пустимо далі — викуп!" — жива загата півколом оточила "бранців", і свашки, розпашілі молодички, не заспівали, а ніби заголосили:

Не стій, зятю, за плечима,

Не лупай, зятю, очима,

Клади руку в кишеню

Та виймай грошей жменю,

Клади на тарілку

За свою красуню дівку.

Ротний сипнув на тарілку жменю ярої пшениці, мовляв, гроші потім, як одвоюємось, але й цього викупу було досить, молодим піднесли по чарці горілки, коней повернули в двір: "До нас! Будьте гостями, і в нас весілля сьогодні, Павлина виходить заміж, он той, бородатий ваш, повинчав..."

Гуляли по всьому селу, одні за міцною горожею, інші просто на вулиці, і де бійці пролетарського полку, а де корінні богодарці, що боялися солдатського погрому, де свої й чужі — ніхто не думав про те. "Гірко!.. Ваше здоров'я, кума!.. Будьте щасливенькі, свашко!" — це об'єднало, здається, всіх. Лиш Мамай, ховаючи в долоню усмішку, а драні чоботи під столом, сидів і міркував своє: чи не заступили йому пашкі дівочі лиця революційний горизонт? Ця думка його мучила, бо як ти в біса тут, на сільській гульні, проведеш класову грань між людьми, коли всі добрі, всі чоломкаються, а затягнуть пісню — душа до душі горнеться. "Ой хмелю ж, мій хмелю, хмелю зелененький!" — аж сльози у всіх на очах. (Комісар не знав ще тоді, що поки місцева голота братається та виспівує з його бійцями, хазяї послали свого гінця в Лозову, і вже з гиком і свистом несуться степом махновські тачанки, і реве сп'яніла

анархія: "Алюр три хрести, красному весіллю — гроб з музикою!")

...Весь день смалило й парило, тільки під вечір дмухнув палючий вершак, і чорний вал піднявся над заходом, а за ним вставав ще чорніший, з багряним контуром скель.

І ось між тими хребтами рвонув динаміт, червоні батоги оперезали повзуче громаддя скель, і воно з важким гримотінням посунуло вниз, і запах горілого пилу стелився над степом.

У небі громадились хмари, а під хмарами, у високих житах, кромсались загони. Там докипав бій. Килина сама на майдані, сама в шатрі, грозові хмари заklubили село, і гарячі блиски думок сотались в її голові: все, що майнуло і що діється зараз, — сплелось з темними хмарами; пам'ятає: "Махно! В атаку!" — загуркотіли вози, кресонули копитами коні, все рушило, прокалатало в степ; і він люто й одчайдушно рвонувся з її обіймів, з благаючих її рук, шпортонув коня, низько, мов птах у грозу, понісся над полянами й зник у сивих житах. Чи то палали жита, чи небо горіло від спалахів, у тих вогненних спалахах чорними хвилями здиблювались гриви, іржали коні й падали в жито, і знов круто здиблювались гриви, і стогоном вилягало столочене жито.

Бій, мов гроза, гримнув зненацька, покотився далеким відлунням, вже й затих, а ще клекотіло в глухих байраках. Бійці поверталися в табір, обминали шатро, клали порубаних на теплий брезент, д. ті, хто був ще живий, гукали у чорну суху пільму: "Води!.. Дощу б, у три бога, на землю!" Бійці стиха гомоніли, хтось наосліп розгнуздував коней, хтось підкидав їм сіна, хмари важко повзли над селом, темінь густішала, між возами снували неясні тіні, Килина злягла на край фургона, дослухалася: "Де він? Що з ним?" Ніхто не підходив, страх і

підозра клубком набухали в душі, вона тяглась до гомону, і ось... про нього!.. про нього, здається, мовлять: "Упав, стоптали махновці... може, знайдемо вранці".

Килина пірнула очима в далеку суху імлу, що затопила жита непроглядною чорнотою; ніч була грозова, в глибині її вибухали сліпучі спалахи, і дівчина загледіла: на багровому тлі порскає летюча тінь коня. Кінь без вершника, він скаче по вугільному гребені степу. Скаче під стіною заграви, несеться ошаліло в один кінець, хлюпне червоно блискавка — несеться в другий кінець. Кінь був неначе облитий вогнем, він літав у пожежі, грива й спина його жевріли, ось він, здавалося, весь спалахне, як листок. З болю, з жаху іржав здичавілий кінь, і тоскне його іржання билось в печерах ночі. Килині навіть привиділось — в'ється на вітрі чорне повіддя, наче ловить когось, може, того, що упав у столочене жито, а кінь хропе, а кінь докликається вершника.

З темряви підійшов Мамай, поклав руку на її плече, відчув судорожне биття дитинно-беззахисного тіла. "Не плач, — сказав Мамай. — Мені б зараз плакати, та що, сльози — не свинець, кулі з того добра не виллеш. А нам, Килино, треба зараз куль і революційної свідомості, ми ще розхристані, з того і втратили сьогодні кращих товаришів, але буде полк, він показав свою змогу, буде, Килино, ударний полк, і ти будеш пишатися ним, і тобою будуть пишатися. Ти не самотня, не треба сліз, ти дочка і боєць пролетарського полку. — Мамай помовчав, в тугу мовчанку плеснулось іржання коня, Мамай болісно мовив: — Безглуздо, безглуздо вийшло", — і рвучко пішов, Килина не бачила, як здригаються його худі, хлоп'ячому гострі плечі.

Табір затихав. У темноті попихкували цигарками вартові, кілька спин чорніло біля пригаслого вогнища, солдати покотом спали між темними купами возів після бою неспокійно форкали

коні, а то починали товктися, брязкаючи цепами, і тоді чулося: "Ну-у!.. Дурієш там!" Табір затихав, лиш кидався на брезенті один з порубаних, рвучи на собі гімнастърку, хтось його заспокоював: "Браток, не тре... Хлебни чайку, браток". А в степу сатаніла гроза, чорна, аж синя гора заступала небо, з підземним гулом пороли її далекі спалахи, і літав у заграві палаючий кінь.

Не тямил Килина, чи вона заснула, чи марила у півсні, горів ліс, вона ніколи не бачила лісу та ще в такому вогні. Падали сосни, охоплені полум'ям, і він, простоволосий, біг тим лісом, дерева падали на нього, щось ударило в фургон, аж підкотило його, і Килина прокинулася. В лице її ткнулись гарячі ніздрі коня; вони були в тягучій піні й засапано роздувалися, на Килину зирили два червонясті білки — очі вороного. Вона підхопилася на коліна, щось забурмотіла, облапала слизькі вудила, від її дотику нервово сіпались ніздрі коня, вона бурмотіла: "Не буду, не буду", — і тяглась рукою далі, до мокрої зопрілої гриви, її пальці влипли у щось неприємно-клейке: "Кров?! О боже..." Кінь відштовхнув її мордою, гаряче обнюхав коси, шию, обнюхав соломку — нема! Немає того, кого шукав. Він люто пирхнув, шарахнувся від чужого духу і, круто повернувшись, разом ударив з чотирьох копит — і затахало битим шляхом, збудило ніч сплеском іржання.

Килина незчулася, як випорснула з фургона, побігла за ним; боса й безтямна, вона бігла за тупотом, за іржанням, куди й чого — не знала сама, аби тільки бігти, щось робити, бодай — спотикатися, і бачити столочене жито, його в колосках; чуб його злипся від крові, зсохлися губи, він смертним бодем викликає її. Одне слово, вона бігла, щоб заглушити в собі страх і безсилля.

Що людина шукає

І промовив до них: "Ідіть за мною, то зроблю вас ловцями людськими".

("Новий завіт", IV, 19)

Жито, мати, жито...

— Не кажіть, батьку, як мати шукала вас. Знаю сам, голодом своїм дознався, як вона вміє шукати. Це було взимку сорок третього, зима дошкуляла німцям, пам'ятаю, на чоботи озували вони солом'яні постоли, ніколи таких не бачив — здоровенні плетені постоли, як у нас гнізда для гусей роблять; зима дошкуляла німцям, а що вже нам, ні живим ні мертвим...

Треба йти...

Мати прокинулась з відчуттям: щось у світі змінилося.

Що воно змінилося, ще до пуття не розчовпала, але повітліло й поширшало в хаті. Перед вікном, мов колода, маячила висока ступа, на столі ворошком лежала просяна лузга, старший син добув її на конюшні, десь назмітав на горищі; лузга була позаторішня, зеленкувата од цвілі, вона, мов коров'ячий кізьяк, злипла в тугі коржі; її сушили й товкли, ступа пухкала попелякою, їдучий грибковий дим осідав по кутках; а коли з просяної потерті ліпили хлібці, вони розсипалися, наче пісок, і скрипіли піском на зубах, сухі й давлючі, дерли у горлі — не ковтнеш.

Мати прокинулась, світло в хаті занепокоїло її, вона знала — треба йти.

Треба йти, бо незмога лежати лежма, дере їй у горлі пісок, давлять давлючі думи, краще піти світ за очі: п'ятеро голодних

під боком. Вони вже не просять їсти, мабуть, і голосу не витягнуть, лежать собі тихенько: трійко на печі в холодному дранті, старший на лежанці під мотлохом, а меншенька — в ліжку, де спить і вона, мати. Та вона й не спить, то снує напівсонна, то лежить напівсонна, часто скидається вночі, облита морозним потом, втупить невидючий зір у темний куток, дослухається: "Чи діти, господи, дихають ще?"

Треба йти...

Всі ці дні, коли вістряган шмагав по стінах, от-от перекине хату, сторчма в замети, коли гуло над стріхою і мела заметіль, гуло в її голові, мело в її очах. Накинувши куфайчину, з давнім застоюним холодом у тілі, вона сідала край столу, сивими очима дивилась у сиве вікно. "Господи, — думала мати, — чи не кінець світові? Чи не засипле снігом з горою?" Вона ждала: трохи вляжеться заметіль — треба йти.

Треба йти, спершу діти просили їсти, надто кволенька менша. Вітер шастав у запічку, в димарі наче виклацував дідько зубами — деренчала в'юшка, і під хавкання бурі тоненько попискував мишачий голосок: "Ї-ї-сти..." Мати бездумно дивилась у вікно, сонно й бездумно, бо все охолело й заснуло в ній, та коли починав хтось підтягувати: "Ї-ї-сти", — не могла того чути, ножем протинало груди, і, щоб затамувати крик у душі, люто кричала на дітей:

— Цитьте мені! Що я вам дам — жили свої?

І затихали діти, і жар кидався в скроні, вона ховала очі, готова була розтерзати себе: "Хіба ж вони винні?"

Треба йти...

Щось у світі змінилося, бач — посвітліло в хаті. Довго, ніби все життя вона ждала цього. Обдумала й наготовила все — і відерце, і совок, і віник. Все обдумала й наготовила, а воно прийшло неждано. І, здається ж, тіль-тіль прилягла, ще відчувала холод у тілі, той холод, якого набралася коло вікна. Вона й не спала, і діти її не спали, днів і ночей не було, була хуртовина, розкошлана темінь, і похоронний виспів бурану; засипало, загорнуло їх снігом, і лежать вони, як у домовині, тут і залякнуть — ніхто й не відкопає; була самотність і довге, нестерпне її чекання. Треба йти...

Чого ж воно посвітліло? Мати звелася на руки, дочка холодним тільцем пригорнулася до неї, стиха шепнула: "Не вставай, мамо, удвох тепліше", — мати сховала доччині колінця під рядно і встала. Вона встала, хитаючись, і скорботним ротом, запалими очима прислухалась: тихо... Не гуде в комині, не сичить під дверима, не пахкає снігом. Ця несподівана тиша вразила матір. Значить, вляглася буря.

Треба йти.

Одяглась вона вдумливо, без поспіху. З духовки вийняла халявки, вони пахли горілою ватою; колись це були валянки, з доброго сукна й з густою строчкою; в тих валянках де вона тільки не бейкалась — і в грязюці, і в гною, і в мокрому снігу. Низ валянок зогнив, мати відрізала його, а халявки лишила — ось тепер натягла їх на литки, до самих колін. Ноги обмотала ганчір'ям, це вона вміла робити: туго, як лялечку, спеленала одну ногу й другу, спеленала так, щоб рубці не прийшлись на підошву, а краї стягла мотузкою. Потопталася в онучах — ловко, ніде не тисне, не муляє. Зараз найважче — обережно взути чуні, глибокі, тупоносі, з товстої чорної гуми, взути обережно, щоб не розсотало обмотку. Та й з цим, слава богу, впоралась: озулась благополучно і напустила халявки на чуні. Потім узяла хустку, обв'язала груди собі, ті груди, леле, до

спини присохли, хустка обійшлася двічі, мати навхрест зав'язала її — і в поперек, і в пазуху не задуватиме. А вже на хустку оділа зашкарублу куфайку.

Вона підійшла до старшого, що гнувся на лежанці. Пробрала мотлох, де голова його, схилилась над кубельцем. Господи, наче скляне обличчя — холодом віє. Обличчя змертвіло, ніс загострився, воцано світиться, і шкіра воцано-застигла. Очі були заплющені — чорні ямки. Вона похукала в синове лице. Здригнулись повіки, ледь-ледь розтулились, і в ямках холодно зблиснули слюдяні кружальця. Живий ще...

— Сину, — сказала мати, — не вставайте. Лежіть, сину, не ворухіться, так і тепліше, і їсти менше кортить.

— Ти йдеш, мамо?

— Йду, сину. Треба йти.

— Добре. Ми будемо тихо лежати.

Мати сп'ялась на лежанку. Їй нелегко було підняти своє важке, сонно-байдуже тіло, та вона піднялась, в очах потемніло, прокліпала й зазирнула на піч. Стрижені під драбинку, на краю печі синіли три голомозі мачини. Три тільця, немов кулачки, згорнулись під одним благеньким пальтом. Вона щільніше обклала дітей манаттям, з боків обгорнула їх попелом. Затим підійшла до дочки. І її підіткала рядом. Але дочка висунула руку.

— Мам... Гляди, я вже поправилась. — І воно, раденьке дівча, усміхалося тихим підстаркуватим личком. — Гляди... Вчора була худа-худюща рука, я свої кісточки ось тут і тут щитала, а тепер, бачиш, яка товста...

Мати пощупала доньчину руку. А так, холодна й товста рука: розігнало її водянкою, аж натягло синцювату шкіру. І пальці грузнуть у синю м'якушку. "Пухне дитя", — подумала мати.

— Лежить, — ще раз нагадала вона: куфайку підв'язала лляним мотузком і, маленька, згорблена, почовгала в сіни. Там натемну знайшла відро й совок, заторгала клямкою. Рипнули глухі від морозу двері, упав під ноги валок твердого снігу. Мати прижмурилась, виждала, поки відхурделить в очах та просичить у душі перший морозяний дух і, призвичаївшись трохи до світла, з-під долоні глипнула на вулицю. Кругом лежав святково-чистий глибокий сніг, такий білий, що жаль і топтати. І біла тиша залягла над селом, і білі стріхи присіли й принишкли за білими стіжками наметів.

Було ще рано, саме нагулював силу мороз, він сплескував синім вогнем на снігу, синім мигтінням вицвічував небо. Від морозу їй стало сухо й колко в горлі, вона забухикала, взяла відро "на лікоть" і, бухикаючи, неквапно пішла. Ступала, як по льодку-ясинцю, щозмога легко й нечутно, ніби аж піднімала себе, та все одно провалювалась, хлюпалась по пояс у білій шпаркій купелі. Сніг набивався під халявки, роз'їдало й пекло їй натерті щиколотки.

Що далі в степ, то ніби глибші були замети, вони вставали хвиля за хвилею, круті замети й сині причаяні тіні за ними; зблизька чисто-білий, степ темнішав і суворішав з глибиною. — ставав світло-сірий, сіро-смушевий і холодно-синій аж там під небокраєм. Степ зрівняло й закучугурило, і мати греблась навмання, вже не вибираючи дороги, байдужа до снігу й морозу. Коли-не-коли вона озиралась назад, дивилась на протоптану стежку, що немічно й самотньо кривуляла поміж заметів; та куца стежка вела за пагір, он і білий вершечок хати, вікна — мов синові очі, з холодним слюдяним блиском. "Мамо,

ти йдеш?" — "Йду, сину. Треба йти". Їй застудило в груди, вона засунула руки в рукава, вся зіщулилась, щоб не розхлюпать останнє тепло, і, бухикаючи, пішла хутчіше.

Світало. Широко розлягався безмовний степ, брався міцний мороз — з рипучим сухим вітерцем. Він повівав з лівого боку, бив якраз під серце, і мати часто зупинялася— щось давке спирало їй дух. Тоді відкривала обпечений рот і так стояла — змертвіла, ні вдихнути, ані видихнуть не могла; сльози котились борозенками і на щоках замерзали. У цю мить ніхто б не дав їй сорок, а, мабуть, сповна сімдесят-дев'яносто літ; як буває в глибокій старості, очі в неї провалилися, рот запав, лице було грушево-чорне, воно усохло й здрібніло, як груша-сушка в попелі. Та й уся вона була всохла й підточена; здавалось, аби не куфайка і не підв'язки, тут би й розсипалась на морозі.

Треба йти...

Струсила туманець в очах, бухикнула і пішла. Пішла якось боком, степ одним своїм краєм наче піднімався в небо, і голі кущі лісосмуги тікали за білу гору, її штовхало в замети, вона греблася руками в снігу, вставала і йшла в каламутний світ. Зараз вона дивилася тільки туди, де сіріли вершки лісосмуги, за якою здіймався великий горбатий намет з чорним кублом, — то була скирта соломи. Мати сама топтала цю скирту, і вона їй снилась у страшну заметіль, уві сні їй пахла хрустка житня солома, пахла солодко-глевким м'якушем, тим рятівним зерном, що осипалося з решет на дорогу. Вона все обдумала й наготу... А віник, бач, забула. Ну, нічого, якось обійдеться, найстрашніше минуло — доповзла. Останні кроки вона майже бігла біжком, снігу набрала і за пазуху, і за халявки, і в рукава.

Стала, віддихалась. Господи, і не видно тієї скирти — замело. Біла гора з дашками, в білим зривиськом стін. Лиш в одному місці вивихрило глибоченне кубло — ніби душник для

соломи. Кубло чорним оком позирало на матір. І мати з ляком дивилась у те чорне кубло. Як же його приступитись до скирти? Хотіла було повзком доповзти — пірнула по шию в сніг, заойкала — окропило студеним жаром, аж судом звела її жили під пахвами. Поколотилась, похукала в пазуху, заходилась відгрібати сніг. Все вона звикла робити своїми пучками — і насіння саджати в лунки, і шпарувати кожну щілину в хаті, і ськати дітям голівки, — то й зараз, відклавши совок, мозолями розгрібала канаву. Зверху сніг пухкий, ще не влечався, і мати пригоршнею, як совком, відкидала його набік. Вітерець підхоплював білу порошу, розсівав попід скиртою. Мати немовби зігрілася — може, в канаві було затишніше, а може, трохи розіграла з холоду кров, бо вона клюкала й клюкала носом у замет, ногами викублювала ями, а зрушений сніг вичерпувала геть. Потім вона подумала, що відром буде краще, взяла бляшане відерце, своїми п'ятірнями натоптувала його і жбурляла сніг подалі; канава за нею росла й глибшала. Мати й не відчувала, як пальці прилипають до заліза, як під лопатки б'є дрібний лихоманний дроз. Нарешті вона доступилась до скирти, з-під снігового дашка висмикнула жмут соломи. Мабуть, ще з осені скирта замокла, солома зляглась і пожухла, а коли задуло — остюччя й полова змерзлися в кім'я. Спробувала мати провіять солому (чи десь не завалалася зернина), але з того нічого не вийшло: руді кім'яхи грудками падали на сніг.

Мати опустилась на припічок снігу, так і сиділа — звисивши голову, склавши на колінах чавунні руки; одежина, мов коробка, стовбурчилась на ній, вітер гасав по всьому тілу, вона заснула, сліпа й безсила. Та знов, десь у найглибшій комірчині приспаної свідомості, ледь-ледь заборсалась думка чи згадка, і їй причулося, як за снігом, за білою горою тихо вуркоче молотарка, жито осипається на дорогу (стєпова дорога проходила тут під лісосмугою), і жито хлюпало на землю, у

теплу пухку пилюгу... "Мамо, гляди, я вже поправилась"... Треба вставати.

Треба вставати, і вона піднялась, і заточилась у темряві, сніг був жовтий, розпливався жовтими кружалами, тьмяне світло наповнило її холодом і холодною тверезістю. Аби швидше отямитись, вона заходилась пробирати місце під скиртою. Руками й відром бурхала сніг, верхню кору обвалювала чунями й колінами, біле місиво відгортала ліктем. Вже й очистила п'ятачок під скиртою, сходила на межу, де чорніли вершки бур'яну, наламала сухого полину, аж гірко стало в очах, і промела віником свій п'ятачок. І все було б нічого, та під снігом лежав шарок осінньої криги, зеленкуватої від проросту, подзьобаної дощем. Мати намагалась колупати льодок пальцями; чорні й граблясті, як штурпаки, пальці її не слухались, нігті задиралися, з-під них виступала чорна, мов дьоготь, кров і замерзала тугими дробинками. "Ой же дурна, — присварила себе мати, — не взяла ні ключки, ані кийка". З болючим хруском розігнула спину. Недалеко сірів лісок; то був і не лісок, а чахленька лісосмуга, заметена снігом: крізь темне рідке галуззя просвічувало синє поле і синє холодно-іскристе небо. Либонь, повертало на обід, але мороз не спадав, все так же викрешував на снігу сині язички вогнів.

Треба йти. І мати пішла в лісосмугу, знов провалювалась, ухаля й сьорбала пекучий холод, і кудись провалювався з нею той сухий облущений клен, до якого вона тяглась; із кучугури, як із крижаної води, мати хапцем випірнула і вчепилась за товсту сучкувату гілку. Потягла на себе, відчахнула гілку, та не відірвала зовсім — клен був старий і жилавий. Довго крутила білі скрипучі в'язи, скипала злістю і лаялась, аж поки не впала з гілкою в сніг.

Тепер уже ломакою цюкала по кризі, на купу згортала дрібні й гострі скалки, збивала мати льодок і згадувала: йшли

дощі, йшли дощі з ожеледдю, і дорога, що бігла повз скирту, ще з осені обледеніла. Крізь темний шарок льоду де-не-де проглядали жовті спинки зерна. Жито проросло, викинуло блідо-зелені ключки і таке, поключене, воно заскліло в ґрунті. Мати відколола увалок криги з землею, розламала й розтерла його в долонях, виськала пучками тверденьку бубку. Скуштувала на зуб проросле жито: солодке... Аби хоч не розкрилася дочка, бо до вечора й залякне... Солодке жито і пахне мlostю весняної ріллі.

Мати стала навколішки, смикнула відро за дужку, дно примерзло, ніби всмокталося в лід, мати смикнула дужче, і відро, глухо дзенькнувши на морозі, під'їхало до неї, а там, де стояло воно, лишився темний обідок. "Пече мороз", — подумала мати. Та їй було не до себе, вона повзала на колінах по скопаній грядці — чорний горбик за валом снігу; вона м'яла й перетирала кожну дрібку землі, хукала в долоні, але порепані, наче дротом порізані, пальці вже не відчували ні тепла, ні холоду; біда, що не зігнеш свої п'ятірні — так і стоять розчепірено, і зерно до ладу не почистиш, хай іде з льодком та землею, дома промиє в решеті, це тобі не просяна лузга, це — хліб.

Мати стояла навколішки, їй звело поперек, ну просто колом поставило, і шкіра піднялась на голові, всю обсипало кольками, вона вперше застогнала і, стогнучи, хотіла виправити ноги — і раптом у клубок звело сухожилля, стрельнуло в п'яти і в шию, вона скрикнула і впала правцем. Коли б снігом натерти під жижками, та хіба доберешся, ні тобі дихнути, ані ворухнутись, будь що буде, вона полежить — само відпустить. Їй тягло-сотало жили, щось неначе бренькнуло й порвалося — зацебеніла дика палюча кров, у грудях порожніло, тепло від холоду, і біль затихав, затихав, затих...

Пора б і вставати; бачся, й дня не було, а вже темніє, небо захмарило, затягло сірою пеленою; але вона не важилась

встати, присипляла в собі, заколисувала глухі позиви болю. Врешті-таки відчайлась — поволі, поволі звелась на правий бік. Прислухалась до себе: здається, відбренькало. І тоді підтягла відро. Кулаком пригнітила пухкий, мов гнійок, житній послід. Мало. Скільки ж того проросту з відходом — і по вушка нема. А змиєш, просушиш, чи й вийде жменя. На більше не стачить сил, це вона розуміла, бо ще топтати снігу та снігу, де те село, ген-ген за горбом острішки хаток.

Зламавши болючий попереk, сіла. Треба було б перевзутися, онучі язика поспускали, зашкарубло ганчір'я, в халявках і чунях — крижана жорства, вона примерзла до голого тіла. Мати потяглась до носків — не пускало, от ніби кілком підперло груди. "Бог з ним, — подумала мати, — якось і так подибаю". Стогнуци, вона підважила скам'янілий кістяк, хотіла розправити спину — той же кілок не пускав, і так, зігнувшись, скована болем, пішла.

В холодному небі мигтіла самотня зоря, і мати подумала:

"Яка далека зоря, і як синьо світить". Їй здавалось, що вже й думки її замерзають на вітрі, ледь-ледь копошаться, мов неживі. Щось далеке й забуте, ніби аж з того світу, сплигло їй на пам'ять: ніч, двоє в степу; Санько і вона, втікачка; над ними зорі південного степу, і він казав щось хмільне... про втечу й походи... Те видіння, як пушинка снігу на віях, блимнуло й зникло: було чи й не було воно?

Тільки в небі холодна самотня зоря і в степу вона — холодна й самотня жінка... Треба йти.

І мати, сліпа й сонно-байдужа, почовгала далі, вже ні про що не думаючи.

Шкварчав під ногами сніг, ноги були чужі, просто чавунні колодки, вони із землі вбирали холод і прискали морозним приском у стегна, в заніміле серце, в оголений череп. Її гойдало, і степ гойдався, напливали, кидались на неї білі гребінчасті хвилі, то зринав, то раптом зникав за кучугурами обвуглений хребет вітряка, якого звалили німці; вітряк лежав горілиць, довгий і чорний, як хлібороб, розкинувши на снігу натруджені руки-крила. Мати поминула вітряк, забухикала й зачовгала живіше; з гори було видно конюшню — такий собі кагат снігу з темними душниками при землі, з темною пашею дверей; у дверях конюшні стояли мужики, там був староста і ще хтось, але мати не бачила їх, вона позирала далі.

Он її хата. А під хатою — наче рядок снопків. Діти... Стоять, лупають у вечірній степ, звідки повертається мати, і це підстьобнуло її, і злість каламутила зболений мозок: "Господи! І чого вони повилазили, тут сама чи дійду до тями, а вони ще й підсипають горя, помрут же мені, як мухи". Злість на дітей підганяла її, вона вже бачила, як заштурхає в хату своїх мучителів, як застромить руки в холодну воду, і кричатиме, і криком виганятиме холод з омертвілого єства.

Вся вона змерзлася в грудку, і відро примерзло до неї, і шкіра примерзла до крижаної куфайки; мати була камінно-глуха, і не чула, як хтось від конюшні гукає її. Вона була глуха, але щось, мабуть, прогуло у вухах, мати повернулася, крізь біле сито побачила: конюшня, чорна діромаха дверей, метляються рукава... Здається, староста махає...

Староста. А вона пам'ятає його бригадиром; він був парубок-веселун і, як усі парубки, любив попоїсти, частенько забігав до них, до її чоловіка — голови колгоспу, мати обом насипала борщу в полив'яні миски і раділа з того, як він ласо уминає гаряче, аж за вухами лящить; він їв і підхвалював, ніхто, мовляв, не зготує такого борщу, і вона, втішаючись, підсипала

йому густішого. Мати втішалася, а чоловік ні-ні — та й блимав скося на парубійка, що упрівав за мискою. Потім чоловік вибачався за свої позирки: "Не сердься, Килю, на мене; знаєш: щось у ньому є чмирівське..."

Мати не збагнула зараз, чого він, староста, кличе; їй треба хутчіше загнати дітей, вже вечоріло, мороз пересипався іскрами, а вони ж голі, синець на синці, та раз кличе староста, треба йти. Вона спроквола повернула до конюшні.

Діти, немов снопки, стирчали під хатою, чорні снопки на білій стіні.

— Де ти була? — спитав староста; молодий, кароокий, він стояв у дверях конюшні, одну руку за спину, а другою розвернув кудлату полу кожуха, ніби заступив тепло, що парувало із стайні; за ним червоніло кілька облич, з вогниками у реготливих зубах.

Мати не чула, про що він питає, вона підступила ближче, щоб розгледіти, хто там стоїть, ніяк не могла продерти очі, вони злипалися, іней зашарував їй лице.

— Де ти була, питаю? — староста не підвищував голосу, на кого тут гримати? От перепинив старчиху, побавиться трохи й відпустить; через плече він підморгував своїм дружкам, і жовті бички в зубах заблискали веселіше.

Мати стояла перед ним, сліпа й холодна, ліктем притискала відро, а воно виторохкувало, мати боялась одного, аби не впасти, її обморило тепло, що било з конюшні запахом сечі та прілих з'їдів.

— Чого мовчиш, ну? — староста ошкірив білі парубоцькі зуби й високо підняв ногу, так високо, що мати побачила шипасту підошву чобота, підняв ногу і переставив через валок снігу. Він був уже коло матері. Розчервоніле обличчя його наближалося, блудливі зіниці розширювались, він ніби хотів злякати жінку ошкіреним усміхом. Вона стояла німа, замість лица — біле остюччя, шапка інею, з глибини прохукана темна дірка: рот не рот, очі не очі, він сам злякався безликого виду і злякано реготнув: "Ге!.. твою мать!"

На матір дихнуло чадним перегаром, вона угледіла: прискалені зуби, круг них — чорні рубці, запеклася пінка. "Та ти ж п'яний, хлопче, — подумала мати, — пішов би додому, проспався, бо десь брикнеш у сніг, пропадеш, ви ж, молоді, не бережете себе".

— Так ти крала! — реготнув староста, він смикнув із жінчиних рук примерзле відро, і мати хитнулась за ним, але староста відштовхнув її — не сильно, а так, щоб вона ще трималась на ногах. — Ну от, панове, дивіться! — крутнувся кожух, староста показав тим, що попихкували цигарками, відро з послідом і мерзлою землею. — Дивіться, як нас грабують. І хто — бувші активісти, вашу мать, ч-чесні!

Він сито гигикнув, і ті, з бичками в зубах, разом пихнули вогниками; в конюшні було темно, гупали коні в мокру підлогу і тепла гнойова пара валила з дверей. Мати стояла в снігу, чорний горбик під шапкою снігу, вона замерзала, стоячи, а ті, з тепла, пихкали на неї цигарками.

Староста ткнув комусь під ноги відро:

— Висипте коням! — і до матері: — Марш додому, за кражу поліція стребує...

Як відро опинилося в її руках, мати не пам'ятала; вона обняла його, немов горнятко і, притискаючи до грудей, похиталась, побрела від конюшні. І не додому, а чомусь у степ, у замети. Чи вона вже не бачила дороги, чи, може, знов поснувала до скирти. Їй ввижалося, що відро повне, що в ньому тепле жито. Жито ворохом, все темнішими й темнішими буртами, воно тече, сиплеться в очі, в сухий-пересохлий рот, забило їй дух і вона впала. "Брень!" — покотилось відро. Останнє, що майнуло в пам'яті, це як зірвалися з-під хати маленькі снопки і побігли, застрибали по снігу.

Це було останнє.

Жито привалило її чорним буртом.

Чорне жито.

— Не кажіть, батьку, як мати шукала. Вона шукала й замолоду, шукала і в старості, і завжди їй ввижалося зерно... В полові... у зметах... у з'їдах.

По душі

— Землячок, на вихід!

Вони сиділи в підвалі. Нагорі, очевидно, була котельня, там день і ніч шурували грубники, в трубах щось гарчало й виклацувало; стіни підвалу, обплетені товстими іржаво-бородатими трубами, дихали жаром, до них ні підсісти, ні торкнутись не можна, і полонені (їх було сімнадцять), напівголі, хто в галіфе, хто в підштаниках, лежали на цементній підлозі. Але й цемент був гарячий, мабуть, і під ним проходили труби, і затхле повітря, і сама темінь були до чаду розжарені. Червоноармійцям давали воду раз на тиждень. Брязкала

штаба, у світлу щілину просувалась рука з кавалерійською шанькою, плюхався мокрий брезент на долівку, і тоді голі й спітнілі тіла збивалися в купу, підминали шаньку, одні сьорбали тепле й смердюче пійло з долонь, інші вилизували й висушували калюжки. Вартовий плювався. "Кодло!.. Назад", — гупав носакон під ребра тих, що лізли на купу, і забирав шаньку. Ставало темно, шипіло й бурчало в трубах, і молоденький солдат шастав рукою по розпеченій долівці, вдесьте чи вдвадцятьте затягував "Ой летіла горлиця", та й уривав пісню на півслові, засинаючи.

— Землячок, на вихід!

У димно-жовтому квадраті дверей стояв Оникій Чмир, рядовий конвойного загону п'ятого кавполку війська Донського генерала Денікіна. Як і батько, як і всі Чмирі, він був щупляк щупляком, непримітна людинка мишачого кольору — у рудих від болота гофристих чоботях, у рудій потертій пожованій шинелі, у рудій шапці-вушанці, одне вухо закачане, друге вниз. Він стояв на східцях з карабіном за плечима і прудкими очицями шукав у потемках гонористого землячка. Земляком Оникій називав свого односельця Санька, що колись ходив з його братом Йонькою у ліс по вощини, та, бач, трясця його матері, вижив тоді, а ниньки піймався на гарячому, і буде йому повний роцот.

— Ей, землячок, на вихід, кажу!

— Знову на допит? — обізвався ротний.

— Нікак нет. На милую бесіду до вшевродія поручика Прилєснова.

Чмир діловито зав'язував руки землячкові, тугенько, в три обхвати, стягував їх за спиною шпагатним путом. Триножить людей він умів по-хазяйськи, не одну сотню в'язав, і ще ніхто з його бранців живий не виплутався.

Йдучи довгим коридором повз котельний цех, вони, як правило, обмінювались одними і тими ж щирими словами:

— Ну що, в собачу шкуру пошився? Підметки офіцерам вилизуєш?

— Так точно, — казав Чмир. — Вірой і правдой служу генералам, і вони годують, ще й рюмочку зволять піднести, а ти, земляче, дострибався з своїми комісарами — нема чим страм затулити.

Чмир по-свояцькому багнетом підштрикував ззаду конвойованого, милуючись рваним рівчаком на спині земляка. Ич, знаменита попруга — від плеча до стегна. Як плугом тобі проорано! Знай, брат, нашу, гвардійську руку!

Повторювалася ще одна сцена. В дверях котельні їх ніби навмисне стрічав конопатенький парубчак років сімнадцяти, чорний од вугільного пилу; у брудному фартусі, в засмальцьованому береті, він недбало спирався на грабарку, недбало попихкував самокруткою, мовляв, шмаляйте собі, вояки, мимо, моє діло кочегарське, завантажив піч і можу тепер спокійно покурити; але в той же час він украдливо й гарячково ловив погляд ротного, і було в очах юнака щось розгублене й недомовлене. "Не дрейф, браток! — як давньому приятелю, скинув йому бровою ротний. — Не ковтне свиня казан з одваром, а ковтне — вистягнеться".

Котельня межувала з залізничним вокзалом, і вони коридорами йшли у великий похмурий зал, він стояв пустий і обдертий, на стіні косо висів диктовий щит: "На путях не лежать", хтось по ньому вимахнув вугликом: "Дуй во все пари!" Вони піднімалися на другий поверх, де колись були станційні служби, а зараз тут копошилася безлика штабна братія, що курила тютюн і різалася в очко; штабісти, яких доймала паперова нудьга, пожвавленими очима проводжали "мозоля", людину з "того берега", тим паче в такому екзотичному наряді — босого, в галіфе без ременя; і Чмир набирив поважного вигляду, ще веселіше підштрикував свого бранця: "Ать, два!" — демонструючи, як большак виляскує голими п'ятами по кафельних плитах.

— Звольте, вшевродіє, войтить? — Чмир просовував голову в один з кабінетів.

— Прошу, — чувся глухуватий голос.

Поручик Прилеснов, гнучкий і високий штабіст з нервово-блідим обличчям картярського гравця, рвучко підвівся з-за столу, крутнув цигарку в попільниці. Коротким жестом запросив полоненого сісти. Але спохватився, з глибокою досадою сказав конвоїрові:

— Розв'яжіть йому руки! Скільки разів попереджав: зв'язаних до мене не вводити.

Чмир:

— Слухаюсь, вшевродіє! Він, знаєте, якийсь уражоний, на наших кидається, — і живенько розпутав свого землячка.

Ротний сів у глибоке клейончате крісло; після котельні, після важкої задухи на розпеченому цементі його морозило, холодний піт роз'їдав сверблячі рани, свіжий рубець на спині стягував шкіру і сіпав і сіпав за жили. Та водночас тіло його наливалося веселою упертістю, він кожним нервом готувався до словесної дуелі.

— Я не служив у регулярному війську, — повторив ротний завчену фразу, — я з партизанського ополчення.

— Ай, досить мені цього! — поморщився Прилєснoв і відкинувся на спинку крісла; у нього було гарне темно-русе волосся з ріденькою павутиною сивини. — Зараз мова абсолютно іншого плану.

Людина енергійної вдачі, він ані хвильки не міг сидіти спокійно: то закладав ногу за ногу, то струшував попільець у попільничку, то раптом, наче по клавішах, бринькав гнучкими білими пальцями по гудзиках офіцерського кітеля. Але що б не робив Прилєснoв, він не спускав холодно-сірих прицілених очей з полоненого, ніби хотів прозирнути його наскрізь: "Що там у тебе, мужиче, за твоїми мускулистими грудьми? Чорна, від землі, плебейська ненависть до вищої касті? Знаю. Чорна, від неуцтва, пристрасть до руйнування? Знаю. А ще що?" Поручик хотів до самого дна прозирнути свого ворога, але той вислизав із рук, уникав його погляду.

А ротний і справді дивився поверх столу, що розділяв його й денікінця, поверх напахченої одеколоном акуратної зачіски Прилєснова. Він дивився на карту, яка висіла за спиною поручика. То була карта України, помережана червоними жилками залізничних колій. На карту Прилєснoв почепив свою шаблю, що відсявала чорним лаком піхов. Шабля навпіл пересікала землю України, якраз по Дніпру... Символ

контрреволюції? "Не вийде, пане поручику!"— стрепенувся ротний, зганяючи холод, який всіяв тіло дрібними пухирцями.

Поручик знов-таки відкинувся на спинку крісла, мислю поринув у себе, примружив стомлені, з меланхолійним туманцем очі. І раптом спитав:

— Ви коли-небудь виступали на сцені? — як людина чемна і вихована, він до всіх, навіть військовополонених, звертався лише на "ви".

— Я не служив у регулярному війську, — повторив своє ротний.

— Пробачте, навіть папузі набридає довбати одне й те ж, — прихований дроз торкнувся його жорсткуватих губ. Але поручик не втратив ні врівноваженості, ні спокою, гідних справжнього дворянина. — Я питаю вас: ви колись виступали, певна річ, на аматорській сцені, ну бодай в епізодичній ролі або з декламацією віршів?

Ротний (у думці) скубнув штабіста за прилизаного чуба: "Що ж ти хочеш, контра?!" Але гра була грою, і він спокійно, теж із гідністю, відказав:

— Доводилось виступати. Читав лісорубам напам'ять... Єршова.

— Прекрасно, — ледь стримав поручик іронічний усміх. — А як ви подивитесь на те, коли ми запропонуємо вам виступити у ролі більшовицького комісара?

Це було щось нове. У всякому випадку, на попередніх допитах денікінці не дуже церемонились, рубали з плеча й по

плечах, а цей, артист, лащиться, немов шалавий пес, так і не зглянешся, з якого боку вкусить... Ротний напружено згадував: щось ніби повторилось в його житті... ось так сиділи вдвох... тасували, мов карти, слова... вишневий піт на жіночих підпухлих щоках... Бобринський! Їй-богу, все до смішного повторилось!

— Не пойму вас, пане поручику. Лучче кажіть навпростець.

— Як би вам пояснити. Річ складна, вона впливає з характеру й духу руського дворянства (а значить, і офіцерства), яке було і буде добрим генієм, совістю нашої, і не тільки нашої, нації. Ми, офіцери, зовсім іншого складу люди. Ми виховані на античній літературі, на поезії Тютчева, на музиці Чайковського, ми всі в душі поети, сентиментальні й трохи розслаблені люди. Я сам у молодості пописував віршики і, був такий гріх, — Прилєснов навіть почервонів, згадавши невинні захоплення юності, — і, був такий гріх, написав у пориві натхнення романтичну п'єску, називалась вона "Дама трьох кавалерів", п'єса, уявіть собі, мала в Ростові успіх, мене викликала публіка... Ми всі, повторюю, сентиментальні люди: любов, краса, поезія — ось наша віра, наша релігія, якій ми поклоняємось і якій приносимо себе в жертву.

...Дощі розмили дорогу, і вони йшли по коліна в багнюці, гурт полонених під конвоєм білокозачої сотні. Мабуть, уночі пронеслася буря з дощем, вихром столочила нескошений хліб, порвала телефонні дроти, на косогорі повивертала стовпи, і вони, мов п'яні, хитались од вітру сюди й туди, ніби тяглись один до одного, щоб цокнутись фарфоровими чашками. Дорога круто спускалась до Сіверського Дінця; вузька й багниста, вона скидалась на замулену канаву, і солдати брьохались у глевкому тісті, падали й пливли вниз по слизькому спуску, хапаючись руками за придорожній полин, а верхові козаки сікли по руках нагаями. Раптом хтось у колоні шепнув: "Дивіться — яблука!" І справді, то тут, то там визирали з муляки ще зелені яблука з

білою ворсою на спинках і на куцях хвостиках; спершу вислизали з-під ніг тільки яблука, потім і сливи, і баклажани, і череп'я битого посуду. Дивуючись з того, полонені стали оглядатися: егей, та он і домашній скарб, змішаний з багнюкою, — старі шкарбани, якесь лахміття, розсипані сухарі, плаває в калюжі пшоняна каша. А далі — потрощені, перекинуті візки й тачки, навіть подушка з печаттю кінського копита. І замулені трупи... в канаві. Коліна. Спины пузирями. Засклілі од жаху очі. Жінки, діди, мертві хлоп'ячі усмішки — все це втоптано в мул зовсім недавно, з-під порубаних тіл тече руда кривава юшка.

Ротний загледів: щось ворухнулося в кюветі. Ворухнувся клубок, піднялась русява голівка дівчинки — з метеликом білих кісників — мале, розмазуючи сльози й грязюку на щоках, захлипало: "Ма-а-амо!" Ротний спинився. Зупинилась колона. Бійці, як один, вп'ялися очима в дівчинку. Ця німа сцена тривала, може, одну лише мить — ротному здалося: нестерпно довго. Так довго, що на губах запеклися бризки мулу. Все скінчив, пане поручику, ваш поплічник, недоносок білої кості. Штабс-капітан з геройськими вусами на круглому, як повний місяць, обличчі, повернув коня і, злягаючи на праве стремено, рубонув шашкою навідліг — покотилась, як м'яч, русява голівка, стріпуючи білими кісничками. Санько умів одним коротким ривком підламати ногу коневі, щоб той рухнув на землю; він шарпнувся до капітана і вже бачив, як товче його в мул, пикою в багно, в багнюку, поки, гад, не захлинеться мулом. Він шарпнувся, і його шарпнуло назад, тріснула гімнастюрка, тріснула шкіра з м'ясом, ніби надвоє розколело блискавицею спину, чиїсь руки відштовхнули його в колону...

— ...любов, краса, поезія — ось наша віра, наша релігія, якій ми поклоняємось і якій приносимо себе в жертву. — Поручик Прилєснов говорив щодалі запальніше, нервово-бліде обличчя його світилося чистим вогнем натхнення, тонкі й чутливі кисті рук наче добували з холодної дошки столу музику

найблагороднішого звучання. — Але наше прокляття в тому, — сповідався Прилєснєв, — що, поринувши у світ неземних фантазій, ми забули про світ реальний, про те жорстоке й темне, що нас оточує. Ми повторили (думаю, не до кінця) фатальну помилку древнього Риму, якого приспала антична розкіш і чари мистецтва, це був золотий сон, самозабуття дітей природи, а тим часом, ніби з первісної темряви, виповзли дикі орди, і Рим, гордий Рим, колиска людської цивілізації, упав під киями варварів. Хіба не те саме відбувається в Росії? Гине правічна культура, гине мораль, затоптано в багнюку такі ідеали, як честь, благородство, почуття святого обов'язку...

Рядовий конвойного загону Онїкій Чмир, який стояв за спиною ротного, стояв навияжку, з гвинтівкою до носка, у таку серйозну мить веселенько реготнув; реготнув собі чоловік ні сіло ні впало, з дрібного смішка затрусилась його борідка, заблискали жовтаві прокурєні зуби, заплюскали прудкі сльозливі очиці.

— В чом дєло? — урвавши промову, з явним роздратуванням глянув на Чмира інтелігент Прилєснєв.

Онїкій з готовністю шаркнув каблуками:

— Здорово, кажу, вшевродіє, наш капітан розпорєв йому спину. Черва завєлась.

— Дурак, — скипів, наливаючись гнівом, поручик. Силою волі пригасив у собі раптовий спалах гидливості, обличчя його схолєло, налилось звичною блідістю. Поручик закурив і, пускаючи дим сивими кільцями, з наголєсом на кожному слові сказав:

— Рану промити. І поверніть йому обмундирування. Що за манера — влаштовувати циркові номери!.. Ясно?

— Слухаюсь, вшевродіє! Раз наказано, буде промивка і полная кіпіровка.

— А тепер ідіть, Чмир, чи як вас. Постійте за дверима.

— Єсть, постоять за дверима! — Чмир козирнув, але не пішов, м'явся, злизуючи на губах спраглу пінку. — Звольте, вшевродіє, папіроску. Так пече, аж-аж печінка всохла.

— Прошу, — поручик підсунув срібний портсигар, і знов нервовий дроз пробіг по його щоках, виголених до синього блиску.

Вони залишились удвох — темно-русий підтягнутий офіцер, з неспокійними, надто видовженими руками, і кряжистий, налитий пружною силою командир червонострілецької роти, на устах якого завжди блукала упевнена, трохи лукава усмішка.

Поручик довго струшував попелець у пащу мідного лева, ніби струшував туди і свою меланхолійну задуму. Та враз, нервово сіпнувшись, націлівся пальцем у ротного:

— Ви, ваше поріддя, змусили нас захищатись. Ви кинули Росію в прірву безумства, дикого розгулу анархії та безпорядків. Ви почали перші — і ми, поза волею своєю, були втягнуті в жорстоку війну. Хіба думав я, руський інтелігент, що доведеться писати не романтичні п'єски, а криваві драми про геростратів двадцятого віку? Але, захищаючи свою честь і гідність, ми не опустили до рівня темної сили, що занесла над нами дикунський ніж. Нам чужа, нам противна безглузда жорстокість, вже саме уявлення про те, як ллється невинна

кров, відштовхує нас, і ось вам красномовний приклад... — Він з хрускотом заклав руки за шию, відкинувся назад, дещо манірно, здавалось, показує ротному білий накрохмалений підкомірець та біле, благородно округлене підборіддя — Уявіть собі: на військовій сцені йде агітвистава "Кривава помста". Сцена в маєтку княгині Разумовської. Музика, бал. Княгиня видає заміж єдину дочку свою Роксану. Гуркіт грому — і вдирається в маєток здичавіла юрба, її веде більшовик-комісар, він заглушує музику... Словом, цього комісара будете грати ви.

— Жартуєте, пане поручику.

— Ні, це не жарт, це боротьба в реальному вигляді. Порядний офіцер не може, не здатний осквернити себе роллю осквернителя навіть на сцені. А вам, як кажуть, і карти в руки, осквернення всього святого — ваше амплуа. Ви скажете одну лиш фразу: "Ми розп'яли Христа і вас розпнемо на хресті".

— Це слова Іуди, а не більшовицького комісара.

— Ми примусимо вас грати, силою примусимо, ви дали нам право на таке насильство.

— А якщо я відмовлюсь?

— У військового злочинця дві перспективи: або — або...
Наша гуманність не безконечна.

— Дозвольте, пане поручику, подумати.

— Ідіть. У вас для роздумів ціла ніч.

...Підвал. Шарудить, буркоче, розпирає труби кипляча вода.
Аби хоч краплю... Вона тут, коло тебе й під тобою, чуєш, як

вона струменить — мов туге червоне литво, та краще й не було б її, близької і недоступної води: вона палить, виснажує, вона бісить тебе дратівливим шарудінням, і хтось гупає кулаком по трубі:

— Розірву!.. Рознесу, більше не можу, братці!

Одного притишили, другий забився в гарячці:

— "Ой летіла горлиця"...

— Мовчать!.. — скрикнув Гарба, і навіть ті, що оглухли були від жару, затаїли подих. — Розкисли, братці, га? А якби поварило в шахті, в отих газах, що й коні дохнуть? — І Гарба давай кресать, ніколи так довго не говорив, це, мовляв, не біда, сидимо в теплі й добрі, як у тещі на йменинах.

Шахтаря накрыли вночі, коли він тягнув язика, і вже тут, у підвалі, він зустрівся з своїм командиром — Саньком. Задвигтіла земля, затрусило всіх на цементі, важким, усе наростаючим гулом-котком пронеслось, відгриміло щось металевого-грізне. Очевидно, пройшов нагорі панцирний ешелон.

— Товариші. Коли нас поведуть?

— Це ти, ротний? — спитав Гарба.

— Я... Коли нас, питаю, поведуть до стіни?

— Та ще раз, казали, обкрутять на допитах — і в розход.

— Не діждемось, мабуть, нової шаньки води.

— Коб швидше, сюди чи туди.

— А чого питаєш, ротний?

— Гадку маю: по чім тепер мужицьке життя? Щоб не продешевити в судний час.

...Кабінет Прилєснова. Карта "Железнодорожные пути Малороссийского края", навпіл розсічена шаблею. На тлі карти — чіткий, суворий профіль штабного офіцера. Безкровне обличчя, виснажене, здається, постійним недосипанням.

— Чому, скажіть, саме мені випала честь потішати панську публіку?

— О-о-о! Я бачу, ми прилучаємо язичників до таїни християнської віри, точніше— до мистецтва. Зараз я поясню. У ваших очах є той фанатичний вогонь, та войовнича самовпевненість, якої бракує нам, м'якотілим інтелігентам. ("Який ти в біса інтелігент, — ротний згріб у кулак непрошений посміх. — Ти такий інтелігент, як мій... пробачте, пане поручику, стеаринова свічка"). Хай побачать, — вів далі офіцер, — хай наочно переконаються благодушні й заспокоєні лицарі честі, яка сила піднялася проти них і на що вона здатна, ця сила.

— Де вона буде, ваша комедія?

— Ви хотіли сказати — драма?.. Відбудеться тут, у приміщенні вокзалу. Там уже готують сцену. Чмир, проведіть полоненого вниз, покажіть, як і звідки його буде проведено за лаштунки.

— Слухаю, вшевродіє!

— Тільки попереджаю: не здумайте жартувати з нами. На сцені й за сценою стоятимуть озброєні люди, шашки наголо, і якщо буде з вашого боку найменший опір чи самовільний рух, я не ручаюсь, що хтось — в порядку оборони — не застосує зброї. Вам ясно?

— Як божий день.

— Все інше розкаже помрежисера.

Чмир повів землячка в касовий зал, де висів плакат: "На путях не лежать". В залі вештались денікінці-кавалеристи, вони ставили рядами обчовгані дерев'яні лави. Десяток чи два таких лав було зсунуто до глухої стіни, вийшов міцний широкий поміст, теслі (очевидно, з місцевих дядьків) збивали й кріпили його дошками. Під стіною на вертикальних упорах вже натягли брезент, прорізали в ньому "двері". І, гляди, знайшовся ж маляр-монархіст, рідкою золотавою фарбою наквецяв пазуристого орла, дві схрещені шаблі над ним і заклик: "Казачий Дон! На заштиту России!" Ротний оглянув сцену, зауважив собі, що дерев'яний поміст прилягає до бічних вікон, одне виходить на перон, друге, — на привокзальну площу. "Ой летіла горлиця", — замуликав ротний пісеньку, що прив'язалась до нього, як мара.

Після оглядин Чмир погнав свого бранця в підвал. Вони йшли темними коридорами; низом бозна-звідки тягли дошкульні протяги, повівало сирим настудженим вітерцем. В глибині коридора, де пахло цвіллю й мишами, густу холодну темінь перетинала світла смуга, то були двері на вулицю, і ротний притишив ходу — давно вже не бачив, що там за стінами. "Ф'ю-у! — присвиснув здивовано. — Коли ж воно випало?" Надворі лежав мокрий сніг, та, власне, і не сніг, а рідка бура кваша, коні перетовкли її з грязюкою. Він думав, що тільки зажеврела осінь, аж гульк — випав ранній сніг, випав на

зелений лист, на живу і по-живому теплу землю. Ротний замислено дивився за поріг, не відчуваючи того, як ззаду підштрикує своячок, глядів у бурі калюжки, вибиті копитами, і раптом йому здалося: хтось позирає на нього. Хто, звідки? Пробіг очима по снігу, спинився: хм, якась молодичка. Ні, сільське дівчисько. У калошах. Литки червоні-червоні, змерзла. Вискочила з оберемком білизни в куценькій спідниці, в самій кофтині, рукава закачані вище ліктів, на холоді руки парують, і парує мокра білизна, кофтина облягла тугий дівочий стан. Повернула чорняве лице, зирить на нього. Ще мить — і зустрілися погляди.

"Килино, це ти?!" — здригнувся, спитав очима.

"Мовчи. Мовчи".

"Як опинилася тут?"

"Шукала тебе. Знайшла".

"Де наші? Де полк?"

"Там. За горою".

"Килино!.."

— А-а-а, трясця його матері, що ти витріщився? Ать-два! — Чмир багнетом шпигонув землячка, потіснив його од дверей. — Шльондри басарабської не бачив. Така уражона, як і ти. Кальсони офіцерам пере, а губи копилить — куди там. Я хотів було підкотиться (кубло її там, у котельні), хи-хи, ха-ха до неї, сухарі їй тичу, дак вона, швиндя, як деменула в плечі — мало в котел не шелепнув. Був би, як цуцик, ошпарився... Уражона, тьху!

...І знов — підвал. Він ще темніший, ще затхліший після вимушеної прогулянки. За стінами копошаться, поскрипують пацюки. Вони, певне, чують поживу, підбираються все ближче, точать, терелять цемент, не сьогодні-завтра цілим полчищем прорвуться до м'яса. Писк і грізня голодних пацюків до шалу дратують і тих, у кого найміцніші нерви.

— Гади!.. сволочі! Відкрийте, кажу! — хтось божевільно садить, б'є ногами у двері, на сходах грохкає постріл, куля вилущує з дошки смолисті тріски.

Затишає підвал. Сповзаються в купу спітнілі гарячі тіла.

— Спокійно, хлопці. Не треба, — вгомоняє притишений голос.

— Товариші. Розв'яжіть мені руки.

— Це ти, ротний?

— Я, Кіндрате.

— Нас усіх зв'язали. Мабуть, поведуть.

— Зроби, Кіндрате. Зубами перегризи. Мене скоро покличуть.

— Підсядь ближче. Так. Зігнись.

Путо було шпагатове, і Кіндрат, стрілець третьої роти, а до цього табунщик з херсонських степів, добре розумівся на такому начинні — зубами жилку за жилкою гриз, перекушував суху шпагатину, в'їлася, клята, в напухлі зап'ястя. Він гриз і в

темінь спльовував солону ворсу, він матюжив усіх тюремників, що були, є і будуть ще на землі, він сопів і лаявся, поки не звільнив руки своєму командирові.

— Все. Можеш з виляском пройтись перед хвіцерами, дишло їм у печінку!

— Та вже ж з виляском, Кіндрате.

Шкварчала, бульботіла вода в трубах. Гаряча задуха, насичена потом і вологою, випарювала смертникам легені, вони дихали важко й уривчасто, один за одним бухикали, викидаючи шмаття крові. Десь угорі, у вологій пільмі, набухали тугі краплини води і— дзум! — зривались на цемент. Молоденький солдат приловчився, на язик ловив ті краплини, з присмаком цвілі, щоб якось проштовхнути в горло клейку гіркоту.

Ротний сказав:

— Товариші. Хочу попрощатися... Це ти, Йване, по рубцю на брові пізнав, нічого — дівки рубцюватих люблять... Це ти, Федю, як піп глаголив, землею пахнеші; щось, брате, запався, вода з тебе дзюрком ллє, то від слабості— не годиться, кріпись... Це ти, Гарбо, — зовсім інший вид: сухий, як порох, і в жилах лють, що то шахтарське сім'я, і в землю кинь, затопчи його — проросте... Це ти, Кіндрате, дай боже кожному такі зуби, контру давно б перегризли, — ротний обійшов руками усіх, з усіма попрощався.

...Хто сидів ув окопах, вчавлений у землю громами артканонади, хто лихоманно чекав команди "Вперед!", той знає, що це таке — чуття атаки. Неминучої, невідворотно-близької атаки. Нерви зібрано в кулак, тіло напружене до краю,

ти весь — мов граната, зірвано запобіжну чеку, шипить запал,
ще мить — і вибух.

І вибух — г-гех! — ударив під курячий дих, затиснув Чмиреві
пельку, плечем до стіни його, аж той забулькав, вільною рукою
обшастав пояс, намацав капшук з "лимонкою", це була
"репанка" Мільса, ротний запримітив її ще раніше.

— Ти що, ти що? — заборсався Чмир. — Пусти, уражоний...

— Тс-с! Не писни — амба.

Темний куток, павутиння, серце калатає: куди? Назад?
Вартовий, далі ще вартовий, тут і там — стіна, вихід один —
вперед, на сцену. На сцену, бо там...

— Веди. Тихо. Моргнеш — злетимо обидва.

"Лимонку" за пазуху, туди — під пахву її, затиснув, мов
яблуко. Під ногами була порожнеча, він ішов у диму, кров
шибала в голову, тілом, отерплою спиною чув, як гуде
Переповнений зал, як позаду пихкає Чмир, як скриплять
дерев'яні східці... "Те вікно, що на площу. Кінь у сквері. Від Килі
привіт". Це шепнув конопатий грубник, він стояв у дверях
котельні, а другий, товариш його, пригощав махрою голодного
на дим конвоїра. Ось те вікно, врівень з помостом, чорна осіння
мла за вікном... Зірвано запобіжник, шипить запал. "Ти шо, ти
шо, уражоний?" — "Мовчать!" Ще один крок — на світло.
Відбилося в пам'яті: затемнений зал, горою до стелі — погони,
світляки очей, сміхом роздерті роти: "Кха!.. большак на арені!..
цирк!" — мелькнули геройські вуса ("Це ти, недоноску?"),
мелькнуло безкровне обличчя Прилєснова ("Гадаєш, безчестю
куплю рабське життя, пане поручику?"), а тут, на сцені, — юрма

тіней, шабаш двоногих привидів, частокіл багнетів, єдина лампа в кутку, жовте кружало на килимі.

Пригнувся, ніби готуючись до стрибка.

— Аг — га... Ви хотіли повтішатись над хлопом? А ось, — обвів притихлий зал носатою дулею. — Наз-зад, царське байстрюччя! — і жбурнув гранату.

Жбурнув гранату під лампу, з гуркотом упала п'ятьма ("Бийте юду!"), кинувся у вікно; грохнув залп по шибках, брязнуло скло; він полетів у грязюку, зопалу метнувся туди, сюди — у тьму, в калюжі, а з вікна падали чорні вальки, брискали часті вогники, ротний кидався нестямно то в рівчак, то в баюру, щось замигтіло йому — ніби дерево, шарий кінь.

— Сюди! — чиясь рука підсадила його, тицьнули повіддя.

Ротний припав до гриви коня і круто злетів на гребінь темної хвилі, батогами свистіло над ним мокре галуззя дерев, а ніч хльостала в груди калюжними бризками, бухало серце, і він за кожним стрибком бухкав коня підборами, не відчуваючи того, як підпливає сорочка гарячою кров'ю.

Зустріч

Хтось заторсав її, стягнув шинельку.

— Вставай... вставай, Килино.

— Господи, не дадуть зігрітися, — забурмотіла вона й підібгала ноги. Хотіла глибше заритися в мокру солому, що відгонила прілим солодом. Її пронизало щемкою досвітньою сирістю; тіло було важке й розбите, і досі трясло її від холоду;

Килина щойно прибігла в табір, вона бігла верстов п'ятнадцять, глухенна ніч, болото і вітер, продуло її до кісток. Тільки, здається, прилягла в фургоні, і ось:

— Вставай, Килино. Він тут...

Трикутний лаз шатра, сіре небо осіннього досвітку, прискає синім голіччям далека холодна зоря. "Господи, аж ломить все тіло, і де та шинеля?"

— Він тут, Килино, — голос неначе Мамаїв, хрипкий басок. — В лазареті лежить... З коня зняли непритомного, геть обезкровів, а так вчепився в гриву — намертво — не могли одірвати.

— Хто?! Він тут? Чого ж не збудили? — вона підскочила і кинулась між возами, де чаївся ранковий туман, шмигнула між сонними кіньми і з льоту — в намет, в темне шатро з червоним хрестом над розпіркою...

Вона ждала його ночами, снила ним у дорозі, в чужих домівках, у промоклих степах. Наївно-чиста уява малювала цю зустріч, як небесне диво, як витання душ під хмарами, де нема ні війни, ні похідної колотнечі, ні безсонних ночівель під скиртами. Десь у глибині свідомості зринала інколи думка, що небесні видіння її — пустенька дитяча втіха, бо зараз життя таке, що недокурки з багна підберуть, а людину глибше затопчуть; та вона відганяла ці жорстокі думки, берегла принадні видіння, бо то й усе, що лишилось їй у житті світлого й дорогого. І якби не сподівалась на зустріч — оглухла б, зачерствіла душа, і не стачило б сил шукати його. А так, втішаючись небом і голубими снами, вона йшла і шукала, і ось він тут, поруч із нею.

До намету бігла бездумно й легко, аби швидше добігти, а на вході стала, чогось злякалась — першої миті, першого слова чи доторку. І слів не було, і думки відшугнули геть, спорожніла вся, отерпла. "Де ж він... господи?" Мряка, запах йоду, якісь постаті в білих халатах, а на койці (і не койка то — влжане сіно) довгий-довженний куль під шинелею, і в бинтах — голова. З порога впала на ту забинтовану голову, щоками до щік, завмерла... "Він, він, він", — било, вистукувало в скронях. Відчула дух його, з димком тютюну, відчула колючий дротик борідки, губами відчула, як ворухнулись його шерхлі й тужаві губи, як вони потепліли й теплим подихом лоскотнули її: "Ти... Килина?.." В ній прокинулася мати, прокинулось бажання колисати й ніжити своє дитинча, і зараз він, дужий і такий безсилий, великий і такий маленький, зараз він був за дитину, і вона обгорнула його шинелею, підіткала з боків рукавами і навіть трошки, непомітно, поколикала його. Але бородате "дитинча" було неслухняне, воно мружило стомлені очі, які в потемках здавались не сірими, а світло-білястими, мружило на неї очі, усміхалося схудлим, стемнілим обличчям. Вона посварилася пальцем: "Спи, кажу тобі!" — взяла тампон, легенько провела по шорсткій щоці, щоб витерти цівку бруду, але то була чорна висохла кров, і, мабуть, йому стало боляче, або він щось згадав, бо раптом сіпнувсь, глянув на неї відчужено:

— А як ті... що там?

— Лежи, лежи... Заспокойся. Вночі поскакав загін добровольців, може, вирвуть їх. Ти ж не знаєш, що вони, біляки, задумали. Наказали кочегарам: так і так, мовляв, зробіть, щоб лопнули труби в підвалі, потопить їх, зв'язаних, як пацюків. Це той звелів, гнилокровний, що тебе в кабінеті морив.

— Прилєснов?

— Він... Я в нього прибирала, і до всього, що треба, дослухалась.

Ротний замислився, потемніли глибокі півкола під очима, біла марлева пов'язка ще різкіше відтіняла хворобливу чорноту лиця.

— Слухай... А не пізно?

— Кочегари — то наші люди, сказали, що будуть якимось відкручуватися, поки змога, а мене біжком послали сюди. Віриш, бігла всю ніч як оглашенна. А вже страху набралась — ой, не кажи. Де тільки горбик чи кущ, душа моя в п'яти: дідько! — І вона чмихнула (от яка в тебе страшуля!) і по-дитячому, долонею, затулила рот.

Він скинув з плечей шинелю, потягся до неї, зіниці волого світилися, рука тремтіла, притис її до грудей, до теплих тужавих губ.

— Скажи... Як ти жила?

— Не тре... Пізніше, потім. Лучче скажи, як ти. Болить? Де воно, тут чи тут?

— Дрібниці. Під пахву. І ще раз — в потилицю. Тільки навкіс, чуба видрало. Заживе, засохне, Килино.

— Мовчи. Не можна тобі. — І вона знов обгорнула його шинелею і непомітно полюляла, а вже потім звела погляд — і жеврінь кинувся в щоки: в наметі ж були сторонні люди. Сама не знала, чого сторопіла. Так сторопіла, як тоді, коли батько застав її, вже дорослу наймичку, над дитячими цяцьками.

...У них був день, була ніч і довга розмова, таємничий діалог закоханих, коли не треба слів, не треба велемовних сповідей, а досить лякливо-трепетного доторку пальців, шепотіння вій, одного на двох нероздільного дихання. "Килино... як ти жила після того? Після нальоту махновців? Пам'ятаєш, гримнув бій, і ми прямо з-за весільного столу шебенули в атаку?" Вона сиділа над ним, чорна розплетена коса обгорнула його сповитком, все довколишнє зникло, тут був тільки він, і вона примовляла тільки до нього.

Насувалась гроза, блискавки батюжили степ, носився кінь у пожежі, і я бігала в житі, звісно, не з доброго розуму. Хіба можна в сліпе грозовище когось дошукатись? Замрів світанок, розхмарився степ, і я знайшла одного, потім і другого, стоптані кіньми, страшні. Чую: житом ідуть вояки з нашого полку, вони цепом ходили туди й сюди, підібрали трьох порубаних, а тебе не було. Один (помниш? — лозівський залізничник, довгий такий) сказав, начебто бачив, як тебе скрутили махновці, до сідла прив'язали і, тікаючи, повезли з собою... Все в мені скам'яніло. Я мала-мала, та вперта, це мати знає. Отож і бійці, і рота твоя напосілись: гайда та гайда в табір. Я вперлась, руками й ногами — ні, буду шукати. Шукатиму, та й годі, хоч на край світу піду. І пішла бозна-куди, степами та селами, у людей питала, де ті махновці. Вони саме тікали з Донбасу, Денікін оружно їх підпирає, всі на бричках та на конях, а я пішки. Оце плаття в горошку на мені, були й туфлі — розбились, так я боса. Навинешся в село, баби й кажуть: осьдечки налетіли махновці, тут були, тут тобі й загули. Шарнули у волосній конторі, розпотрошили столи з докумерією: "Паліть бумажні пута!" — і навтьоки. А я за ними, за курявою на шляху. Де тільки не блукала, якого тільки горя не нагледілась! Куди не поткнись — старці, каліки, сироти; торбами вагони обвішані, торби і на вокзалах, і на шляхах, і в канавах, і в мертвушках. Думаю: "Господи, чи не весь люд пустився по світу з торбами?" І скрізь нашіптують — вурки. Того зарізали, того під колесами

задушили, серед білого дня грабують. Тяглась до гурту — і боялася гурту. Оминала станції, людні містечка, йшла глухими просілками або хуторами. За літо обірвалась до рубця, вчорніла від спеки, хто стріне: "Здоров, циганко, погадай..." Кажу, на пасльон зчорніла, бо все до Азова йшла, проти сонця. Махно з Лозової тікав у своє Гуляйполе. Ніколи й не чула, що є така річка Самара, а це довелось убрид перейти, вимокла до нитки, ще й не просохла — на ніч повернуло. Знайшла в очеретах старенький човен, трохи настелила і — спати. Та хіба заснеш? Їсть комашва, і мислі жалючі, як та мошкара, їдять мене поїдом. Страшно... сама в очеретах, щось ніби стогне, хропе в болоті, тремчу з переляку, шастаю очима в потемках. "Де ж він? — думаю про тебе. — Може, в сирій землі, а я, немов заклята, топчу цю землю, бозна-кого шукаю..."

Ти знаєш, я не пив, лиш пригубив чарку, а коли очнувся — тріщить голова, ніколи так не тріщала, наче обухом вдарили. Де я, що зі мною, — не втямлю. Коли бачу: якась темна хата, бочки під стіною, лави стоять, диму накурено — сиво. Корчма не корчма, лях його знає. І бачу: повно людей, мужики дебелі, всі напідпитку, зелені змії в очах. Регочуть: "Ну як, молодий, прохмелів? Ми тебе вниз головою мчали, щоб вітром продуло". Ага, думаю, махновці. Супроти мене — здоровий такий козарлюга у хромових чоботях, шаровари сині, з напуском, вишивана сорочка на крутому кряжі. Лице, скажу тобі, молоде й красиве, вуса підкручені, чорні патли до пліч. Спершу подумав — Махно. Пізніше довідався, що то Каплуненко — ад'ютант Махна. А Нестор сидів поруч. Такий незavidний чоловічок, вид у нього сирій, монашеський, і гімнастьорка сіра, і ніяких патлів — чуб як чуб. Він спирався на костур, одна нога в чоботі, друга — чорт зна в чому, в шкарбані, здається, обмотана бинтом. "Ф'ю-у! — присвиснув собі. — Оце за такою вишкваркою вся анархія пішла, степові одчайдухи під руку стали?" Дивуюсь і тим часом примічаю: хмільна орава гуде, гелгоче, Махно ж — ні пари з вуст. Хмуро сидить, вид, кажу, страдницький, чернечий, на

сухому лиці — важка й скорботна задума. Тут і свист, і регіт з матом — він до всього наче байдужий, ніби точить його давня хвороба, і Махно прислухається тільки до себе. Та не так воно, примічаю, насправді, як попервах здається. Бо тільки бровою моргне отаман (а погляд!.. — пекучий, прошиває тебе до нутра), тільки моргне отаман — затихає орава. Каплуненко тут як тут: "Ви щось хотіли, батьку?" Ад'ютант сам — ломовик, жеребця, мабуть, кулаком ізвалить, а побачила б ти, як перед Нестором гнеться. "Еге, — думаю, — загнуздав Махно свою братію!"

Я стою нетвердо, голова тріщить, за лікті мене підтримують. Коли це підходить Каплуненко, бантом моїм погрався (а бант у петлиці, хоч зубами одірви, нікуди не дінешся), погрався бантом, шаркнув ногою: "Женить його, хлопці! По-нашому! На Марфі повинчаємо. Ей, Марфуту!" — "Марфо! — реве гоп-компанія. — Куй залізо, поки гаряче!"

І що ж я бачу? Пливе до мене, ну як би тобі сказати, білогруда копиця, і де вони тільки таку знайшли. Плечі — о!.. Руки — о-о!.. Пишна та біла, як діжа з опарою, тіло на ній аж ходить. Пливе до мене, виграє на всі тридцять два зуби, солодко мружиться: "Ох ти ж мій червоненький! А ходи у мої обіймочки!"

Корчма вилягає од реготу, анархія вигукує і вигукує: "Гірко!"

Від того конячого іржання, скажу я тобі, скаламутилась лють у моїй голові, і як стояв попереду стіл з бутлягами, так і турнув я ногою — стіл полетів шкереберть, Марфа в крик, а мене зім'яли, і лежу я носом в окурках, з десятків гевалів на мені, я плююсь і даю таку агітацію, од якої сиплеться глина зі стелі. Ах ви, кажу, бусурмани, з кого шкуру дерете? Свого ж бідака селянина топчете в грязь, а чи подумали ви, що, затоптавши мене, червоного, білу наволоч пустите в хату, і вона

ж, панська свинота, поглумиться над твоєю жоною і твоїх же дітей четвертує. Чи вам, кажу, зіньки засліпило, чи вам повилазило: кому підсобляєте?

Шрапнеллю даю агітацію і бачу знизу, між колінами бачу, як Махно зламав брову (не до шмиги прийшло моє слово), круто зламав брову і мовив: "Підведіть його. Хай знає: битиму білих, поки не почервоніють, битиму червоних, поки не побіліють. От моя програма". Сказав це Нестор з холодною твердістю, підвівся з рипом і закульгав до виходу. А я навздогінці йому: "Чи не розчакнешся, Махно, стоячи над прірвою, — одна нога за народ, друга проти народу?" Махно обернувся, його ніби вжалили: "Витрусіть з нього;— сказав, — червоне пір'я. Витрусіть так, як ми з германців трусили вовчу шерсть". Я хотів було рикошетом: "Свій свого, виходить, щоб чужий і духу боявся?" — але Махно хляпнув дверима, а мені в рот — затичку, добре-таки потрусили, пір'я не летіло, зате окопну пилюгу до порошоків витіпали.

Більше Махна я не бачив. Зрідка приходив то Каплуненко, то Милюха, між чаркою вони схиляли мене до своєї роздайся-хмільної віри. Послухаєш їх, анархія — то істинна воля тіла й душі, то спасення роду людського від уседержавної муштри, від кам'яниць закону, від рабських пут підневілля. Та я горобець стріляний, на полові мене не проведеш. Кажете, не буде насильства? Дзуськи, ми за насильство, тільки яке? За те насильство, що охоронить мужика й робочого від нових божків і царків, від нового панства і ще підлішого казенного свинства. Бо влада, ми вже бачили, дуже ласий шматок: одному в пику даси, інший до престолу рачкує. Аякже, охота на чужому горбу погигцять... Словом, кажу тобі, махнули на мене махновці: як не крути, не перелицюєш большеака на анархіста.

Минуло тижнів зо два, і погнали мене та ще сімох червоних в Олександрівську слободу. А слобода стояла тоді на межі

"нейтральної зони". І ось тут, де раніше торгували худобою, тепер щонеділі продавали не скот, а людей. Махновці виставили нас, червоних, денікінці виставили стільки ж полонених махновців. І почався торг — штука за штуку, голова за голову. Торгувались затято, як татарва, вихваляли свій крам, мацали біцепси, заглядали в зуби. Ну стоїш ти, наче скотина, а тобі лізе в рот з пужалном: "Ікла покажи!" Я показав. Одного, шкуродера донського, садонув коліном — так і брикнув на землю... Як там не було, обміняли мене на паршивенького анархіста. І попали ми, що називається, з вогню та в полум'я; нас, полонених, одразу в етап, водили під конвоєм по всьому Донбасу, від тюрми до тюрми, з допиту на допит...

Слухаю тебе і думаю: яка безжальна доля! Я блукала тими ж дорогами, що й ти, мов тінь, ходила за тобою — і що ж? Тільки трапила на слід у Павлограді: був такий і нема. Подалась мерщій у Синельникове — те ж саме: далі погнали. Я в Славгород — і там: заскочив Махно та й здимів. Наче лихий плутав сліди, щоб ми не зійшлися докупі.

Ось ти казав про Марфу. А вона стоїть перед моїми очима, ця нещасна жінка. І якщо сміялась вона в корчмі, не дивуй: то горе її сміялось. За Просяною, біля Вовчої ріки, я наздогнала-таки махновців. Отаборились вони за попівською левадою, на широкому лузі. Брички й підводи в кущі закотили, коней пустили на випас, а самі хто куди: той у село, той під копицю сіна, лиш дозорці, як ті ховрахи, повитикали свої носи з лугової зелені. Я йду прямісінько в табір: будь що буде. Прикинулась такою бідною, такою старчихою (хіба важко? — саме дрантя на мені), що пожаліли небогу і взяли на кухню. Тут і зустріла я Марфу, вона була в махновців за куховарку. Як настане вечір, у лозах розкладемо вогнище, куліш або затірку готуємо, і поки забулькоче вода — про те, про се воркуємо з Марфою. Бачу: душевна людина, скільки повноти, стільки й доброти; але щось покрутило жінку: то вона сміється — і сльози на очах, то вона

плаче і крізь сльози сміється, от ніби несповна розуму... А ще загляділа — частенько прикладається Марфа до клятого зілля, пляшка бурякової завжди під рукою. Я й не питала Марфу, вона сама відкрилась: чоловіка її, паровозного машиніста, красновці шашками порубали, на її очах стеребили; повезла криваве шмаття додому, щоб поховати, а дома ще страшніша біда — двійко дітей було, обоє від тифу померли. Хіба дивно, що заливала горе сивухою, що скотилась до солдатської дівки? Таке, бачся, життя: хто зверху — князь, хто на споді — в грязь...

Якось розгомонілися з Марфою, я й натякнула про тебе, а вона каже: був такий, мовляв, молодий та гарячий, припав до душі Махнові, батько обіцяв: "Одумається — в сотники назначу". Але той, з червоним бантом, одказав Махнові: кому череп з кістками, кому серп з колосками. На своєму стояв, і спровадили його до білих, а ті буцімто погнали червоних на Лозову чи Зміїв... Марфа в'яже мовку до примовки, я й не чую, світ мені потемнів. Господи, тлію серцем, скільки пилуги дарма стоптала! Я сюди плетусь, в Гуляйпілля, а тебе назад погнали, до Харкова. За що, думаю, кара така? Чим я перед світом завинила? І вже лаю тебе лихими словами (де ти взявся на моє нещастя), згадую матір свою, згадую, як вона було напучувала: облиш того літуна, держись батьків, бо як зірвешся, дівко, з кореня, весь вік за вітром ганятиме... Лаю тебе, а на думці одне: треба шукати. Як і чим допоможу тобі, сама не знала. Ну так мені вбилося в голову: знайду, стріну тебе — обом стане легше! А не стріну... куди ж? Знов у село, на глум батькам і людям? Від такої мислі кидало в жар, де й сила бралась — шукати!

Тихцем покинула табір, іду, мов, по тріски, та вже й не вернулась до твоєї "любки". Тими ж шляхами подалася назад, коли пощастить — на платформі під'їду, а то пішки та пішки; обминула нашу Михайлівку (а тягло, ну так тягло подивитись на рідну хату, бодай одним оком глянути, як там живуть

старенькі), обминула Михайлівку і за Лозовою, в окопах, знайшла свій полк, він саме одбивав навалу Денікіна... Мамай попервах і не впізнав мене. Загледів, аж розвів руками. "Оце, — каже, — наша блукачка? А-яй, що з тебе осталося — тернова шпичка!" Знаєш, зустрів як рідну сестру, біга, клопочеться, де б взуття на мене дістати, де б знайти піджачок, бо вже ночі холодні. Довго з ним гомоніли, він своє—лишайся, я своє — піду. "Раз намірилась іти, — каже Мамай, — то треба йти не абияк, а з користю". Підказав, з якими людьми тримати зв'язок, що слід мені примічати на станціях та в гущі білих. Спорядив Мамай у дорогу, сказав добре слово, і я пішла. Вузлик з харчами, патериця від собак, в довгому піджаку, в парусинових туфлях — мандрую. А шляхи які? Куди не поверни — фронт, куди не поткнись — стріляють; як лісок, то банда, як містечко, то й інша влада. Всяко доводилось. Де пішком, де повзком, балками, яругами, глухими манівцями пробиралась на Зміїв, і всього, що було в путі, не згадаєш. Та одне в пам'ятку, скільки й житиму — не забуду.

...Щось грізне віщував той вечір.

Я йшла стежкою, яка губилась у високій пшениці. Хліб давно перестоявся, ніхто не косив його, і зерно осипалось додолу. Пощупаєш колос — пустий. А земля аж біла від осипу, і стежка біліє, і стебло, вимаяне на спекотному вітрі, димчасто-біле. Здавалось, білий смуток повився над ланом. Думаю: господи, збожеволів світ. Люди косять одне одного, мруть від голоду, а тут гибне чистий-пречистий хліб. Дибаєш полем — стежка, мов той жолобок із пшеницею, рипить під ногами сухе зерно. Хліб під ногами голодних...

Було тихо й синьо, як часто буває наприкінці літа. І раптом, ну просто мигцем, споночіло в степу. Бурхнув сирий низовик, враз потемніло небо, зануртувалося поле. Хмари — низом, низом, над самим колоссям, так і причісують гривки пшениці.

Де й поділися гони — чорно й темно кругом. І тільки на заході — червоні розводи вечірнього сонця. Мені стало страшно, я побігла стежкою, хмари клубочились над головою. Там, де кінчався пшеничний лан, голубів клаптик неба, і на голубому чітко виднілись темні тички телеграфних стовпів. Між ними рухалась довга нескінченна валка. За стіною хлібів то витикалась коняча морда, то пропливала копичкою хура, то бовваніли згорблені постаті. "Військо, — подумала я. — Мабуть, хтось, відступає". Аж ні. Підійшла ближче, прислухалась: жіночий лемент, кигикання дітей. Наздогнала той караван. Біженці... робочі сім'ї з Донбасу. Бредуть польовою дорогою, кінця їм не видно — як мурахи, виповзають із хмарної балки і губляться в хмарній далечі. Деінде кінні упряжки, і на них горою домашні бебехи; та підвод мало, більше "ручного" транспорту: саморобні тачки, коляски, тарантаси. Ідуть купками — либонь, сім'я за сім'єю, жінки з немовлятами, з вузлами, відрами, з посудом. Одна баба веде козу, бідна скотина рветься, людському голосить, баба хрестить її лозиною, плаче й проклина мужиків: "Щоб ви, пропойці, вигибли з вашою войною..." Кривий дідок ледь-ледь кутильгає за гуртом, важко йому, бо несе в руках, як немовля, тугенький снопок тютюну. Всі чорні, обірвані, запилужені так, що лиш світяться очі, — ніби вийшли з пекла.

Я пропустила кілька гуртів людей, аж тут уздріла: котить перед собою тачку висока молодиця, висока та худа-худюща, як стеблина, вітер дмухне — зламає. У возочку, серед хатнього мотлоху, сидить біленька дівчинка, з білими кісничками. Воно, сонне дитинча, зірвало голос і вже не плаче, а сипло ікає, тре кулачками підпухлі очі та щось просить, — може, води. Мати як не чує того безупинного хлипання, з останніх сил налягає на тачку, страшно, їй-богу, дивитись на жінку — так вона пружиться, бідна, аж їй вивертає лопатки. Бачу, зараз упаде, вже заплутуються ноги, я кинулась допомагати шахтарці, вона й не помітила спершу мене, — осліпла, чи що, від напруження.

Горе швидко знайомить людей. Пройшли версту або дві, і я вже знала, що тікають вони з Луганська, що місто вирізане й пограбоване, а в гірницьких селищах осталися тільки здичавілі коти; то красновський полковник Белов наказав козачні: візьміть Луганськ — і кожний матиме 2 тисячі карбованців нагороди, опріч того, на 24 години місто віддається в безперешкодне хазяйнування переможців — на знак помсти робітникам за те, що начиняли снаряди піском. Але біла козачня, захопивши Луганськ, хазяйнувала не добу, а цілий тиждень. Бідняцькі квартали були встелені пір'ям та битим склом; з кранів текла не вода, а кривава юшка — водогін, ходила чутка, біляки загатили трупами.

Котимо тачку вдвох, шахтарка свою душу виливає, гомонить про чоловіка-партійця, котрого послали в Одесу на секретне діло. Жаліється: як пішов чоловік з весни — ні слуху ні духу про нього. Може, й могила заросла травою. А вони от із дочкою пристали до біженців, була думка — тікати на Харків, та, кажуть, і Харків взяли денікінці, по наших тилах чигають білокозачі сотні, і куди їх, бездомних луганців, недоля жене — самі не знають... Все темніше хмаровиння облягало небо, вітер дужчав, запахло дощем і валка посунулась швидше, то там, то тут збивалися в купу тарантаси, жінки сварилися й хапливо розгрібали своє манаття, задні обганяли тих, що застряли на шляху, хоч поспитати, куди й чого поспішають люди, — однак не сховаєшся від грози, бо кругом же голий відкритий степ. Любина — так звали біленьку дівчинку — яке мізинча, а хутко відчула: щось недобре коїться. Притихла, посерйознішала, закутала хустиною товстеньку гільзу від снаряда (то була її "дочка") і давай по-дорослому вичитувать ляльці: "Мовчи мені, не скигли, бо почують солдати — заріжуть".

Завирувала темінь, ударив зненацька буремний шквал, вихром шарпонуло тарантаси, покотило в пшеницю відра й чиюсь одежину, валка зупинилася, і накрила її чорна, мов

дьоготь, злива. Ми кинулись під тачку, жінка полою обгорнула дитину, я обняла шахтарку за плечі, ми притислись одна до одної, як щенята, а нас репіжило вітром, а злива сичала й хлюпотіла, і вже під ногами вода, тече вода за спиною, виполіскує очі, ручаями ллється по шиї, по грудях — від холодної купелі затерпла ^ душа. "Мамко, мамко..." — попискує Любина, тремтять її кісточки, ми затуляємо дитя, коліньми стоїмо у баюрі, наші коси злиплися, і ми всі троє злиплися в одне зсудомлене тіло.

Щось несусвітне робилось навкруг. Не було ні неба, ні землі — сама лиш вируюча тьма, потоки води, бухкання жерстяного вітру. З каламутного виру час від часу долинав надривний плач дітей, десь поруч бився в упряжці кінь, тріщав дерев'яний візок, хтось гукав у темінь: "Сте-е-фо-о!.. Рядно-о... вай сюди-и-и!"

Злива бушувала всю ніч. Ми так і сиділи, скоцюрбившись під низеньким днищем візка, нас занесло мулякою, Любина задрімала на руках у матері — синя-синя, як баклажан. Ось і ранок, небо піднялось, повітлішало, я силкуюся встати — не можу: до землі мене присмоктало... а ноги — немов поліняки... Запарувало в степу. Закопошився людський мурашник. Прибиті дощем, мокрі й забруднені біженці схожі були на мерців. Поволі длубались у грязюці, з калюж виловлювали череп'я й зеленкуваті яблука, піднімали старих та німечних. Лиш тепер я огледіла, як похазяйнувала буря вночі. Повалила телеграфні стовпи, розкидала біженські торби й вузли, позносила в канаву тачки. Глибоченні водорії так і порізали нашу дорогу. А пшеницю вимняло й столочило, живого місця нема — там накрутило чубатих "півнів", там злизало ріллю до самої глини, там нагорнуло цілі острови чорного тужавого мулу...

Сонце повисло в тумані — безкровне, молочно-біле. Сиро й похмуро було в степу, і валка сумовито рушила далі. Дорога, затиснута між двома горбами, круто спускалась до річки, це

була не дорога, а вузький багnistий рiвчак, колеса по втулки грузли в болотi, i люди мiсили рiдкий заміс, нi поступитись, нi обiйти не можна — обiруч слизька й висока стiна косогуру, свiже обривисте глинище, порите недавньою зливою. Саме тодi, коли бiженцi скупчились у вузькiй горловинi, ледь-ледь проштовхуючись до мосту, воно — найстрашнiше — й сталося... "Козаки!.. Козаки!" — наче сiллю приснуло в очi; на мить завмер, зупинився людський ручай, бiженцi сторопiло озиралися: де воно, що? I раптом: "Тiкайте!" — шибонуло з виляском, валка розсипалась, заметушилась в яру, дiти й старi повзли, дерлись на виступ кручi i, зриваючись, клубками падали вниз. А з-пiд мосту, iз-за шелюги, як орда iз засiдки, хмарою вихопилися вершники. Вони злiтали на горб, полосуючи небо шаблями, i на конях стрибали в гущу людей. "Ату їх!.. Чави!.." — з реготом гупали в канаву, топтали й рубали бiженцiв, пiдкошенi падали, як снопи, заміс кров'янів i тужавiв, дике зойкання роздирало туман. Я й не помітила, куди метнулась шахтарка з Любиною, сама очманiла вiд жаху, щось тiльки мариться — лiзла на прямовисну кручу, глина осипалась, а я таки лiзла, ось i нагорi, та в пшеницю, та пiд гривку, скуйовджену бурею; як миша, притаїла дух, а повз мене i через мене шугали конi, з гиком неслись бiляки: "У грязь совдепiв!" — яр захлинався од крику, з того несамовитого крику аж сивiло полинове небо...

— Я бачив, Килино, що лишилось од бiженської валки. Бачив, як вусатий штабс-капітан прикiнчив твою маленьку супутницю... досi трiпотять менi бiлi крильця її кiсників. Одного не знав: що й ти пройшла крiзь ту м'ясорубку.

— Скажи... тобi не здається, що свiт дичавiє, що люди вироджуються? Хiба може розумне створiння пiдняти шаблю на матiр, пiдрубати корiнь, вiд якого росте й живиться? Це ж самогубство...

— Ні, мені здається: людська історія тільки починається. Що було до нас? Війни, походи, знищення цілих народів і країн. Ми, наша революція відкриває історію звільненої праці. А те, що ти бачила, — то останні сплески дикунства. То звірина мста приречених, у котрих виривають ікла.

— А скажи... чи знов не наростуть вони, ті ікла?

— Якщо в самому зародку не вб'ємо хижацьку думку про те, що є "чисті" й "нечисті", що є люди першого і другого сорту. А якщо ти "чистий" — ясно: дави й ковтай "нечистого". Революція каже: к чорту богів! к чорту святих! У нас один-єдиний бог — земна робота, і перед ним, цим богом, усі однакові, усі святі і рівні.

Проти намету, в дощовій ковбані, стояв санітарний биндюг. Дишло його стриміло, наче ствол гармати; міцний, окований залізом передок нагадував лафет дальнобійної. Ніхто не здогадався відкотити фургон, і ця незграбна махина, що стовбичила перед самим носом, спершу дратувала, гнітила знекровленого бійця. Потім він призвичаївся, навіть радів: є що розглядати...

Ротний лежав у наметі, на приземкуватих нарах, і коли він знизу дивився на той биндюг, йому ввижалося, що хтось викотив чумацький віз у самісіньке небо і він пливе над сірим степом, над летючими димками розкошланих хмар. Ліниве осіннє сонце, як руде лоша, тихо плететься за возом, то губиться, то виринає з туману; у шпицях мерехтить, пересипається холодний пісок проміння.

Пливе колісниця по хмурій бистрині часу.

І ротному здалося, що на тій колісниці від'їжджає рік дев'ятнадцятий з усіма тривогами й сум'яттями, з першими боями і не останніми втратами. Відбарабанив гарячий метушливий серпень, одвихрив багряним листям вересень, у венах революції, як у виноградних лозах, відшуміла бунтівна зелена кров, а тепер наступає нова пора — пора змужніння, дозрілих ваговитих рішень. Для нього, для молодого дружини, для всього полку наближається щось нове, що саме — ротний поки що не міг збагнути, але він жив і гоїв рани, сподіваючись на великі й рішучі зміни.

Вітер лопотів у полах намету, вистуджував обличчя м'ятним духом пізньої зелені, прихваченої морозцем. Килина, схилившись над чоловіком, навіювала світлий смуток журливо-задумливою піснею дівочтва. Спокій обгорнув його волохатою буркою, задавнена солдатська втома пригнітила до солодких нар; склепивши повіки, ротний, як і білявий хлопчак з дитинства, поринув у теплу воду, забрав у свій сон і лопотіння вітру, і світлий мотив про дівчину-тополю. Він раптово заснув, заснув у ньому і нючий біль, затихли й рани під сухими бинтами; та навіть уві сні не покидало його відчуття, ніби він пливе, ніби широка течія несе його по широкій долині, щось нове, бентежне голубіє ген-ген за далеким обрієм.

Він спав міцним, здоровим сном людини, яка почала одужувати. Після того, що довелося йому стерпіти, — палючу спрагу етапів, єзуїтську винахідливість допитів, задушливий чад останньої душогубки під котельнею, — після всього пережитого брезентова халупа військового лазарету видалась йому райською обителлю, а дубовий лежак — периною. Він зараз блаженно спочивав, розкинувши натомлені руки, немов плугатар серед ниви; він був ущерть наповнений щастям, тією освіженою радістю, яку дає молодому подружжю вистраждана зустріч і хмільне святкування зустрічі. Він спав, проте цілком ясно, може, підсвідомо, відчував: Килина поруч. Вона ось тут,

над його сном: дихає — для нього, розчісує косу — для нього, пучкою лоскоче дрімотливі губи — його. Він учуває кожен її рух, кожен доторк і відповідає тим же: крізь сон усміхається — їй, кумедно ворушить бровою — їй, ловить губами пальці — її. І ця трепетна близькість, ця дивна мова закоханих, як і сама присутність найріднішої істоти, виповнює тіло й душу гордою мужською силою, певністю в собі, в своїй необхідності. Любити, чекати, бути потрібним... Як світ, старі слова. Та скажіть, братове солдати, коли вас грудням привалює в окопах, корчить смерть у тифозних бараках, до кісток промиває осіння хвища, скажіть, що вас піднімає з окопних завалів, з тифозної гарячки? Що вам світить крізь тьму порохового диму? Либонь, очі матері, сиві од журби чекання. Очі сестри, що скніє всю зиму над пряжею. Очі подруги, спрагли за ласкою, за давно не чути "люблю". Адже заради них, найдорожчих і найземніших людей, ми кидаємо в багно і в кров свою молодість. Заради того, щоб сліпі од вічного поту прозріли, щоб глухі од вічної золотухи зцілились. Заради простого буденного щастя, а не гучних пишномовних декретів.

Ротний спав у наметі, спокійний за себе й дружину, за майбутню долю обох. Все найтяжче — позаду. Мов літні швидкоминучі зливи, схлипнули, одійшли в минуле перші несмілі бої з відступами й переходами; революційний полк вибував, на поразках вигострив силу і класову злість. Після поповнення (а йому придали дві батареї гармат і броньовик "Смерть капіталу!") полк окопався за Валуйками, вріс у землю намертво і, як сказав Мамай, нині, у переломний момент боротьби, він готовий витримати будь-який нагніт золотопогонних денікінських орд. Словом, живе й мужніє пролетарський полк, і ротний у своєму полку, і поруч Килина. Вона тут, чорнява уперта блукачка, його друге єство, його недремна совість. Вона стереже його сон. Коли теплі дівочі пальці легенько торкаються чоловікових губ, він усміхнено мружиться, бере її у дрімотний

затишок, горне до себе, як хмарину, як лопотіння вітру, і швидка течія несе їх все далі й далі за журавлиними ключами.

Сновидіння й дійсність химерно спліталися. Ніби за глухою стіною враз басовито зашуміла ріка. Десь поза наметом прогупали стомлені коні, забігали солдати, загукали: "Братва! Наших привезли!" Мабуть, стовпились бійці, з гамору й метушні виривались збуджені голоси, хтось когось духопелив чи боров, довкола сміялися, весело під'юджували: "Так його, так!.. на лопатки!" — "Пустіть, чорти, задушите!" В таборі запахло кінським потом, зопрілою повстю, цей запах довго ще стояв у повітрі, а гам і людські голоси віднесла кудись течія, і ротний проспав найцікавіше — зустріч полонених. Тих, що пройшли з ним стонадцять кругів денікінського пекла і чекали в підвалі генеральського присуду.

Ротний відсипався, але поволі заповзав у душу неспокій. Здавалось, ніби крізь теплу стоячу воду хтось позирає на нього напруженим зором. Невідома сила підняла його з сонної глибини, виштовхнула на поверхню — і ротний прокинувся. Де він, що з ним — одразу не втямив. Змахнув туманець з очей, прокліпав: над лежаком гойдались дві сонячні плями. Обличчя. Знайомі обличчя. Ось Килина, мале засмагле циганча, на вустах — стриманий усміх: "Дивись, кого привела!" Кого? Невже Гарбу? Щоб я скис, то його верблюжа головешка, його побитий антрацитом лик, його підсмалені острішки брів!

— Гарба, це ти?

— Та вроді що я.

— З того світу повернувся?

— Як бачиш. Підвела комплекція — не проліз у райські врата.

— А наші? А решта підвальників як?

— Так що вважай, що тут. Тринадцять душ, якраз чортова дюжина, одним махом прилетіли в полк, допіру спішилися, ще й пісок на зубах скрипить.

— Тринадцять? Значить, не всі?

— Так що не всі. Хведір (помниш? — отой кислодукий) як вискочив з підвалу, то шаснув за котли, думав, що сховається, там його ударники й добили. А Кіндрат, з бувших табунщиків, та ще Йван-рубцюватий, вони бігли за нами, тут тобі ніч, перестрілка, білі чи наші на бігу й поклали...

— Ну кажи, викладай, Гарбо, як воно було? — ротний звівся на лікті, забинтована голова його, ніби пов'язана чалмою, білим сугірком виднілась на темному фоні брезенту; він нетерпляче заглядав у довгасте, чавунно-сіре лице шахтаря, на якому не було ні подиву, ні хвилювання — лиш спокій та кремінна міць.

— А що тут казать? — Гарба двинув кряжистим корпусом, під ним рохнули нари. — Було як було. В саме тім'я довбонули Денікіна. Там же вузол, їхня ставка і вся суча канцелярія, а що того офіцерства — як черви в гною. Бо, кажу, позиція надьожна: тил, сидять на рейках, п'ють та барахольствують. Для годиться виставляють одиночні караули. Це нам треба знати: по тилах бити зручніше. Така, брат, паніка, що свій свого душить, аж тріщить. Ну, значить, наші (на світанку, коли й птиця спить) як гахнули! Кулеметним вогнем одрубали вокзал від котельні, щоб не було підходу; одні січуть по вікнах, інші бігом у підвал, де з нас галушки варили; зняли охорону,

висадили двері з м'ясом і: "На волю, братва!" Ми сипонули в двір, хто в чому був — босі й напівголі, а воно темно, чорно, як у глухому забої. Картина, скажу, біблейська: ніч, осіннє болото, тьма — як смола, і стрибають у тьмі адамові діти. Вокзал двигтять, з вікон так і блискає — по нас, голяках, лушпарять. І здорово лушпарять, наче горохом: "Та-та-та!.." Ми, значить, перебіжками, пригинці, по калюжах та до скверу. А там на коні — прощавай, кума! Тільки вітер завив у вухах... Вже в степу я додивився, що отець Сіроштан (він сукупно з добровольцями учиняв наліт на станцію) прихопив з собою ще й язика. Ти його знаєш: того конвоїра, що взивав тебе землячком.

— Чмиря?

— Чиря, чи Чмура, не скажу. Плюгавенький такий, з жовтими заїдами.

— Він. Землячок-перевертень. Це добре, що привезли сюди денікінську вошу. Добре! У мене з Чмирями давні рахунки. Буде, як сам Оникій повторював, дуже милая бесіда...

Багряне з крепом

Молодість швидко лікує рани. Вже за два дні ротний піднімався, а через тиждень ходив між окопами, приймав необтяжливе ротне господарство.

Хмарним клубоччям насувався жовтень. Випадав то холодний дощ, то мокрий сніг, земля розкисла і більше не вбирала вологу — в траншеях по коліна стояла густа, мов кисіль, вода, бійці не встигали сушити своє манаття і, щоб зігріти душу, в Христа-бога лаяли небесну канцелярію:

"Контра, видать, на верхотурі засіла. Бач, ллє і ллє, як з відра, вимокли так, хоч вірьовку сукай". — "А чого, зсукаємо! — відказували інші. — Вірьовка знадобиться... для пса Денікіна".

Ротний ходив з траншеї в траншею, прислухався до розмов і не пізнавав свій полк. Недарма кажуть: біда навчить, як коржі з маком їсти. На свої очі пересвідчувався ротний, що озброєне робітництво й селянство ціною жертв та поразок набувало військової мудрості. Найперше, що вразило його, це продуманий вибір позиції. Полк зайняв оборону над крутим берегом Осколу, на високих горбах, які, висловлюючись мовою бойового статуту, панували над усією довколишньою місцевістю. Річка була не глибока, але багниста, правий берег відлогий, рівнинний, з багатьма затоками й мочарами; форсувати Оскіл можна було тільки пішим строєм, по грузькому болоту, під шквальним вогнем стрілецьких рот. Кілька разів денікінці намагалися обійти полк з лівого й правого флангів, але там підковою замикали укріплену зону перший та третій батальйони, які щоразу вогнем та багнетними контратаками відкидали біляків за річку. А тил червоного полку надійно прикривав густий Валуйський ліс, де в куренях та землянках розміщались обозники з усім підсобним хазяйством — кухнею, каптьоркою, конюшенним двором.

Друге, що приємно здивувало ротного, це, так би мовити, військова переплавка людей. Він добре пам'ятав, як створювався полк і яким сильним був дух партизанщини. В червоні загони вливалась або неімуща бунтарська маса, що ніколи не тримала в руках гвинтівки, або ж фронтовики, яким печінки проїла муштра та офіцерський мат. Тоді багатьом здавалося, що порядок, внутрішня дисципліна — то буржуйські пережитки; фронти качало од мітингів: "К чорту начальство!.. Наїлися!.. дайош вольную жисть!" Навіть воєнспеци вважали, що нова армія має воювати тільки по-новому: коротким навальним штурмом, нічними нальотами, обхідними

кавалерійськими рейдами. Дехто зовсім відкидав тактику оборонної позиційної боротьби, по-своєму витлумачуючи лозунг: оборона — смерть революції. А зараз... Минуло півроку, наставив Денікін синців, загнавши полк у глухий кут, і солдати з головою заривалися в землю, довбали запасні ходи й траншеї, нагортали капітальні оборонні вали й укріплення. Це був уже не безладний циганський табір, а справді регулярна військова частина, яка жила за всіма правилами гарнізонної служби: караули, дозори, наряди, зв'язок, розвідка, — все працювало чітко й продумано, в усьому відчувався армійський порядок. Не було галасу й метушні (бо, як сказав Мамай, скоротили посаду начальника паніки), була спокійна впевненість: полк тримає висоту другий місяць і, якщо накаже революція, буде тримати до останнього патрона.

Ротний ходив між солдатами, придивлявся до нових людей, і чомусь пригадалась йому сухорлява маленька жіночка, яка тихо й непомітно поряdkувала дома, кожному знаходила роботу, тримала у своїх розторопних руках всю чубату сімейку... Хто старшинує в полку, ротний збагнув, коли побував на літучій військраді. Коло цегляного маєтку, що самотньо тулився в почорнілому саду над Осколом, зібралися члени полкової ради — агітпропівці й солдати з окопів, командири й зв'язкові. Десятків зо два бійців, хто в шинелях, в шкірянках, а хто в піджаках, стояли тісною купою, дружно смоктали з рукавів їдучий цигарковий димок; їхні козирки, ремінні шабельтаси й портупеї мокро блищали, і хмільно світилися очі, бо дощ дощем, а цікаво, грець його матері, як ріже по світовій контрі наш полковий комісар. Он він зіп'явся на ганок, сам щербатий хлопчина, плащ у нього дірявий і картуз подзьобаний кулями, та послухай, синашу, як бусурманів креше — лучче не треба й артпідготовки.

Ротному здалося, що Мамай аж підріс за літо, підсмаг і витягнувся. Він став скупіший на слово, тримався вільно, навіть

дещо самовпевнено. З усього видно було, що солдати прийняли Мамая у своє товариство, полюбили його промови і щербатий усміх, його хлоп'ячу соромливість і комісарську твердість.

"З таким полком не пропадеш", — сказав ротний дружині, коли повернувся в "сімейне" шатро. Він повернувся з окопів мокрий і стомлений (тягло йому рани в дощову погоду), але підбадьорений міцним табачком і міцним солдатським настроєм.

...У саду, біля спустілого маєтку, чорніла така ж покинута клуня — без вікон, довга й сліпа, зашальовані стіни обросли ядучо-зеленим мохом. Одвірки були скособочені, і коли ротний висмикнув штабу, — двері не відчинялися. Заклинило. Рвонув за дужку — грюкнули двері, у вічі кинулась тьма, війнуло запахом цвілі й сирого павутиння, а найвловиміше — гіркуватим мишиним послідом. День стояв похмурий, і в низькій комірчині, де й без того було темно, ротний спочатку нікого не загледів. Пройшов у дальній кут, постояв. Як у погребі, тут було вогко, неприємно відгонило рештками гнилого збіжжя. З темряви, коли зір уже призвичаївся до неї, викублилось щось незграбно-кудлате. Воно заворушилося, підминаючи злежане сіно, горбом вигнуло спину й спросоння чортихнулося. По голосу ротний пізнав: Чмир. Оникій Чмир, конвоїр війська Донського, а тепер в'язень-нахлібник пролетарського полку.

Уздівши свого землячка, Оникій аж гикнув з несподіванки. Якусь мить сидів з роззявленим ротом, ніби гадав: приверзлося йому чи справді-таки з'явився привид із тамтешнього світу? Він сидів нерухомо, увібравши голову в плечі.

Вим'ята шинелька, і штани в гармошку — все було в павутинні. І тхнуло від нього мишами.

Отямившись, він шпигнув землячка гострими прудкими очицями:

— Побідитель — ге!.. — живий, трясця його матері?

— Живий. Я живий, і наша революція жива. А тобі з недоносками генералами — останній алілуй.

— І як я схибив, чорт, нада було тугіше! — блиснув Чмир із кутка зелено-холодними світляками; з вовчою тугою він глянув на руки большака, ніби й досі не вірив, що той вирвався з міцного шпагатного пута. — Судити прийшов, красний голяк?

— Судити. За Гриця і Марфу, яких ви поговором убили. Забув?

— Ге, жалільник знайшовся. Всіх не пожалієш. Батько мій казав: "Спориш для того й росте, щоб його топтали..."

— Отруйний ти, Чмир, як грибкова пліснява. Сам же із злиднів, а злидня доїдаєш. Кого ти в'язав і до стінки водив? Гречкосіїв, які годують світ і тебе, лишая повзучого... За мертвих судити прийшов. За те, що в собачу шкуру пошився, продав совість і революцію нашу за об'їдки з генеральського столу.

— А ти, красний голяк, не тикай мені в зуби своєю революцією. Що вона, ковбаса, твоя революція, що ти в зуби тичеш?

Оникій підпер коліньми сухі прокурені груди, в яких, мов сажка, з роками осідала пекучо-голодна злість; ця ненаситна шлункова печія випалювала душу, сухими лишаями виступала на тілі, точила й поїдала озлоблений мозок. "Дай!" — трепетало

нутро, і він хапав останнє з-під рук у батька, у братів, у сусідів — скрізь і всюди, де зверху лежало. Але в житті виходило так, що дармового, готового було недохват; за чим не простягнеш руку — б'ють тебе в самий писок, ганяють, немов Сірка, і це ще більше озлоблювало Чмиря — до нестями, до сліпоти. "У-у, ненажери! — проклинав він тоді усе ненависне людство. — Жаль, поміваєш, крихти для чоловіка".

Голодна лють засліпила його й зараз. Підпершись коліньми, стиснувши себе ліктями, Чмир увесь наструнився, ніби готовий був от-от стрибнути й кігтями вчепитися в горлянку свого супротивника. Але мстивістю він упирався тільки в думках, бо знав, що ротний може скрутити його в баранячий ріг ("Ич, насупився, уражоний!.. А мускули, як балабушки!") І Чмир зацьковано прилип до стіни, блискав із темноти пекучими вугольками та очмуряв "земляка" словесним димом.

— Ти мені отвіть, жалільнику. Що вона дає солдату, ваша революція? Біляки хоч сухарями годують, а твої комісари чим? Красними словами? Обіцянками-цяцянками? Нема дурних — самі їжте...

— Ви, Чмирі, самі себе хочете перехитрить. Як той циган: ось купить сусід кобилу, кобила принесе лоша, а ми вкрадемо лоша й покатаємось... Та, звісно, на чужому возі далеко не заїдеш.

— А ти, голяк, не вчи нас, як жить. Ми, Чмирі, поміваем жизнь. Ми люди кріпко вчені й ще кріпше друковані, кого завгодно на розум напутимо... Ти ось чортом на мене зиршиш, думаєш, бога за бороду піймав, а послухай, що тобі Чмир скаже. Була тьмуца воєн, була холера й чума, був голодний мор по всіх краях і землях, які дуби стояли — поваляло й потрощило, а ми, нижчі трави й тихіші води, живемо, слава богу, живемо й плодимось, коріння глибше пускаємо, і якщо вп'ять

стрясеться потоп — ми, Чмирі, сухі й з потопу вийдемо. Бо так
понімаєм жизнь: за великим не ганяйся, малого не обминай.
Або як батько вчив: поки ждатимеш жданки, спадуть
підштанки, а ти не жди, хапай, що є, бо інший схопить.

Ротний підступив ближче, прямий і суворий, як солдат у
караулі; в темряві його худе знекровлене обличчя видавалося
ще блідшим, очі були з гарячковим блиском; він дивився в упор
на Чмиря, ніби хотів своїм поглядом пришити його до стіни.

— Не для того, — сказав ротний, наступаючи в пільму, — не
для того ми революцію засіваємо, щоб Чмирі наш посів у самому
зеленку потравили.

— Ти, уражоний, не той... легше, легше, — Оникій посунувся
задом у куток, у цвіль та сире павутиння, де пахло мишами;
далі відступати було нікуди, і він підібгав ноги, увесь немовби
сплющився, маленький рудий чоловічок, якому страх за своє
існування надавав злої рішучості.

— А нащот посіву, — одпихався Чмир верткими словами, — я
тобі нагадаю батькову притчу. Слухай, жалільнику, слухай і на
вус мотай євангельську мудрість. "От, — казав мені батько, —
уподобав господь чоловіка, що сів добре зерно на ниві своїй.
Уподобав і дощику послав. А як люди спали, прийшов сусідчко-
ворог та й розкидав кукіль поміж пшеницею. Ну, вродило зерно,
вродив і кукіль. Прибігли слуги того господаря й кажуть: "Пане,
хіба ти не добре насіння посіяв? Звідкіля ж узявся кукіль?" — "Е-
е, — подумав господар, — це сусід заподіяв порч", — і замислив
помститись йому. А слуги своє: "Хочеш, пане, ми підемо й
вирвемо до корінчика той кукіль". Тут господь і шепнув
чоловікові: "Хіба ти не знаєш, які заповзяті слуги твої?
Виполюючи кукіль, вони й пшеницю к бісовій матері витопчуть.
Нехай ростуть обоє, — каже господь, — а в жнива скажи своїм
женцям: зберіть перше кукіль та пов'яжіть у снопи, щоб

спалити, а пшеницю складіть у клуні моїй". От як навчив господь! — вивершив Чмир і ніби аж підріс у власних очах, і навіть реп'яшину борідку задер з таким, знаєте, півнячим викликом.

— Ну й що? — знов підступився ротний.

— А те, комісарський голяк, з тобою і твоєю революцією буде, що з тим біблейським дурнем, який не послухав божого слова. Бог йому своє, а в нього своя нетерплячка: спалив сусідові хату, слуг послав на кукіль, і ті вже так постаралися — ні пшениці, ні трави, чорна латка, як погоріло. Розлютився тоді неборак і давай своїх полільників та женців на капусту сікти... і пішов з торбою в світ, а за ним сусід з ножакою. Ну, що ж він замав, дурень чумний? — Оникій потягся колючою борідкою до "земляка", ніби збирався відкрити ще якусь важливу таємницю, вид у нього був змовницький. Він обшастав темні закутки клуні, хоч тут, крім них, нікого не було, і перейшов на довірливий шепіт. — Слухай, що я скажу. Тікай, доки не пізно, од своїх комісарів, вони дурять людей обіцянками. Дурять і цькують сліпих на законну власть. А батько вчив мене — краще не тягайся з властю, не дратуй сильних, бо тебе ж з'їдять. До сильних треба з підходом: "Здравія желаю... що вволите, вшевродіє?.." Начальство, воно любить уваженіє. Ти поклонишся йому, воно погладить тебе, а тим часом, поки воно гладить, не зівай — лізь йому за пазуху, до живого... Чуєш? Плюнь, кажу, на всяку політику, з неї наїдку нема; гайда удвох на роздобутки, я навчу тебе, як жить...

Чмир затих, підняв із кутка насторожені очі, в яких теплилась надія: клюне чи не клюне? Але в погляді ротного він прочитав лиш одне: огиду. Люту огиду, більше нічого. Та навіть збагнувши, що підходить розв'язка, що вся хитромовність його даремна, Оникій судорожно упирався всім своїм єством, всім озлобленим мозком.

— Ти чого?.. Ти чого наступаєш, уражений? Я добра тобі зичу, як-не-як — свояки, а ти зуби ціпиш. Не хочеш — оставайся з своїми голяками, додихай, тільки душу мою відпусти. Відпусти мене, бо однак Чмирів не стребите; ви, майбутники, сієте, та, рубаючи один одного, і женців по собі не залишите. А ми, Чмирі, — попомни моє слово, — доживемо до жнив, і ще ваші діти хліба у нас проситимуть.

— Так от, Чмире, — сказав ротний з притиском, з нервовим тремтінням у голосі: — Так от. Щоб чмирівське поріддя не зжерло народ український, і революцію нашу в самому зачатті, і труди наші криваві, виношу вирок тобі — наглу смерть. Це тобі амінь і остання моя крапка. — Ротний вихопив наган, Чмир інстинктивно закрив обличчя руками, затулив отерпле життя, мов крадену булку, і ротний всадив кулю в схрещені п'ятірні. Синій короткий спалах на мить розірвав пітьму, фосфорично зблиснула цвіль по кутках.

Ротний вийшов на світло, в очах було сухо й жовто. Змахнув павутину з чола, та тільки розмазав слиз; губи, долоня, рукав шинелі — все було слизьке й маручке, він гидливо сплюнув, але й плювок не звільнив його душу від наростаючої огиди до себе... убив. Лице одразу посіріло й осунулось, він наддав ходи, якось нервово запнувся в комір і пішов од сарая, спустошений вибухом наївної жорстокості. Йшов знівеченим садом, який обгризли коні й стоптали бійці, і на думку спливали слова, десь почуті або ж вчитані з книг: "У мене таке відчуття, ніби ваша милість... тре мою руку тертушкою. Не поводьтесь з нею жорстоко: адже вона ні в чому не повинна... безсердечно зганяти свою злість на такій маленькій частині тіла..."[2] Ротний силкувався згадати, де він чув ці слова, хотів збагнути, чому саме вони спали на думку, але щось заважало йому; це щось було картою з червоними жилками залізниць, і карту України розсікала навпіл шабля поручика...

Людина, яка виросла на землі і в землі, в дитинстві їла й спала у піщаній борозні, не раз тонула в Поліських болотах, гноїла свою молодість у солдатських окопах, — така буденна земна людина жила й мислила по-буденному. І треба було надзвичайне душевне потрясіння, щоб вона звернулася до неба, до вітру, до сонця урочим віршованим словом.

На хрестах бойових доріг

Розпинають нас вітри,

І степи лягають до ніг,

Мов продимлені прапори.

Ротний шептав ці слова, приголомшений величчю завершального походу і того світу, що відкривався їхнім очам.

Розкрилений на всі чотири сторони, пламенів багрянний Таврійський степ. Мов з небесної висі було видно, що земля кругла, що вона пливе, як Ноїв ковчег, безмежними водами вселенства... Було видно, як степ могутнім крилом угинався за обрій, як сідало сонце в далеких водах, а з-під сонця, з палаючих хвиль, зринали, виходили батальйони, полки, дивізії; вони виходили ніби з вогню, з фантастичного горна богів, і горіли на сонці будьонівки, зблискували багнети, кумачем пламеніли знамена.

На штурм Перекопу йшла Південна армія.

Ротний їхав у кінному строю, поруч нього їхала Килина: вона вже не скидалась на обідране циганча, вона була бійцем сангрупи, новенька військова шинеля облягала її струнку дівочу постать, а шкіряний кашкет робив її схожою на козачка. Вони

їхали поруч, підсвітлені сонцем, зрідка переглядалися, і ротний кивав їй згорда: "Казав же, буде похід до моря, і ми йтимем в одному строю..."

В суворих лавах полків і дивізій не було відособлених підрозділів, не було відокремлених боєєдиниць, поділених на чини й ранги. Всі були злиті воєдино, всіх захопив наступальний ритм похідних колон. Кожний, від командарма Фрунзе до полкового писаря Сіроштана, відчував вирішальну значимість подій, котрі чекали їх за Турецьким валом. Кожний розумів, що від сьогодні круто зміниться доля країни і його власне життя. Ротний не знав тоді, що попереду в нього будуть не менші битви — з голодовками, з болючим зневір'ям, з перемогами й відступами. Килина не знала, що не вічно іти їм ось так, плече в плече, доведеться бути й самотньою, доведеться з купою дітей пережити ще не одне лихоліття. Вони не могли передбачити складні повороти у власному житті, але вони твердо вірили: що б там не було, лавина, яку вони зрушили, — лавина революції — не зупиниться...

Таврійський степ, багряний захід сонця і рух наступаючої армії — це було небуденне видовище. І небуденні слова зринали з глибини враженої душі рядового учасника походу:

...степи лягають до ніг,

Мов продимлені прапори.

1966–1967 рр.

МОВЧУН

Повість

В нашій хаті радість: до матері прийшов свататись дядько-одинак із Бердишиного.

А вже вечір, вікна у нас позамерзали, їх густо запушило інеєм. На столі пострілює з консервної банки чорний мотузяний гнотик, у хаті темно й пахне олією (заради такого свята не пожаліли й олії для світла), і ми, троє менших дітей, тихотихенько лежимо на печі, висунувши на край свої нетерплячі голови.

Цікаво. Я ніколи не бачив, як сватаються до матерів.

Він сидить за столом, чужий головатий дядько, міцний і натоптуватий. Видно, що це сільський чоловік, роботяга; ще тільки він ступив до хати, я відчув душок гнійку і коров'ячого стійла — мабуть, недавно порався коло худоби. На ньому сірий, зім'ятий піджак з обсмиканими полами, ватяні штани й кирзові чоботи. Ці великі стоптані чоботи він ніяк не міг вмотити під нашим столом. Почургавши, яюсь-таки вмотив.

Дядько вже випив, але делікатно — гранчасту склянку, не більше. Тепер сидить, похмуро сугулячись, і тре в руках дерев'яну ложку; через кадилку, що блимає перед ним, він дивиться на матір, а може, просто в кулак, і мовчить.

Я жду: зараз почнеться розмова.

Дядько ж, мабуть, знає, що нашу матір оце позавчора водили до фельдкоменданта на розстріл, і все через того бичка, якого ми продали. А в дядька є свій бичок, нам люди про це переказували, і він, очевидно, підмовлятиме: давайте,

хазяйко, зійдемося, оддамо їм бичка, щоб не приставали до вас з ножем, та й будемо жить.

А втім, послухаємо, що він скаже.

А розмови нема. Дядько мовчить, і мати йому ні слова, наче вона змерзла під вікном чи злякалась. Посеред столу кліпає жовте олійне світло, холодними іскрами переливається іній на вікнах, і велика згорблена тінь стоїть на глухій стіні, підпираючи стелю здоровенною кучматою головою. Мати сиділа на тому краю стола, і якась вона зіщулена й наполохана, то винувато усміхається, то мовби хоче заплакати. І сіла за стіл не сама, а посадила поруч і Тоню, може, для того, щоб показати, яка в неї доросла дочка і що хіба з такими дочками виходять заміж.

Тоня й справді вища за матір. Вона сидить, схиливши голову, й чисті русьві коси гарно обвивають її білу, тонку шию. Зараз вона ще більше схожа на батька — бліда, висока, з тонким і строгим обличчям. А мати у нас маленька, чорнява, з гладко причесаним волоссям, з швидкими винуватими очима. Лице у матері сухе, присмагле, з гостреньким носом і таким же гострим підборіддям.

Удвох вони, як сестри, притулились одна до одної і мовчать, опустивши очі.

Не в'яжеться розмова. Я вже штовхаю ліктем брата, який зосереджено сопе у мене над вухом, і питаю тихенько: "Що це за сватання? Я ж думав, інтєресно буде".

Мати зітхнула, ще раз налила повну склянку самогонки. Дядько мовчки випив, кинув у рот квашеної капусти і, похрумкуючи, знову задумався. Нам чути, як він важко дихає, ганяючи перед собою вітер.

Вогонь у банці стрибає, і по хаті разноситься густий запахущий дух смаженої олії, від цього духу в мене аж паморочиться в голові.

Тепер уже брат штовхає мене й показує на стіну: велика згорблена тінь хитається на стіні, а чорна кучмата голова метляється аж на стелі. От, думаю, якби у нас і справді був такий великий приймак. Ніхто б нас не чіпав у селі, не турсав під боки.

— Дак от... — раптом почули ми густий, приглушений голос і припишли всі троє на печі.

— Дак от, — каже дядько й підводить важку розкудлану голову, — ви знаєте, що я єсть за чоловік?

Тоня тільки здригнулась на його голос, а мати зморщила свій маленький акуратний рот і винувато закліпала на гостя.

— Знаю, — сказала мати. — Ви Павло Кучугура.

"Ага, — подумав я. — Павло та ще й Кучугура. Цікаво. А як же нас тепер зватимуть? Теж Кучугурами? "Ей, Кучугуро!" — причулося мені з вулиці. А Сашка, Євиного хлопця, того просто кличуть: Сашко приймаківський..."

— Знаю вас, — повторила мати; вона, видно, хвилювалася, бо часто кліпала швидкими й круглими, як у птиці, очима. — Ви ще нам і піч у тридцять п'ятому перекидали. Спасибі, на совість зробили, така піч, що й зараз горя не маю.

— Ну, а чого я прийшов, знаєте? — знову спитав дядько й на цей раз глянув на Тоню.

— Знаю, — сказала мати.

А дядько дивився на Тоню, ждав, щоб вона підвела голову. Мабуть, він збагнув, що ця строга русява дівчина сидить за столом не даром — саме за нею буде вирішальне слово.

Тоня твердо витримала дядьків погляд.

— І яке ваше буде слово?

Кучугура питає матір, але дивився на Тоню і дивився благально, домагаючись прихильності, чи що.

Зараз, коли він повернувся до сестри, я розгледів його лице, довге і якесь тверде, і підборіддя у нього було тверде, а ніс довгий, і дві різкуваті тіні чи, може, зморшки лежали довкола губ. "Сердитий, — подумав я. — Видно, битиме. Та нічого..."

— Яке моє слово? — Мати обвела поглядом хату з покривленою стелею, і я помітив, що на очах у неї бринять сльози. — Он моє слово. П'ятеро дітей. Старша заміж вийшла, на стороні вже, а ці на моїй шиї. І чоловік, якщо він живий ще, десь там. — Мати кивнула головою на глуху стіну, але ми знали, про що вона каже: там — значить, хтозна-де, там, де всі батьки, що пішли з фронтом.

— Умгу, — промовив дядько й замовк.

В хаті стало тихо й тоскно, як на поминках. І ми, троє на печі, лежали теж нищечком і показували одне одному на стелю: мокра від холоду, вона важко провисла вниз, де-не-де потріскалась, і нам цікаво й моторошно було вгадувати, коли репне глина, вилізуть лежаки і стеля геть завалиться.

Дядько на піч не дивився. Може, не хотів нас лякати, а може, йому і самому було страшнувато: така голодна компанія витріщилась на нього... Він довго дихав на каганець, думав про щось своє, та ось рипнув стільцем, повернув кудлату голову. Спокійно, повагом оглянув старий наш мисник, мокрий куток, де стояла діжка з водою, дерев'яне розтовчене ліжко. І потім, якось ненароком, зиркнув на нас. Ми враз поприлипали до черені.

— А де той, — спитав у матері дядько, — которого Шавлюга побив?

Тільки я почув "Шавлюга", як мене обсипало жаром, і я задки посунув у куток.

— Ану, покажись, покажись, — веселіше гукнув Кучугура, і коли я висунув голову на край печі, спитав: — Дак за що ж тебе той Шавлюга покромсав, га? І як тебе звать? Сергій?

Я відчув, що мене нібито жаліють і жаліє чужа людина, в очах мені стало жарко й лоскітно, я уткнувся носом у черинь і принішк.

За мене відказала мати:

— Гад. Ні за що познущався з дитини. Воно, голодне, порпалося в конюшні під яслами, думало, зерня якесь там вигребе.

Еге ж, вигребе... Мене вигріб з-під ясел Шавлюга і скажено зрадів: "А-а, це ти, вилупок бойчуківський! Спіймався! Ну, стривай! Німці вас пожаліли, не розстріляли, а я б вас усіх розтак під мітлу..." Темно й страшно було в конюшні, ранній досвіток, ніде ні душі, і я смикнувся, щоб вирватись з кощавих

рук Шавлюги, а він ще сильніше здавив мене за комір і, піднявши, поклав животом на ясла, а коли я став кричати, він мене ротом, головою втовк у полову, а ноги мої звисив і бив вуздечкою, а вуздечка була з залізяками, і скільки він бив мене, я не знаю, бо матері сказали аж увечері, що ваш Сергій за конюшнею на з'їдах лежить, коло мертвої коняки, і щоб мати прийшла й забрала мене...

Я згадав, як у мене присохла була сорочка до тіла і як дома відривали її з живим м'ясом, а я кричав. І зараз мені стало гаряче й млосно, у вухах чогось застукала кров, і я вже погано чув, про що говорили в хаті. Тільки згодом уловив міцний, густуватий голос дядька Павла.

— Ким же він служить у німців, той Шавлюга? — спитав дядько. — Ваших людей я добре знаю, а його щось не спомню.

Пауза свідчила про те, що мати тамує сльози і що в неї здригаються кутики губ. Зараз вона проковтне клубок, що підступив їй до горла, пригасить посмикування губ і заговорить спокійніше.

— Ніким він не служить, — сказала мати приглушено. — Отож і горе наше: конюх, такий же злидень, як і всі, а ладен роздерти інших. Підгавкувач він. До війни був підгавкувач, а зараз ще лютіший. І я знаю, з чого воно почалося. Ви ж пригадуєте, були часи, коли з району наїжджало повно люду: то комбайнери, то землевпорядники, то ще хтось. Ну й виділили Фросину, Шавлюжину жінку, щоб вона їм обіди варила. А Фросина так наче й вродилася, щоб годити старшим: хліб спече — білий і пишний, мов сніг, борщ зварить — як золото, сама здорова й молочна жінка, і не говорить, а медом маже: їжте, дорогенькі гості, пригощайтесь... Вони ж сусіди, Шавлюги, й усе це на очах робилося... А тут Шавлюга, ручку подає, коней розпрягає, вівса їм сипле і в очі приїжджим, наче Сірко,

заглядає: "Може, перекусити зволите? До мене прошу, моя хата близько". Ну, де обід, там, звісно, й пляшка. А Шавлюга, він аж труситься за чаркою. Нап'ється, тоді посилають його, як меншого, по селу: тому скажи, тому передай, того приведи. Шавлюга — радий старатися. Сяде на жеребця, був у нього такий чорний жеребець, і летить вулицею, грюкає в двері... Та поза очі Шавлюга страшно казав про всіх приїжджих, батькував їх останніми словами. А як німці прийшли, він перший прибіг до коменданта, хліб-сіль приніс і сказав, де Мартинюк ховається, інспектор райфо.

— Ну й що, — спокійним тоном спитав Кучугура, — і допомгло юді чоломкання з німцями?

— Аякже. Мартинюка тут же поставили до стінки, а Шавлюга як був, так і зостався підгавкувачем. Правда, раніше потайки, з-за спини наскакував, боявся: влада не та, колись та урветься йому. А зараз кого боятися? Бий і дави — це й треба німцям. Щоб свої своїх же душили. Одне слово, — закінчила мати, — прислужник він. І жінка його, як варила обіди, так і зараз варить і вгощає, тільки вже цих, поліцаїв, та старост, та жандармів.

— Умгу, — сказав дядько Павло і випив ще півсклянки самогонки.

Тоня мерзлякувато пересмикнула плечима і недобре зиркнула на Кучугуру: обличчя в нього стало сіре й важке, щоки трохи осунулись, і нова зморшка залягла на переніссі.

Дядько уперто дивився на вогонь, на темний гніт, що поступово обростав нагаром, і думав.

— А чого цей Шавлюга на вас найбільше уївся? — почмокав він сухими, припаленими губами.

Мати зітхнула. І промовила стомленим голосом:

— Що тут казати?.. Понесло мого чоловіка в бригадири. А характер у нього такий — нікому не змовчить. Дивиться на оті гульбища в Шавлюги й кипить: "Я це припиню! Я пошлю її, молочну, в ланку, на буряки, хай там тілом потрусить". І зачепив Фросину. Боже, де й справки знайшлись, де й захисники з'явилися, аж у район потягли чоловіка: не смій сваволити!

— Н-да, — крякнув дядько і хмуро сказав до кадилки: — Самі ж ублюдка породили... Це він вас водив до фельдкоменданта? — спитав матір.

— Ні, не він. Поліцай наш водив. А Шавлюга прибігав зранку і стукав у двері: йди в управу, там з тебе шкуру за бичка здеруть!..

— Ма-а-а, не тре!.. — заревіла раптом Катька, наша менша сестра, і втупила перелякані очі в дядька Павла — може, їй здалося, що то прибіг Шавлюга.

Мати гостро зиркнула на нас, і ми заштурхали Катьку під боки: "Цить, дурна", — і потягли її за ноги в куток, а вона розмазувала сльози й настрахано хлипала.

Ми притихли, але мені чогось стало боязко. Я згадав той день, коли забрали матір і погнали в район... Хата наша спорожня, було темно й холодно, ми купкою сиділи на лежанці, й нас, менших, гріла собою Тоня. День був страшний, студений, розсмиканий, і я мало що тямив. Знаю одне: я ніколи так не любив Тоню, як того дня, коли вона обгортала нас

ряденцями й тулила до свого щупленького лагідного тіла. Я відчував, що тепер Тоня стала нам і за старшу сестру, і за матір, і думав: коли прийдуть нас стріляти, я тільки до неї пригорнусь, і буду тільки коло неї, і страшно мені було уявити, що мене відірвуть від Тоні.

Ми довго сиділи вкупі, ждучи ніби грому. У мене, та, мабуть, у кожного з нас, перед очима стояли сніги, біле поле й маленька згорблена постать нашої матері, котру повів поліцай через гору. А ще з'являвся до мене лобатий і глупенький наш бичок і ліз, як завжди, лизатися. Я казав йому: "Що ж це ти, бицюро, підвів нас, га?" Я й не знав раніше, що бичок — така серйозна персона: виявляється, він десь був записаний у великих паперах, і його треба було здати німцям на м'ясо, такий закон. А мати взяла та нишком обміняла бичка на два німецьких баєвих одіяла. З тих одіял, уже старих і затяганих, пошили мені й братові по піджачку і на всіх нас — пару ватяних валянок. А закон такий: раз бичок записаний, то не можна його ні різати, ні продавати, ні міняти. Можна тільки одне: годувати бичка до центнера і здавати німцям на м'ясо. Здавати живою вагою, здавати неодмінно, інакше — розстріл.

"Такий закон!" — казав нам поліцай, виштурхуючи матір на вулицю, а вона плакала й сварилась: "Що ж це за закон у вас, чорна п'яното! У Шавлюги корова, телиця, свого й чужого по горло — і з нього ні грама податку, бо разом компанію водите, а мене обчистили до нитки, дітей купа, голодні й босі, а ви ще й податками сиріт обвішали! Що ж це за такий закон?"

І ось вони йшли разом через біле поле, попереду мати, ззаду поліцай.

Ми сиділи купою, тісно притулившись одне до одного. Заходили й виходили з хати сусіди: тітка Єва, дядько Лавро (той, що на костурі), і всі вони казали: розстріляють. Німці такі,

що не пожаліють. Тим більше — батько був бригадиром, партієць.

Мені ще студеніше стало, коли я уявив себе під мерзлими грудками, в землі.

Потім хтось м'яко зачовгав під вікнами — мабуть, ішов у битих валянках. Розчинилися двері, й понесло в хату білою морозяною парою та п'яним духом. "Ей! — гукнув Шавлюга й захитався в дверях. — Де ви тут? Запря-йте сани, я коней дам, да заберіть свою матку, її давно вже те..." — І Шавлюга клацнув язиком. Він вовкувато повернувся в дверях і чи захихикав, чи зашарудів полами кожуха, я недочув.

Ми сиділи, зліпившись до купи, і чекали хтозна-чого. Тоня, Катька, брат, я — всі ми промерзли до кісток і не могли втамувати дрож. І було в душі одне благання: хай мине цей день; кращий чи гірший буде завтра, але хай скоріше минає цей... Ми сиділи отерплі й незчулися, коли в хаті потемніло, а вікна затягло вечірньою просинню. Вже в потемках підвелася з лежанки Тоня (а з нею наче пішло й останнє тепло), і ми слідом за Тонею нишком вийшли у двір. Знов притулились до неї, стали під хатою і втупились очима в поле — воно було біле й пустельне.

Тиша в селі, порипує на морозі сніг, балки й рівчаки вкрило сіренькою млою. Синім холодним блиском одсвічував пагорб, він був наче відполірований, і десь загубилися ті сліди, які протоптала мати вранці. Зараз ні кущика, ні деревця, ні найменшої живої плями не видно було за селом — тільки сніг і вечірня тиша. І раптом... Ми здригнулися. В сухому морозному надвечір'ї почулося: бухи-бухи... Легкий, без надриву, жіночий кашель. Так прикашлює тільки наша мати. Ми скрикнули і, разом змахнувши рукавами, побігли по снігу, заметами її назустріч.

...Повітря в хаті стало густе: нападів каганець. Кіптява чорними змійками звивалася вгору й розмальовувала стелю химерними візерунками — якийсь луг чи зимовий садок оживав на стелі, оповитий легеньким туманом. "Диви!" — моргав я братові й показував угору. "Диви!" — моргав мені брат і показував на дядька. Наш гість, слухаючи матір, понуро дивився на гніт, що обріс нагаром і скрутився в трубочку. Дядька Павла наче заворожив той гніт — він довго дивився на нього, а тоді перегнувся через стіл і поліз рукою у вогонь: пригнітив пальцем полум'я, не все, а лише краєць, і нігтем зчистив нагар. Потім з другого боку пригнітив полум'я і теж акуратно зчистив нігтем жар і попіл. Каганець спалахнув яскравіше. А дядько дмухнув на пальці, для чогось понюхав чорні, вимашчені сажею нігті (ну ясно — присмалились і пахнуть горілою олією) та й поклав свою руку на стіл.

— Жижа, — сказала Катька і похукала перед собою, як на вогонь.

— Цить, дурна, — штурхнув її брат.

А я бачу: Тоня тихенько, краєм ока стежить за тим, що робить дядько, і очі в сестри оживають — у них засвітилось легке здивування. Ось такою, коли наша строга, наша холодно-русява Тоня нараз усміхнеться, і то приховано, стримано (та інакше вона й не вміє), коли у неї тепліють губи, тепліє тонка й чиста шкіра на обличчі, тепліють розумні й спокійні очі, — ось такою, несподівано лагідною і доброю, я найбільше люблю сестру. Бо тоді вона — як живий батько. Мені здається, що й мати, коли нам стає найскрутніше, позирає на Тоню з побожністю, з таємною надією: дочко, виручай! От і зараз мати мерзлякувато тулиться до Тоні. Їй холодно від вікна, та, мабуть, не тільки від холоду знобить нашу матір.

Тим часом дядько Павло, упоравшись з каганцем, повернувся до старої розмови:

— І що вам сказав комендант? — спитав він тим самим похмурим, спокійним голосом.

У матері гірко пересмикнулися уста: чуже горе, мовляв, кому воно болить? Їй, видно, не хотілось уже всоте переказувати, як вона була в Знам'янці, в самого фельдкоменданта. То в перші дні, не вірячи собі, що вона ще жива, мати говорила й говорила про це, і кожного разу з новими подробицями, й ми вже знали, як з морозу, вся в снігу, ввійшла вона в кабінет, а там було жарко й на підлозі лежав килим, просто царський, і як мати стояла на тому килимі, а сніг на ній розтавав, і бачить мати (та й злякалась): під ногами у неї ціла калюжа води; і як зустрів її фельдкомендант — високий, гладкий і чистий начальник. Він сказав — і не криком, а так, з печаллю в голосі:

"Нехорошо, матка, нехорошо. Тепер надо вас розстрілять..."
А мати сказала: "За що?" І заплакала, і присовістила його: "У мене ж п'ятеро дітей, з голоду пухнуть вони, на самому лушпинні сидять, а я ж усі ваші плани виконала. І по молоку виконала, і по яйцях, і по шкурках. Я ж виконала, а ви, думаєте, мене пожаліли: корову забрали, курей забрали, кролів забрали, все до цурки вигребли. Один бичок і зостався, бо я приховала його в сусідів". Тут комендант послав дівчину, ту, що на побігеньках, і вона принесла якусь книгу, і комендант перевірів: справді, всі податки мати сплатила. А мати далі йому говорила: "Я все виконала, а плани страшні, ніколи таких не було. Одного молока здати — вісімсот літрів, хіба стільки з наших корів видоїш?" (І мати мало не бовкнула, що ото й виконала план, бо наполовину води доливала). Але комендант насупився, перепинив її: "Нехорошо, матка, нехорошо. Саботаж..." Потім подумав і спитав: "Скільки дітей?"—

"П'ятеро", — сказала мати. Комендант ще подумав і розпорядився: відпусти її. Але — хай де хоче знайде бичка, а поставить на місце. Інакше...

На цьому "інакше" мати завжди притихала.

— Що інакше? — перепитав дядько Павло й підвів голову.

Тоня поморщилась (наче од внутрішнього болю), а мати стиха промовила:

— Інакше, сказав, усю сім'ю... в розход.

— Умгу, — ще похмурніше мугикнув дядько.

Він, мабуть, трохи сп'янів, але сп'янів недобре: не зігрівся, не пожвавішав, а навпаки — став незграбно важкий і темний, як туча. Щось у ньому набухло, мов камінь, щось йому гнітило й обтяжувало душу.

Я зрозумів: зараз буде головне, зараз почнеться...

Справді, Кучугура засовав чобітьми під столом, повернувся до матері й спитав різкувато:

— От що, хазяйко. Коли вам, скажіть, бичка ставити на місце?

З печі ми дивилися на кошлату тінь, що низько нависла над столом, над прищуленою матір'ю і Тонею.

Я розумів їх: господи, де нам і як нам дістати бичка? Три дні ми тільки думали й говорили про це. Три дні, а залишилось іще

два. Ну, де, у кого й за які гроші купити нам зараз ту скотину на один центнер живої ваги, коли в селі місячних курчат подушили? Комендант, мабуть, знав про це, великодушно відпускаючи матір.

— Через два дні, — холодно й байдуже сказала мати.

— Ясно, — мовив Кучугура, повертаючись до світла сірою твердою щогою, — ясно. Післязавтра, значить. А якщо ні?

— Сказав: розстріляють. Пришлють поліцію і прямо тут на місці. Саботаж...

Дядько глибоко вдихнув повітря (аж потяг за собою язичок полум'я), сперся на кулаки й глянув матері у вічі:

— Слухай, Дашо (це так він назвав матір, і мені чудно якось стало: Дашею називав її тільки наш батько). — Слухай мене, Дашо, — повторив він значущо, на видиху, і ще нижче пригнувся над столом. — Я знав твого чоловіка, Арсена, не раз ми сиділи з ним у президіях і той... чарку не раз випивали. Добрий він чоловік, тільки дуже чесний і гарячий у розмовах. У такого чоловіка, совісного, і жінка, я знаю, совісна. Дак от: давай зйдемося по душах, я одинак, дітей бог не дав, а у вас аж п'ятеро, чув од людей— хороші діти; я їх пригрію і сам коло них пригріюсь. А якщо сумліваєтесь...

Він говорив, а в матері, я помітив, червоні плями пішли по обличчю, й вона часто, винувато закліпала довгими віями, потім звела винуватий погляд на Тоню, ніби питаючи: "Що ж воно виходить, дочко? Тобі пора заміж, а до матері твоєї сватаються? І хто, і коли, і в який час?" Дядько, мабуть, не спостеріг, як міниться на обличчі мати (то червоніє, то блідне), він вів далі на одному видиху:

— ...А якщо сумліваєтесь, дак пошліть дітей у Бердишине або самі сходіть (оце потихеньку, хоч завтра, можемо вдвох і сходіть, а чого ж?) та попитайте в людей: що за чоловік Павло Кучугура? Я дещо припас, дещо підробив...

— Ні, — майже нечутно сказала мати; вона сиділа прямо й не ворушилась, притуманені очі її були широко відкриті, але, здається, вона нікого й нічого не бачила. — Ні, — холодно повторила мати.

— Що — "Ні"? — спитав Кучугура трохи спантеличено.

— Не треба нікуди ходіть і розпитувать. І взагалі не треба.

— Дак розстріляють вас! — вигукнув дядько і хотів легенько, але таки добре вдарив долонею по столу, захитавши свою тінь на стіні.

І тут Тоня підвела своє строге бліде обличчя, коротко, але гостро зиркнула на дядька і так же коротко промовила:

— Розстріляють, то нас. А чого вам лізти в яму?

Кучугура вже з якимось відчаєм глянув на жіноцтво, і було в його погляді неабияке здивування: чи я, п'яний, вас не розумію, чи ви, тверезі, мене не розумієте?

Роздратовано кинув:

— Дак пойміть же! Раз я берусь за це діло, то серйозно, сто раз подумавши! Ми віддамо їм той центнер, хай вони тричі подавляться! А я ще й Шавлюзі пельку заткну, щоб не смів дітей чіпать.

"Правильно! — сказав я подумки й підвівся на ліктях. — І бичка дядько дасть, і Шавлюзі руки вкоротить. Він такий, бачите!"

Я розумів: це гидко. Соромно й гидко, навіть у потаємних думках, хотіти, щоб у нас був приймак. Тим самим я ніби зраджував батька (правда, тут же шукаючи виправдання: приймак — це щось минуше, чуже, далеке від тіла й душі, а батько — зовсім інше). Але то були слабенькі виправдовування. Бо я не тільки сам примирився вже з приймаком, а заради свого спасіння штовхав на це й матір. Я казав їй, у тих же таємних думках: "Бог з ним, погоджуйтесь, мамо! Може, краще буде. Скільки ми намучились, скільки натерпілись". Мені так хотілося, щоб пронеслось оте грізне — "через два дні", щоб хтось заступив мене від Шавлюги, що я в цю мить згоден був і на приймака.

— Ні, — сказала мати; маленька, зіщулена (і рот у неї вузликом, у скорботних зморщечках), вона раптом твердо сказала: — Ні. При живому чоловікові заміж... ви що? Та діти мене зречуться. Вже краще...

— Що — краще? — перебив Кучугура.

Мені здалося: хміль вивітрився з його голови. Спина й шия у нього раптом напружились, дядько зачургав під столом чобітьми. Видно було: він гарячково мізкує, вирішуючи для себе й для нас щось дуже важливе, може, найголовніше в житті.

— Що краще? — перепитав він. — Ви подумайте про дітей. Он про них подумайте. — І ткнув пальцем на піч, на наші голови (а ми й притаїлись). — Два дні, а тоді що? В яму? Та було б хоч за що в землю йти, бог з ним — і я склав би руки. А то ж ні за ламаний гріш. Про це подумайте. І скажіть: від цього чоловікові

вашому легше буде? Хай би він тільки живий повернувся, я перший його зустріню і скажу: на, Арсене, твою сім'ю, я зберіг її, а тепер відступаюсь...

Ми на печі переглянулись: он як! Виходить, дядько не тільки вміє мовчати, а вміє й говорити, і говорити сердито та гарно... Не знаю, чи то світло так упало на нього, чи він просто розгарячився, але мені здалося, що лице в нього ожило, пом'якшало, почервоніло, і брови настовбурчились, і тут я вперше побачив його очі — при світлі кадилки вони були круто-чорні, з синім відблиском, та ще й опушені сивими бровами — ну достоту наші шибки в цю опівнічну пору.

Дядько виріс у моїх очах — до самої стелі. А Тоні, бачу, не сподобалися його слова. Міцно стулила губи, і лице її набрало ще холоднішого виразу.

— Дядьку, — сказала вона (а голос дзвенить і кришиться), — якщо ви такий добрий... То хіба не можна було по-іншому? Без цього... без женихання, — спазми здавили їй горло, і вона закінчила хрипко: — Вам не здається, що ви дешево нас купуєте: за бичка — жінку з п'ятьма дітьми?

...Тиша. А на обличчях у всіх — сум'яття. Дядько з гуркотом устав з-за столу, і мені здалося: зараз він ударить Тоню. В ту мить щось залякло в моїй душі, і я бачив, як мати злякано підвелася, пополотніла, з болем і жалем подивилась на Тоню: "Дочко, навіщо ти? Треба ж було по-доброму, по-людському розійтись..." Мати перевела благальний погляд на дядька: "Пробачте... Воно ще дитина".

Дядько стояв нерухомо. І лице в нього зморщилось, стислося, стало колючим. Сіре, мертво лице, проте воно дивилось на Тоню кущами брів. Хвилину, якщо не більше,

дядько стояв зібганий. Потім жестом — "ай, пропади все пропадом!" — змахнув з себе мертвотність, шумно зітхнув і мовив з перегорілим жалем:

— Ду-у-урний я! Думав, прийде Арсен, ми з ним по душам потолкуємо. Свої ж люди, якось порозуміємося. Заради дітей хотів. А ви? Ех... За бичка, кажете...

Дядько легенько струсив з шапки воду (бо сніг розтанув) і зібрався йти. Повернувся до нас на печі й схилив кучмату голову:

— Бувайте здорові, діти.

Схилив голову перед матір'ю й Тонею:

— Звиняйте. Може, щось і не так сказав.

Затупав чобітьми до порога і знов повернувся, вже накинувши на себе мокрий грубенький бушлат:

— Ще раз звиняйте. А якщо той, пришліть дітей чи людьми перекажіть — я завсігди...

Ці слова він вимовив через превелику силу й осікся, у нього засіпались щоки. А мені защеміло в горлі й стало жаль цього дядька: коли він сидів за столом і його тінь підпирала стелю, в хаті було ніби надійніше. Бо ж через два дні...

Рипнули двері. Дядько ступив за поріг, потяг за собою і тінь. Услід хитнувся вогник кадилки.

І разом з густим олійним духом наче зависла над нами тяжка провина: образили чоловіка.

Я глянув на матір, що стояла з Тонею коло вікна. Мати часто й винувато кліпала на двері. Та ось вона завмерла, прислухалась: у дворі зарипів сніг, глухо стукнула хвіртка.

Мати випросталась, їй наче аж легше стало, і стиха промовила:

— Пішов... Слава богу... Тільки ж не треба так, Тоню.

2

Якось швидко й несподівано стемніло. Йдучи заметеним полем, — а вдень ще раз притрусило його свіжим вогкуватим сніжком, — Сашко бачив збоку темну смужку бур'янів, яка тяглася по межі вздовж степової дороги. Проте непомітно і дорога, і чорні вершки бур'янів, і саме поле загубилися в сірій імлістій сутені. Глибока вечірня тиша залягла над полями. Чути було, як пришерхає сніг — похрускувала, тверднучи, снігова кірка.

Сашко відчував: скоро й село. Він і сам не знав (та й не думав про те), як він вибирає дорогу вночі. Може, нюхом. А може, є в людини внутрішній компас, який підказує, куди йти. Сашко не думав про це. Йому просто здавалося: коли ти цілими днями никаєш по степу, голодний, як вовк, і коли на тобі обмерз ватник, то ноги самі несуть до тепла.

Хлопець зігнувся, глибше втягнув руки в рукави. Хотів ліктями стиснути ребра, — може, не так трястиме. Але чи сили не було в руках, чи груди запали, — він так і не дощупався тіла, і пішов, більше не прислухаючись до себе. На ходу задрімав.

Тобто задрімала його голова, важка, наче обтулена ватою, а ноги йшли, самі переступали через купини, через сухе бадилля, через борозни, притрушені снігом.

Промерзле напівсонне тіло тяглося додому.

Він ішов наосліп. Все в ньому потроху засинало — і думки, і роздратований голодом шлунок, і біль під грудьми. Він спав. А ногами, проте, відчував землю, відчував ясно, що трапляється на дорозі — замет, плішина чи втикана грудками рілля. Валянки у нього були м'які, з вати, підшиті кролячою шкіркою. Шкурка давно вичовгалась і прогнила; взуття стало нікудишне, але для Сашка воно було незамінне: крізь м'які підошви добре промацувався кожний горбик під снігом: загублений з літа буряк (якщо не зогнив), шапка соняшника (якщо не зотліла) або — але то рідко щастило — прихований у рівчаку і засипаний снігом снопок гречки чи проса. І зараз, коли трапилось Сашкові під ноги щось м'яке й горбкувате, він одразу прокинувся, став, обережно копнув ногою: що воно, чи не мишачий схов?

Запахло цвіллю, тим характерним духом збіжжя — прілим, трохи соложавим, від якого у Сашка різко й боляче пересмикнуло живіт. "Зараз почнеться..." Хлопець злякався голодних спазмів і, щоб заглушити в собі печію, котра гострою хвилею піднімалася до горла, упав на коліна і занишпорив руками. Намацав горбик, що темним круглим вершком виглядав з-під насту. Нетерпляче розгріб льодок, а під ним — земляну крупу, добрався до цвілі, до м'якості й стиха вилаявся: знов мурашник!

Він сів на сніг. Кругом було тихо, мутно, якісь розмиті пасма чи тіні майже непомітно спливали вгору й пропливали над полем. Скільки він сьогодні розвалював мурашників, подумав Сашко. Вдень падав мокрий сніг, на старому настові він тримався, а на плішинах та голих грудках розтавав, і

мурашники в степу дуже скидалися на мишачі схови, вони чорними купками витикалися з-під снігу. Сашко чимало розгріб таких купок, потім придивився, що мурашники темні, більше схожі на кротовища, а мишачі схови — світліші. Це, мабуть, тому, що миші роблять свої зимівники з полови, соломи, гнійку. Носять і листя, й стебло, все це перетирають на січку, на дрібне порохно, і в щільно спресованій купі ховають на зиму свої запаси. Насподі в зотлілій полові часом можна знайти і якесь зерно — пусте, пріле, однак зерно. Його й провіяти не можна — летить за вітром. Так, з гнійком і цвіллю, Сашко й кидав його в торбу. Миші пищать, гризуться, метушаться, коли вигрібаєш запаси й викидаєш на сніг встелені пухом гнізда. Ясне діло: грабіж. Німці вичистили все у людей. Сашкові доводиться чистити мишачі нори. Тут нічого не вдієш — війна.

Сидячи на снігу, коло мурашника, хлопець подумав, що треба було б загорнути купу: подохне вся комашня. І він ворухнув плечем (а може, тільки хотів ворухнути), але тіло було холодне, важке й байдуже. "Зер гут, — сказав собі Сашко. — Он людей, і то не закопують. Так і лежать мертві на морозі".

Ще трохи посидів.

Підхопився стривожений і наче тільки зараз помітив, що вже геть споночіло. Темрява лежала над полем двома шарами: вгорі було синьо й чорно, а внизу, над снігами, трохи світліше, і коли пригнутися, то на білій рівнині де-не-де можна побачити темні заячі кубла під кураєм або химерні фігурки — стовпчики землі, обліплені снігом. Та й угорі темрява стелилася тонкою поволокою, крізь неї проступало холодне, в легкій паморозі небо, і десь високо зблискували одна чи дві зірки. Значить, погода прояснюється й буде мороз.

Справді, мороз припікав. Коли Сашко звівся й пішов, під ним захрумтів пришерхлий сніг. Крижана кірка була ще, мабуть,

тоненька, вона кришилась і осипалася, видзвонюючи скляним дзвоном. Тиша, тільки похрускує сніг... Та Сашко не прислухався до скрипу; валянки вдень промокли, тепер залубеніли, і йому крутило ноги в усіх кісточках. Він подумав: якби скоріше дотягтись додому.

Сонна пам'ять на мить оживала, і тоді він бачив лежак, подушку, старе пальто, яким накривається з головою; а ще сірів йому на стіні батьків портрет і лобатий чоловік у вишиваній сорочці хмурився і питав:

"Трудно, Сашко?"

"Авжеж... мороз".

"Ну, нічого. Кріпись".

Щоб наддати ходи, Сашко поправив на плечі шлейку торби і ще раз помацав свій добуток: торба була майже порожня; легка й сплющена, вона старцювато висіла за спиною, і в ній, здавалося, нічого не було — хіба що трохи гнійку з мишачим послідом — ото й усе, що назбирав за сьогодні. "Скоро миші і нас пожеруть", — подумав хлопець. Йому стало жаль себе: так попомучився, поки вкрав у німців торбу, а тепер хоч викинь її. А торба добра — це тобі не якась мішковина, а кавалерійське відро, парусинове, строчене, з пружкою шлейкою. Сашко нагледів цю штуку в задку німецького фургона; фургон стояв перед їхньою хатою, на видноті — високий, міцний, окований залізом, і хлопець довго мулявся й крутився коло нього, аж поки не обдурив німця і не добув собі торбу. І от — порожня.

Він ступав сонно і не одразу відчув, що праву щоку йому приморозило. Став, потер її долонею, покривився: шкіра була суха й боліла. Дивно: наче й вітру не було, а звідкись таки

повівало, і в рукава заповзали холодні змійки, обполіскуючи холодом спину. Сашко пересмикнув тілом, зганяючи дроз, і подався швидше.

Хоч попереду було темно й глухо, але Сашко знав, точніше, здогадувався, що там, за неясною імистою смугою, почнеться схил; стара неорана стерня закінчиться, і буде толока, а далі тьмяно засіріють голі неприкаяні сади і вже за ними — вулиця.

І справді, ступати стало легше, земля пішла вниз, похило, і небо просвітліло — навіть заблищав, зацукрився сніг від непевного холодного світла. Мабуть, показався місяць. Сашко задер голову і побачив над собою тонкий ківшик місяця. На нього весь час напливали рідкі волоконця хмар. Здавалось, і темрява, і саме небо піднялися вгору, в степу попросторішало, а на снігу крапками й плутаними лініями позначились заячі сліди. Сашко знав, що ці сліди, як би не петляли, все одно ведуть до села, до садків, і він вибрав заячу стежку, добре втоптану, і пішов по ній.

Ще тільки підступився до городів, як зразу вловив: пахне житлом. Різко пахне старою перегорілою сажею (видно, хтось і в цю пізню годину затопив), пахне хлівами, попелищами, карбідом (це в Шавлюги, у нього німецька лампа, карбідна). Але ні руху, ні світла, ні звуку. Тиша, мороз, якісь невиразні тіні й горби, все, як у степу.

Сашко забрів у сухі бур'яни, на грудкастий схил — починались городи — і трохи нижче загледів чорне галуззя вишневого саду. Упізнав: це садиба Лавра, дядька на костурі, їхнього сусіда. Садок у Лавра не загороджений, і сюди гуртами забігають зайці. Сашко пригнувся, помацав очима в саду: там, здається, щось ворушилося. "Свисну", — подумав він і вдихнув побільше повітря, щоб свиснути, але губи стали мов дерев'яні, — не стулювались. Тоді він ляснув заледенілими рукавами по

стегнах, і звук пролунав теж дерев'яний. Між стовбурами щось майнуло, проскочило, і двоє чи троє зайців, прищуливши вуха, шмигнули майже під ногами.

І Сашка потягло в садок: зайду.

Старі, сучкуваті вишні здіймали в небо чорне, немов обгоріле, гілля; воно чітко вимальовувалося на тлі білуватого неба, і в гілках висів, заплутавшись, тоненький ковшик місяця.

Сашко обійшов крайню вишню, яку добре знав, — не раз лазив на неї. Сніг круг дерева витоптали зайці, а стовбур, колись вишнево-темний, з потрісканими пасами кори, зараз був білий-білий, як кістка, обгризений до самої деревини. Поруч росло молоде пагіння вишняка — воно теж, обгризене, стирчало в снігу білим пруттям. "І в зайців голод", — подумав Сашко.

Втім, не це його турбувало.

Він стояв між деревами, і його дратував запах вишневого клею. Отой світлий, круглий, янтарно-прозорий наріст клею, від якого злипається в роті. Він дратував хлопця, подразнював своїм липучо-киселевим смаком.

Крім снігу, Сашко сьогодні нічого не їв, і зараз від голоду дзвеніло йому в голові й тупо ломило в скронях. Хлопець потягся до гілки, на запах клею, та, мабуть, рукава примерзли до ватянки — скрипіли, як луб, і не пускали його. "От чорт!" — вилаявся Сашко, підстрибнув і таки вчепився руками за гілку. На вишневій корі намацав гладенький і твердий, наче слюдяний, горбик. Це був клей, але на морозі він засклянів, і нігтем чи пальцем його нізащо не сколупнеш. Сашко, напруживши мерзле й болюче тіло, підтягся на руках до гілки,

вхопився зубами за той скляний наростень — і відкусив його разом з корою. Похапцем прожував і відчув: більше кори, ніж клею, — гірке, мерзлувате волокно.

Роздратований присмаком їжі, Сашко нагнув цю ж таки гілку і зі злістю обчухрав її; з пучком дрібних вишневих гілок — щоб дома заварити чай — він і потягся голим, непривітним садом до свого двору.

З їхньої хати, крізь запнуте вікно, пробивалася вузька смужка світла.

Це стурбувало Сашка: мабуть, хтось у них є... Поночі вони не світили.

3

— А-а, — зустрів його радісним вигуком Гриня. — Бродяга вернувся! Годувальничок наш! Ну, показуй, показуй свою торбу. Що там у тебе, хвались!

Гриня був, як видно, добре напідпитку. Він сидів на кушетці, вільно розвалившись, і однією рукою пробував обняти Єву — Сашкову матір. Єва ухилялася від безсоромних обіймів, і Гринина рука, як мертва, ковзала по її спині й падала на подушку.

— Проходь, проходь, синашу! — казав тим часом Гриня. — Чого стидаєшся? Будь як дома!

"Гриня, — вкляк на порозі Сашко. — Гриня... Знову приліз".

Єдиною людиною в селі, що не мала свого пристанища, людиною, котра жила на громадських харчах і переходила з рук

у руки (як колись пастухи), був Гриня Затятько, приймак. Він довго не засиджувався в одному дворі — погостювавши, приголубивши осиротіле жіноче серце, йшов собі далі, поки його не виганяли чи не зманювали в іншу хату. Мав Гриня веселу, незлобливу вдачу і завжди, при дітях і старих, ліз до жінок. Коли ті відбивалися, штурхали його в плечі — Гриня не сердився, не ображався, а добродушно іржав, і діставши, ляпаса від одної, підсідав до іншої. Гриня знав собі ціну, знав, що його рано чи пізно покличуть: "Куди вони подінуться — оті, безмужні?"

До кочового життя він звик ще до війни, бо грав на барабані, любляв випити і разом з бродячим оркестром обійшов перед війною усі села й хуторці Знам'янського району: там весілля, там похорони, там мітинг, там випровідки в армію — скрізь кличуть музикантів і скрізь добре вгощають. Бувало, Гриня сяде, обхопить ногами барабан (від цього й ноги у Грині стали криві, мов у старого кавалериста) і сонно, мляво, без усякого апетиту починає стукати колотушкою. Це явний натяк — щоб попросили. А коли одна й друга чарка підпливають до Грині, він одразу ж крикає, оживає і, пригнувшись над барабаном, починає так виторохкувати колотушкою (ще й по грудях, по своїх підборах), що збирається люд подивитися на Гриню-віртуоза, особливо на його знаменитий удар куксою і ліктем, коли Гриня азартно вигукує: "Гей-га, риба з м'ясом, ходи, кума, викрутасом!..."

Відбарабанив Гриня своє: почалася війна, розбіглися оркестранти хто куди — той в армію, той на якісь підробітки. Барабан реквізували у Грині, сказали — на потребу фронтів. Що робити інвалідові (у Грині з дитинства була скалічена рука)? Подумав, пошукав чоловік хліба і звалив на себе тяжкий хрест приймака.

Зараз він по-хазяйськи гукав:

— Ну-ну, показуй, синашу, що там у тебе в торбі?

Сашко увійшов до хати, за ним потягся знадвору холод. Морозний дух — той, шпаркий, із степу — наче кригою облягав йому ноги, спину, груди — все тіло. І все перемерзле тіло його трусилося. "Грицуня... Знов буде глумитися". Хлопець стояв, притискуючи до себе вишневі гілки, й дивився поверх кушетки, поверх рожевої голови приймака. Погляд його завмер на стіні, на тому місці, де висів батьків портрет. От — почалось. Батьків портрет перевернуто. Замість обличчя — сіра запилена картонка, та, що зісподу. Цвяшок, мотузка і на підвісці — сліпа рамка.

Це він, Гриня, звелів прибрати фото.

Гриня завжди починає з цього. "Слухай, — підморгує Єві і киває, показує на стіну. — Чого він супиться, твій Мирончик?.. Ич, як брови нахмутив! Мабуть, з'їв би мене. Нехарашо, — каже Гриня. — Все-таки ми компаньйони були, разом стежки до дівчат топтали. Ніззя так, — повчально мовить Гриня і наказує Єві: — Прибери його. Поверни так, щоб не бачив".

І Єва, після довгого бурчання, все-таки повертає портрет чоловіка лицем до стіни. А це означає: приймак погуляв по селу (півмісяця його не було), тепер повернувся до Єви, і будуть вони миритися...

— Йди сюди! — хотів було строго сказати Гриня Сашкові, та не вийшло: губи самі роз'їхались, як намащені, й на рожевому обличчі його засяяла хмільненька посмішка. — Йди, синашу, поздоровкайся з батьком (бач, я таки не покинув вас, повернувся), та й вип'ємо по чарці.

Від Грині, коли він добре підпивав, ішло гаряче мідне сяйво. Може, тому, що в нього аж горіла, аж світилася чиста, подитячому ніжно-рожева шкіра на всій фізіономії. І тільки очі трохи псували Грині фасон: під градусами вони тьмяніли і, як старе затерте скло, відсявали погаслим фіолетовим блиском. Але й стомлений чаркою Гриня завжди був у гарному настрої, і зараз він поблажливо звернувся до хлопця:

— От скажи: чого ти стоїш?

Сашко ніби й не чув тих слів. Стояв і трусився. Примерзлий сніг іскрився на шапці, туго стягнутій поворозками. З-під шапки виглядали тільки ніс і синювате підборіддя, запушене інеєм. Щось було в його позі холодне, уперте, звіркuate.

Хлопець мовчав.

Тоді Гриня шарпнувся, підскочив, силкуючись встати. Він був наче прив'язаний до кушетки: шарпався і падав назад. Лайнувшись, він таки скочив на кавалерійські ноги і, кривуляючи, ступив до Сашка. Простяг хлопцеві руку — скалічену — і поштиво, з усмішкою сказав:

— Будьмо знайомі. Грицан Петрович, общий батько. Що в-в — вас в торбі? Проверім...

Гриня засопів, повіявши гарячим бражним духом. Він дихав Сашкові в лице, але той не ворухнувся, не кліпнув оком. "Ич, супиться", — пробурмотів Гриня й простяг до хлопця рожевенькі руки: похитуючись, став розв'язувати йому шапку.

Єва дивилась на них з кушетки і була, здається, вдоволена, але спідтиха, гаряче блимала синові: "Ти що? Озватися не можеш? Дядько жартує, а тобі наче язик одібрало!"

Гриня і справді ладком, жартуючи розв'язував мерзлі поворозки; руки його не слухалися, присали, і Гриня тицяв куксою хлопцеві під ніс. Весело бурмочучи, він таки здер із Сашка шапку й кинув на лаву; потім — через плечі й голову — заходився знімати з нього закоржавілу торбу.

Потріскувала мерзла парусина, рипів обледенілий ватник, Сашка роздягали, а він мовчав. Тільки був мов крижаний — не гнувся. І ще, коли б хто придивився, то помітив: лихим холодним вогнем поблискували Сашкові очі, ненависним поглядом він уп'явся в розхристані червонясті приймакові груди, в засмальцьовану тілогрійку.

— Хе, — сказав Гриня, запустивши скорчену п'ятірню в торбу. — Оце-то приніс! І на корж не буде. Сміття! Так, брате, матір не прогонуєш... Поздыхаємо всі. Доведеться ставити могорич криворотому Шавлюзі, у того схов є в степу, пшеничка, з поліцаями вони ховали; обіцяв і мені Шавлюга мішечків зо два. Завтра піду потолкую...

Вже не перший місяць хвалиться Гриня, що піде до Шавлюги, розіп'ють вони перваку, і буде у них пшеничка — ярова, чиста, як золото. Він казав про це восени, казав перед Новим роком і ще, мабуть, казатиме, а тим часом їсть глевтяки з того сміття, що приносить Сашко.

Гриня повалився на кушетку і вже оддалеки з веселою цікавістю поглядав на хлопця. Той стояв без шапки, без ватянки, без торби. Роздягнений, хлопець немовби усох. Тіло у нього було худе й незграбне, як у вовченяти, гостро випиналися суглоби. І на цьому кістлявому тілі, на тонкій шиї — трохи непропорційною видавалась велика лобата голова. Правда, груди були широкі й міцні, та й в усій постаті його вже вгадувався присадкуватий жилавий Кубенко, лобатий Мирон

Кубенко, підричник з кам'яного кар'єру, теж мовчун і теж насуплено-впертий.

Гриня поглипав на хлопця, і стало Грині якось не по собі: з-під білих нахмурених брів зиркав на нього не Сашко, а наче Кубенко-старший, той, що зітхав і одмовчувався в парубоцькій компанії і зараз дивився на Гриню з холодним презирством.

— Ну! — лайнувся Гриня. — Ти чого на мене так вилупився? Думаєш, не знаю? А от, якщо ти такий розумний, скажи: де твій батько?

Єва штурхнула Гриню під ребра, щоб не чіплявся до хлопця, але той сердито вихнув плечем:

— Не, хай він скаже! Де твій батько, чуєш? — Гриня вробив багатозначну паузу і проказав: — Утік твій батько, от! І твій, і всі батьки втекли. Драпонули за Волгу. Герої. А жінок покинули на німців, на поталу врагу. А Грицан Петрович не втік. Грицан Петрович зостався. І вся тяжість — на його, на Грицана Петровича, плечі. А Грицан Петрович — каліка. — Тут Гриня потряс скаліченою рукою, пальці якої зрослися в один маслак. — Бачиш, каліка Грицан! — Він щодалі розпалювався, груди його мокро заблищали. — Та мені, щоб ти знав, медаль положена. Медаль! Ось сюди! — Гриня вдарив себе в груди і хитнувся до стіни. — Медаль!.. За мужеську доблесть. Ясно? Ти думаєш, легко на твоїх глевтяках обійти всі двори? І щоб люди остались довольні? Е-е, сопливий ти, ні біса не розумієш. А підростеш, сам поспробуєш мого хліба, тоді скажеш: точно! Грицану Петровичу медаль положена! Один був, як перст, на весь куток, а не здався!

— Го-о-споди! — промовила Єва співучим дошкульним голосом. — І що воно хвалиться? І кому воно треба, оте

нещастя, ота лиса неміч? Хіба що Санька, та Фроська, та крива Зося і приймають таких.

— А ти не приймаєш? І ти приймаєш, бо то не життя — без мужицького тепла. А-а, — махнув рукою Гриня, — не слухай, Сашко, її, дурна баба. Йди сюди та випий краще чарчину з холоду.

Гриня засопів, просовуючи скалічену руку за пазуху, під повстану тілогрійку. Полапавши там, витяг зелену, якусь стародавню плескату пляшку, мабуть, ще з петрівських часів, заткнуту качанчиком. Побовтав нею.

— Давай посуду! Бігом!

— Тобі аби випить! — втрутилась Єва і докинула ревниво: — Де ти цю пляшку доп'яв? Санька дала?

— Ну, Санька, — спокійно буркнув Гриня. — А що? Я ж знав, що в тебе ні грама нема, от і прихопив. Санька зразу в крик: "Не дам! Іди до іншої, до кращої, хай тебе там і вгощають!" — Гриня перекривив Саньчин голос. — Погиркала, погиркала, але добра душа — налила. Тільки засопіла ображено: "До кого йдеш? До тої безкровної?"

— Це вона про мене? — аж позеленіла Єва.

— Про тебе. А про кого ж, — сказав Гриня.

— Щоб їй добра не було! — зірвалась Єва. — Безкровна! А сама? Таке муре — страшно глянуть, хрестись і тікай, а бач — інших гудить. І ти золото, — вже напала на Гриню. — Ні, щоб до однієї пристать і жить, як усі нормальні люди живуть, так шалаєшся по дворах — тьху!

— Ну-ну, — поморщився Гриня. — Тільки без ревнощів. Зараз врем'я таке: війна. Не ти одна безмужня, тищі таких. Треба якось ділитися...

— Ага, ділитися! То йди ділись! Йди, щоб я тебе більше й не бачила! — І Єва маленькими кулачками загупала Гриню по спині. — Йди геть, зараз іди, не треба мені посміховиська!

— Тю, здуріла, — знизав плечима Гриня. І збрижив свою ніжну лисину, показуючи тим, як він не любить жіночого вереску.

Поки вони пересварювалися, з-під кушетки виліз старий сірий кіт Шахтьор (так назвав його Мирон Кубенко за те, що той любив спати на припічку і завжди вимащував свою морду в сажу). Кіт мляво й печально пройшовся по хаті, понюхав криві Гриневі черевики і по-старечому закашляв. Усю зиму він ходив простуджений.

— Тпруцьки! — гримнула Єва і штовхнула кота ногою.

Шахтьор, мов п'яний, перевальцем почалапав до Сашка.

І потерся — жалісливо, як це робить стара й хвора істота, — об Сашкові ноги. Хлопець (у нього теж ворухнулась безпричинна злість) хотів був відштовхнути кота, але це вже зробила мати, і, може, саме тому, наперекір їй, Сашко зігнув свій болючий перемерзлий попереk і взяв кота на руки.

Це був перший рух Сашка. Досі, в снігу і в кризі, він стояв на порозі, як мертвий.

З Шахтьором у руках Сашко й посунув у свій куток — туди, де між піччю й пристінком було втиснуто тапчан. Він прочовгав

по хаті, так і не глянувши на матір та приймака. Знав, що вони провели його недобрими позирками. "Бач, носа одвернув і не поздоровкався".

"Хай, — подумав Сашко. — Хай зляться".

Ліг, як був, у штанях і піджаку. І, вже лежачи, засовав ногами й скинув із себе валянки, розмотав зашкарублі онучі і вткнувся в подушку, накривши голову шапкою. Тяг на плечі ряднину, батькове пальто, всяке дрантя, проте холод тільки зараз, здається, пробирався до кісток, підламував ребра, аж боліло серце, стискаючись в мерзлу грудку. Сашко потяг до себе й kota, притулив його до грудей, і вони трусилися вдвох, марно намагаючись зігрітися.

Мати погасила тріски в чавунчику (трісками вони світили), задмухала вогонь і, боса, зашльопала по долівці. Ось вони там, за пристінком, сварливо зашепотіли з Гринєю. Лаючись і, видно, штурхаючи його межі плечі, мати допомагала роздягатись п'янюнечкому, і щось вони поминали при цьому Саньку й пляшку горілки, і мати вже підвищила голос: "Хватить мені! Тільки стида від тебе!.." — а Гриня забурчав нервовіше: "Цить! Бо двину раз і піду!", і вони чи турсались, чи тихо билися у темряві, Сашко вже не дослухався. Холод зморив його остаточно, і він неспокійно заснув.

Мабуть, скоро й прокинувся. В хаті було ясно й холодно, як надворі. Тільки під грудьми у нього, де скоцюрбився кіт, якийсь клубочок тепла. А в ноги студить, звідкись піддуває, і, наче проціджена крізь іній, ллється в хату білувата сутінь. Вгорі до шибки примерз ріжок холодного місяця.

Сон пропав зовсім. Сашко прислухався: на кушетці посопували двоє — Гриня й мати. "Гриня, — заклацав од холоду

Сашко. — Знову цей Гриня". Хлопець сперся на лікоть, звів погляд на стіну. І зараз видно було сірий квадрат. Сірий квадрат портрета, що висів над кушеткою... Батько. Очима в стіну. Наче смертник. І Сашкові страшно стало, він уявив собі, як це людині стояти впритул до стіни, зіницями в глину, в пісок... аж білі кола в очах.

Він спустив ноги, холод побіг по литках, але хлопець присилював себе встати. Сторожко зробив крок, потім ще, прислухався — ні, таки сплять.

Тепер найгірше: якось вилізти на кушетку.

Налапав дошку під матрацом, просунув туди ногу і, косуючи оком на скуйовджену купу лахміття, від якої пахло чужим потом, зіп'явся над кушеткою. Дошка зарипіла, і тонкий скрипучий звук продер йому по спині. На мить перехопило хлопцеві дух, але тут же він сказав собі: "Ну їх!" — і, вже не остерігаючись, потягся рукою до стіни й перевернув портрет. У хатньому присмерку не можна було розгледіти батькового обличчя, тільки світліли на фото якісь плями, вгадувалося широкі, і теж світле, батькове чоло.

"Ну, як, Сашко, холодно?"

"Холодно".

"А мати?"

"Біда. Краще мовчать".

І вони замовкли.

Сашко ліг на тапчан, у вистуджену постіль, і поклав під серце твердий клубок гіркоти. Цей клубок, очевидно, довго муляв би йому, не давав би заснути, але рядом по-старечому глухо закашляв кіт. "Йди сюди", — покликав Сашко. Як і звечора, він притулив kota до грудей, і коли той звично замуркотів, Сашко подумав: "Тепер засну..."

4

Єва належала до тих жінок, про яких важко сказати, скільки їм років. Худа, безгруда, з маленьким безбарвним личком, вона скидалась на дівчину-підлітка, якій ще треба набирати тіла, добріти, розповнюватись. Та якщо зблизька глянути на Єву, то видно: ні, це вже зовсім не молода жінка. І не тільки тому, що дрібненькою сіточкою зморщок вкрите її якесь по-дитячому жалісне обличчя, а в усьому — в прив'ялих очах, в жовтій злинялій шкірі, в рухах, у погляді, у розмові — в усьому помітно було щось погасле, сумне, підстаркувате.

Зараз Єва сиділа змучена, з хворобливою синню під очима. Вона сиділа сама на кушетці, підібгавши під себе ноги, й жалібно схлипувала: "Гад він, паразит, бездушна тварюка", — добирала найдошкульніших слів, а плечі й груди у неї щеміли, — воно, бидло, познущалося та й пішло, кинувши гидке слово: безкровна... Кожна клітинка нила й боліла у Єви, і холодна злість — на себе і на Гриня — точила душу. "Прожену, як собаку..."

Саме в цю мить Єва ковзнула поглядом по стіні вгору й зустрілася з очима... чоловіка. Портрет було повернуто лицем до світла, з фото дивився на неї лобатий хлопець у вишиваній сорочці. Дивився пильно з-під широких білявих брів, і в погляді його був притаений смуток чи здогад.

"Сашко! Це воно, щеня, зробило!" — сказала собі Єва; у неї пересмикнувся рот, і лиха судорога пройняла все тіло.

З передчуттям жорстокої насолоди вона ковзнула на долівку.

Сашко спав у купі лахміття, шапкою накривши голову. З лахміття стирчав ніс, тонкий, синюватий, а нижче, мабуть, коло шиї, притулилася безвуса котяча морда.

— Встань! — затермосила Єва Сашка. — Ану, вставай мені, чуєш!

Хлопець підвівся, від холоду сіпнув плечима, ганчір'я сповзло з нього, і кіт злякано поліз назад, під рядно.

— Це ти зробив? Ти? — Єва трусила хлопця і сама трусилась.

Сашко безтямно закліпав на неї, на стіну, куди вона показувала. У нього здригалися щоки хтозна від чого — від холоду чи від наглого пробудження, і обличчя вкрилося дрібними простудними пухирцями.

— Кого питаю? Це ти? Твоя робота?

Сашко відвернувся, і Єва, скипаючи злістю, ляснула його по щоці, а він далі відвертався, і Єва аж захлинулась.

— Куди ти повертаєшся? Куди? І доки це буде? Доки ти мучитимеш мене? І як ти смієш? — Вона вже не тямала, як і по чому ляскає сина, за що і навіщо товче його. Просто їй треба було вилити лють з душі, вгамувати роздратовані нерви.

Коли син пригнувся, скоцюрбившись у постелі, Єва ще раз, на додачу, вдарила його по голій шиї. Щось хруснуло, Єва начебто злякалась, завмерла і боязко глянула на портрет чоловіка:

— Господи, прости мене, Мироне... Таке дурне життя, сама не знаю, що роблю...

Вона попленталась до кушетки, впала на подушку і захлипала, глибоко нещасна жінка, розбита й розтоптана бездушним світом.

— Казала ж мені мати, — затягла Єва плаксивим голосом, — казала: не зв'язуйся з тими Кубенками, з тим понурим Мироном. Ото він камінь рве у кар'єрі та колись печінки собі поодриває, а ти сама бідуватимеш з дитиною... І так воно й сталося, так воно й вийшло: чоловії десь повіявся, а я страждаю одна, і кинув мені на муку оце убоїще (то вона про Сашка), вже терпцю нема: скільки уб'єш, стільки й в'їдеш...

Вона скаржилася комусь на свою долю, Сашко знав, що це довга пісня, і потягнув на себе старе, обгоріле батькове пальто. Лаштувався заснути або хоч трохи зігрітися, бо мати не скоро вгомониться: лаятиме німців, війну, лаятиме батька і його, Сашка, проклинатиме свою гірку долю... Хай поскигнуть, то вона за звичкою, а Сашкові аби хоч ледь-ледь зігріти ноги.

Хлопець скоцюрбився, накрив шапкою вухо, та однак чув плаксивий голос. Тепер Єва говорила про те, як тяжко бідній жінці без мужської підтримки: хто хоче, той і познущається, і мовчи, не переч, бо тільки слово — прямо з дітьми в Германію. Хіба не так було з Глущенковою Ольгою, з Мартинюковою Пашею, та, господи, хіба тільки з ними — цілий гурт жінок, саме таких, невгодних старості, погналі на Знам'янку і з

малесенькими дітьми — у вагони... Єва злякано припишкла й стиха проказала: "Спаси й одведи... треба годить отим грицанам, бо вони п'ють з шавлюгами". І, вже ніби випросивши прощення у чоловіка, вона заспокоїлась, якусь хвилину полежала на кушетці тиха й умиротворена.

А Сашкові так і не вдалося зігритися.

— Вставай, — сказала мати (відчувалося: вона вже охолола, і тільки десь глибоко осіла притаєна образа й печаль). — Годувати ж тебе треба. — Єва сама підвелась і нагадала: — Вчора ти нічого не приніс, то хоч те стовчи, що я в Шавлюги позичила.

Мовчки вони закублились у своїх кутках.

Тільки зараз Сашко загледів, що барабанщика в хаті нема. Видно, удосвіта кудись повіявся — чи не випити.

В хаті було сіро й напівтемно. Під стінами майже впритул стояли стіл, скриня, лава, кушетка й різне дрібне начиння. Тісна кімнатка, але без Грині стало немовби просторіше.

Сашко глянув на долівку. Посеред хати темніла кругла яма, вибита ступою. То його, Сашкова, робота. І хлопець зітхнув: треба товкти.

Він потяг з кутка ступу. Видовбана з колоди, важка й огрядна, ступа виривалася з рук, і Сашкові довелося покректати, щоб витягти її з кутка і поставити дном у ту ж саму яму. Та й з цим він, помучившись, упорався. А мати висипала у ступу вузлик якогось збіжжя (Сашко й не второпав, що то воно) і сказала: товчи.

Сказала, сама накинула на плечі пом'яте пальто,
батьківське, яким Сашко вкривався, та й подалась із дому.
Видно, до сусідів гайнула на балачки.

Сашко зітхнув їй услід і заходився товкти.

Але перед тим зачерпнув жменю зерна й понюхав: пахло
ячменем, тільки старим, давнім, прогірклим. Од цвілі зерно
злиплося в кім'яхи. Видно, це був фуражний ячмінь, і Шавлюга
натягав його з конюшні.

Сашко вдарив товкачем, потім ще разів зо два — для ритму.
Зерно, порожнє й легке, аж зашелестіло. Воно жухкало й
підлітало вгору, як полова. Зі ступи потягло сизим димком, од
якого зашкребло у горлі. Закурів димок з-під ступи, що потроху
вгрузала в долівку. А Сашко — з серцем, з кректанням — бив
товкачем, гупав у дно, і з кожним ударом струшувалось його
перем'яте тіло, струшувались у голові думки. І гупало вже наче
не в ступі, а за селом, на кам'яному кар'єрі. Там — було це
перед війною — копачі зняли чималий шар землі, і з-під берега
виступила ціла гранітна скеля. Звідкись наїхало дядьків у
брзентових спецівках, і стали вони свердлити дірки у скелі:
один навсидячки тримав і покручував бур, а другий клепавав
молотком. Вони довбали камінь поперемінно, довбали цілими
днями (ось так, як він у ступі), а потім приходив батько, Мирон
Кубенко, закладав шнури і всипав у глибокі буровини динаміт —
жовтий порошок, і всі тікали з кар'єру, ховалися за
прибережним схилом у ямах. В повітрі ставало тихо-тихо, всі
припадали до землі, а там, серед розвернутого каміння,
перебігав тільки один чоловік — Сашків батько — і підпалював
шнури. Люди завжди з тривогою стежили за ним, за маленькою
темною постаттю, що спритно ковзала по скелі, серед динаміту.
Та ось і батько — в останній момент! — стрибав за камінь, за
перший-ліпший виступ, і тоді вибухав кар'єр, розламуючи тишу

над селом, і з клекотом летіло у небо каміння, ціла хмара щебеню.

Сашко боявся тих вибухів і водночас радів, захоплено дивився, як падає на річку, на левади, на верби кам'яний град, як гупають важкі каменюки десь у капустах, у коноплях, а то й ближче — під садом. У нього від захоплення терпла душа, а мати стояла поруч, бліда, наче смерть, і шепотіла одне й те ж: "Дограється, ой дограється... Осиротить мене й дитину".

Справді, Кубенко грався зі смертю, бо кар'єр, як здавалось хлопцеві, вибухав саме там, де ховався батько, або зовсім близько, і гори щебеню вкривали все навкруг, і немислимо було вірити, щоб між потрощених гранітних брил залишився хтось живий. Та от осідав кам'яний пил, і тоді десь із-за скелі чи з вирви виповзала сіра фігурка, схожа на ящірку. І Сашко сам дивувався: батько! Цілий і здоровий!

А потім батько приходив до хати (робота у нього така, що він будь-коли міг заскочити додому). І от він приходив після вибуху і був мовчкуватий, але видно по очах: вдоволений собою. Супиться, та, мабуть, лише для того, щоб приховати усмішку.

Хтозна, як матері, а Сашкові батько пахнув завжди паленим камінням, і цей горілий душок був такий же приємний, як душок добре підсмажених горіхів... Дома батько одразу хапався за роботу: приносив з криниці води, запарював кабанцю картоплі з обмішкою, виполював щиріцю на городі, сапав, рвав черешні, вичищав у сараї, підмітав у дворі. Все він робив неквапливо, мовчки, але по-господарському, вправно. І саме над його неперебірливістю в роботі частенько підсміювалися в селі. Бо в Лебедівці не було заведено, щоб чоловік, скажімо, носив на коромислі воду чи проривав буряки. І тим більше, щоб за чоловіком, мов тінь, ходила жінка й чіплялась йому на шию: "Мирончику, ну Мирончику... ти мене любиш?" Мирон червонів

до вух (люди ж дивляться!) і грубувато відштовхував жінку: "Та, Єво... Не тре..." Але те, що Мирон безтямно любить Єву, ні для кого в селі не було секретом. Їх так і називали в парі, завжди по імені: Мирон та Єва.

Над Мироном стиха глузували, дехто і в вічі казав: обабився, але ж ніхто ще не знав, що в хаті, в чотирьох стінах, підривник Кубенко і зовсім ходить у "спідниці" — варить, купає в ночвах сина та навіть маже долівку. Почалось це з жалоців: "Єво, що з тобою? Така ти зелена, полеж", — а потім увійшло в звичку. І Єва справді відчувала себе дрібною, немічною, хворобливою, а Мирон — ніби в чомусь винуватим перед нею, і то найбільшою втіхою для нього було бачити її жалісну посмішку й жалісно-грайливе: "Мирончику, ти любиш мене?.." Задля цього він ладен був випрати цілий оберемок білизни. Аби тільки ніхто не бачив...

Мирон Кубенко, котрий динамітом підривав скелі, ходив коло жінки тихіший води і сам, відчувалось, соромився і приховував од людей своє домашнє невірність.

...Гупало за селом, каміння летіло на городи, і в Сашка зомліли руки — ступа висока, майже по груди йому, треба було спинатись навшпиньки, високо підкидати товкач і бити, бити в дно, довго й нещадно, бо це не ячмінь, а цвіль, полова, гірка порохня... Дерево вже нагрілося, збіжжя злиплось докупи, і в Сашка угрілася й тупо заболіла голова.

Раптом стукнули двері, в хату вбігла Єва, збуджена й перелякана, і з порога гукнула:

— Ходи глянеш, що коїться: Бойчуків виганяють!

І війнула назад, а Сашко поклав на лаву товкач, нахилив ступу, вигріб у миску товчений ячмінь, а вже потім одягнув свій

ватник, який за ніч підсох і геть зашкаруб, накинув шапку і тільки тоді вийшов з хати.

Ранок був холодний, млистий, з неба порошив сухий сніжок. Сашко ще й не ступив за вугол хати, як почув з лівого кутка, де стояла бойчуківська мазанка, шум і лемент.

Кричала жінка, кричали діти, лаялись чужі дядьки.

Хлопець, стривожений тим, виліз на погребщице, до матері. Звідси видно було весь бойчуківський двір і ріг Лаврової хати, а через дорогу — Шавлюжину господу, високу, під черепицею.

Люди з сусідніх дворів повклякали у себе під вікнами і дивились.

А в Бойчуків робилось таке.

Хтось підігнав сани до самого порога. Сани стояли розлогі, встелені соломою; у передку сидів дебелий візник у кожусі та в рукавицях і стримував коней, які рвали копитами сніг і відхропувались морозною парою. А ще двоє чи троє дядьків у чорних шинелях товклися на порозі і в сінях. Видно, поліцаям було сутужно, діти пручалися і наче в'юни лізли під ногами назад; витягували клубок дітей — виривалася жінка. Товкотнеча, лайка, вереск, сопіння — хтозна, що там коїться; Сашко розумів тільки одне: робиться щось дурне й недобре.

Деякий час візник, той, що в кожусі, байдуже позирав на поліцаїв, на штовханину в сінях. Та ось він сплюнув у сніг і вилаявся. "Шавлюга", — упізнав Сашко, коли той одним махом скинув із себе кожух. Лихим, рішучим кроком Шавлюга підбіг до купи людей, туди, де чобітьми топталась по голих ногах; він щось крикнув, шарпнув когось за коси — і Бойчучка вислизнула

з поліцаєвих рук і простяглась на снігу. Шавлюга, сплюнувши, спокійно повернувся назад до кожуха, вмовстився у передку, а поліцаї навалились на маленьку жилаву жінку, заломили їй руки і босу, розхристану, в самому жакеті, поволокли до саней. Вона упиралась, борсалась у снігу, кричала охриплим голосом.

А з хати уже витягали Тоню, за котру судорожно вчепилась рученятами замурзана від плачу Катька; випихали Серьожку (це його Шавлюга побив колись мало не до смерті), за ним штурхали і меншого брата.

Бойчучку волокли до саней, вона босими ногами горнула сніг, упиралась, аж заламуючись у попереці, й сипала прокльони:

— Не смійте тягнути, окаянні! Не смійте, чуєте! Ось тут під хатою і стріляйте! Всіх стріляйте! Хай дивляться люди на вашу іудську роботу. Діти, — хрипіла вона й метляла розтріпаніми косами, — діти, ставайте під хатою, всі гуртом, хай стріляють, хай...

Вона, ридаючи, хапала дітей і пригортала до себе.

Єва дивилась на сусідку повними жаху очима і стиха, перелякано промовляла:

— От дурна, от дурна жінка. Бач, сама собі що наробила. Траплявся ж, господи, чоловік, Павло Кучугура, може, зарятував би зараз, так одвернулась...

Сашко не слухав матері, бо в цю мить пронизливо, на всю вулицю заверещала дитина — котресь із найменших лаврівських, а коло дядька Лавра, що стояв на костурі, тулилося десятеро чи дванадцяттеро живих скелетиків,

засоплених, обірваних дітлахів. Мовчазний, аж учорнілий Лавро цитькнув на дітей — тихо, крізь зуби, а мале заревло ще дужче, десь захлипали жінки попід хатами, і навіть пишнотіла Фросина, Шавлюжина жінка, взявши в оберемок свої груди, так німотно дивилась на чужу біду, що Сашко й не повірив: невже і їй зашкребло?

А дитя репетувало в лаврівському гурті. І тоді поліцай, у котрого пілотка злетіла в сніг і який сам топтався по ній, скрипнув люто зубами й гукнув усій вулиці:

— Ви!.. Геть з очей, бо!.. — І він зірвав з плеча карабін, заклацав затвором.

Люди не рушили з місця, так і стояли під стінами, але плач урвався.

Трохи втихомирилось і в дворі Бойчуків.

Кинули на сани матір, і вона вже не плакала, не проклинала, а тільки важко схлипувала. Тоня сама сіла коло матері, притулила до себе Катьку, синю від холоду й страху, покликала хлопців: "Сідайте", — і хлопці слухняно сіли. А коли Бойчучка знову заборсалась і заголосила, Тоня пригорнула і її до себе й стала умовляти: "Не треба, мамо, не треба..."

Поліцаї жбурнули їм якесь дрантя з хати — рядна й пальта, дружно повалилися в сани. Шавлюга свиснув на коней, і сиві од морозу жеребці, пирхаючи густою парою, вилетіли з двору.

— От дурна, от дурна жінка, — безтямно повторювала Єва.
— Погубить себе, погубить дітей...

І тут страшна й несподівана думка приголомшила Єву: а що як... те саме... і з нею? Від цього припущення Єва уклякла, зіщулилась, наче хотіла стати маленькою і непомітною, щоб поліцаї проїхали мимо, і якомога скоріше, і щоб не помітили ні її, ні сина, ні їхнього двору.

Так воно й сталося.

Санки пролетіли повз Єву у білій куряві, промайнули кожух, чорні шинелі, купа дітей на соломі, з посвистом піднятий батіг — все промелькнуло, пронеслось, і засипана снігом вулиця знов завмерла.

Стихло, спорожніло й на подвір'ї в Бойчуків. Тільки проораний полозками сніг та маленький валяночок у заметі (мабуть, Катьчин) і нагадували про недавню товкотнечу. Та ще були навстіж розчахнуті двері у сінях і в хаті (видно розтоптану соломі й щось біле за порогом — подушку чи якусь білизну). Порошить сніг у відчинені двері, і з покинутого житла вже віє пусткою, холодом, смертю.

Сашко стояв коло матері й відчував, як мороз поймає все тіло: наче від крижаної води, холонуть і терпнуть підошви, литки, а потім спина, і тебе починає жолобить і перетрушувати. Треба потоптатися, зігріти ноги, але Сашко стояв і мовчки дивився крізь двері в хату Бойчуків. Йому здавалося: зараз хтось вийде звідти...

Дядько Лавро з виводком своїх дітей, Шавлюжина Фросина з двома бистроокими хлопчачками і всі односельці стояли купками, виглядали з заметів і теж ніби чогось ждали.

— Куди ж їх повезли? — звернувся хтозна до кого, може, сам до себе дядько Лавро.

Люди під хатами, що досі мовчали, раптом заворушилися, закашляли, дехто запихкав цигаркою, а Шавлюжина Фросина, підбивши руками пишні груди, авторитетно, зі співчутливим зітханням сказала:

— В район повезли, в управу... Чула таке, що за м'ясо їх забрали — там розберуться, аякже. Кажуть, ходила Бойчучка і людей підбивала, щоб не сповнять плани. Хтось набрехав, а жінку з дітьми...

— Кий там район, — хмуро буркнув Лавро. — Ото вивезуть у балку, на скотомогильник, та й покладуть, як інших... і вся тобі правда. Вони розберуться. — І Лавро кивнув на степ.

Там, за конюшнями, білим горбастим полем їхали сани; їхали так далеко, що здавалося, купка соломи чорніє в снігах... Легенько порошило, морозний іній стояв у повітрі й чулося — віддалене й приглушене — дитяче пискління. Видно, плакала в санях Катька.

А з неба порошило й порошило, засипало потоптаний сніг у дворі Бойчуків, притрушувало солону в сінях, намітало і в саму хату; одні й другі двері були розчахнуті, й вітрець ворухив за порогом чи плаття, чи кинуту поліцаями скатертину.

Люди розходились по домівках, а Сашко сторопіло дивився туди, у розчинені двері, де вже ніхто не жив.

"Піду, — сказав він собі. — Хоч двері зачиню".

І, сторожко оглядаючись, побрів заметом до спорожнілої хати.

— Чого ти притягся? — Єва стала на порозі й заступила Грині дорогу. — Кому казала: не приходь? Не треба мені поденника. Повертай свої голоблі, і то зараз же!

Вона рішуче розп'ялась на дверях. Проте Гриню Затятька не так легко спантеличити.

— Євочко! — зробив він солоденьку міну (тим часом одпихаючи її від дверей). — Що ти балакаєш, Євочко! У тебе ж характеру нема прогнати Грицана. Ти от кричиш, а я скажу: сядь коло мене, Єво, і ти сядеш зо мною за стіл, і будеш їсти млинці. Я ж тебе знаю...

Лагідно, але настирливо Гриня відсторонив Єву і пройшов у хату. Витяг з-під кожушка-тілогрійки нерозлучну свою зелену пляшку, петрівську, помацав за пазухою і дістав мокренький і, видно, ще теплий пакунок.

— От. Зося дала.

Він порядкував за столом, як господар, — акуратно роздирав склеєні млинці (чи то були драники), вдоволено крякав і облизував пальці. Його лисина і пухленькі щоки сяяли чистим дитячим рум'янцем.

— Сідай, Єво, — сказав Гриня, розливаючи питво. — І синаша припрошуй. Повечеряємо.

Прискалив око й гарненько поміряв, кому й скільки налити, щоб не зобидити себе.

— Бач, — прицмокнув значуще. — І на вас доводиться заробляти. Що б ви без мене робили, га?.. Нічого, скоро

зживем. Ось, казав Шавлюга, не сьогодні-завтра відкриємо схов у степу, буде пшеничка, ярова...

Він поплескав долонею по лаві, мовляв, сідай рядом, Євочко, і звів на неї повний всепрощення й доброти погляд.

Єва тільки розвела руками: бачили таке? Припхалось бездомне й командує у твоїй же хаті! І розвалилося: хочу — запрошу, хочу — не запрошу до столу. Приблуда, старець нещасний. Єва скривила жалісне лице, постояла, приголомшена таким нахабством, гірко зітхнула й сіла за стіл.

Вмостилася вона далі від Грині, всім виглядом показуючи, що вона сердита, і, не повертаючи голови, гукнула синові:

— Сашко, йди вечерять!

Сашко не озвався. Він сидів у своєму кутку, обтулений ганчір'ям; його морозило (мабуть, таки простудився на погребіщі), і хлопець, скулившись, недобре блискав на матір І на Гриню.

— Чуєш? — повторила мати. — Йди сюди!

Сашко не почув.

І тоді Єва тихо, але з відчутною люттю проказала:

— Ну? Ви бачили? Сказиться можна з такою дитиною! Цілими днями мовчить убоїще... Ти йдеш до столу? — зірвалась на крик.

Вона здвигнула плечем і погрозово глянула на хлопця. Глянула і вмовкла: такого Сашка Єва ще не бачила. Він сидів, упершись лобатою головою в коліна, і гостро, невідривно дивився на неї. В його хворобливо гарячих очах було стільки недитячої туги, стільки презирства (не руште мене!), що Єві стало не по собі, вона зронила з безсилим відчаєм:

— Пішов би ти з блиску! — І, скорбно жуучи млинець, додала: — Візьми відро та хоч вогню розживись.

Сашко скинув з ніг кота, побрьохав у сіни. Налапав у потемках відро, щільніше запнувся у ватник і вийшов. Було темно й вітряно, з-за хати несло снігом. Хлопець з нудьгою подивився вздовж вулиці. В розвітреній млі то з'являлись, то зчезали сірі горби стріх. Ніде не світилося. Тільки в Шавлюги поблискував клинчик вогню.

Шавлюга... Не хотілось туди йти, але Сашко зітхнув і потягся через дорогу.

Перед Шавлюжиною хатою було нагорнуто цілий вал снігу, а двір — розчищений, просторий, і навіть зараз тут було затишніше — як-не-як од вулиці снігова стіна.

Сашко ступив до дверей і трохи пом'явся: неприємно заскімлило серце. Та пересилив себе і торгнув клямкою. З сіней дихнуло на нього теплом, запареною картоплею. Дух був густий, нудотно солодкий, і Сашкові аж млосно стало: запульсувала кров, гострим боєм задзвонила в скроні: їсти!.. Сашко мацнув круг себе рукою: ось вона!.. бульба!.. в казані! Обпікаючи пальці, він схопив картоплину (а серце як не вискочить), кинув її за пазуху (запекло крізь сорочку) і, ще не вгамувавши дрож в усьому тілі, постукав у хату.

Ніхто не озвався.

Ще раз постукав, сильніше.

— Хто? — почулося за дверима.

Хлопець мовчки зайшов.

В хаті стояла тиша. На високій розмальованій скрині горіла карбідна лампа — чорна пластмасова банка, з котрої сичав струмінець вогню. Світло було якесь неживе, синє, могильно-холодне. І сидів за лампою сам Шавлюга, понурий, як дим, підперши кулаком змертвіле повстяне лице. А в кутку вгрузла в подушки важкотіла Фросина і звідти зацьковано позирала на чоловіка. Сашко глянув на піч. Шавлюжиних хлопців там не було, мабуть, повтікали від батька (бо коли Шавлюга приходив додому під чаркою, його чорноголові синки ховалися в клуню або на горище).

Сашко стояв з відром у руці й ждав, щоб до нього озвалися. Та Шавлюга немовби й не помічав того, що в хаті є хтось чужий. Він сидів, втупивши очі в підлогу, і шумно, люто дихав. Від довгого чекання у Сашка отерпла спина. Але він боявся поворухнутися; йому здавалося: от-от випаде з-під поли гаряча картоплина й покотиться...

— Ти чого? — раптом блимнув на нього Шавлюга. — Підглядати прийшов? Винюхувать, що тут робиться?..

— Вогню, — буркнув Сашко.

— Хе, вогню! Дожились! Вогню в хаті нема... Якби твоя мати з приймаком... — І Шавлюга брудно вилаявся.

Сашко хряснув дверима, вклавши всю свою злість у той хряскіт, і вилетів у сіни. Почув за спиною виск:

— Тобі вже й вогню для дитини шкода!

— Цить! Цить, кажу! — затупав ногами Шавлюга, в хаті щось забрязчало, загуркало.

"Збісилися", — подумав Сашко.

Хлопець того не знав, що в Шавлюги сьогодні чорний день.

Як завжди, Шавлюга подався надвечір до колишньої сільради, де збиралися поліцаї з усього куща. Там можна було перекинутися в карти, випити у своїй компанії. Шавлюга прийшов туди — й трохи сторопів: у сільраді не світилося, було темно, але в грубі горів вогонь, червоне світло падало на долівку, і він побачив, що поліцаї покотом лежали на соломі. Лежали мовчки, мов дрова, тільки цигарки блискотіли в зубах. Та ще раз у раз підводилась чиясь рука, брала стакан і передавала його далі, до стакана тяглись інші руки, тоді на стіні ворухився клубок сплених тіней. Сизий цигарковий дим висів над тілами. "Ви що? — реготнув Шавлюга, відчуваючи щось недобре. — Почаділи чи подуріли? Чого лежите?" — "Помовч", — шикнули на нього тихо, але з таким притиском, як це кажуть при покійникові. І знову хтось налив з графинчика, що стояв між тілами на підлозі, й передав стакан у куток. Шавлюга вловив горілий душок самогону. "Що це за поминки?" — реготнув Шавлюга, але вже стриманіше, і знов його обірвали: "Заткнись! Дурило!.." Піднесли стакан і Шавлюзі, він випив, а далі почув таке, від чого самогон, як гаряча смола, обпік йому все нутро. Корсунь-Шевченківський, зовсім близько, котел, ціла армія хряснула, сорок генералів, кажуть, здалися в полон, траур по всій Германії, німці лютують у районі — стріляють кого попаде...

"Сволота, — сплюнув Шавлюга в прогалину між тілами. — Так підвели. Кричали: капут, капут! Москву взяли, Волгу взяли, Урал взяли, а виходить — дуля! Дуля під самий ніс. Зв'яжись із таким дермом..." — "Помовч!" — буркнули йому. І тут Шавлюга второпав, що поліцаї не тільки накурилися до очманіння, а й п'яні в дим, — під грубою валяється ціла купа порожніх пляшок, а на столику ще стоїть одна сулія літрів на п'ять чи сім, і в ній жирною плівкою полискує сивуха. "Сволота!" — сказав Шавлюга і переступив через чийсь ноги; налапав якусь бляшанку, налив її повну вщерть і судорожно, з твердим бажанням набратися — випив. Потім передав бляшанку комусь до дверей і ще раз налив собі. А далі заворушилась солома, закружляли вогні в зубах, і Шавлюга кудись брів, хилитався крізь дим і раптом опинився дома. "Капут! — закричав на жінку. — Тікають німчуки!" — І, хитнувшись, брязнув на ослін, а діти з вереском вискочили в сіни.

...На вулиці куріло й мело ще дужче, вітер зривав зі стріх кім'яхи снігу. Сашко потоптався під Шавлюжиною хатою: куди ж його йти? Скрізь було темно. Буряна курява сліпила очі, ніде не видно було ні вогника, ні людської постаті. Тільки над лаврівською хатою вітер куйовдив ріденькі пасемця диму.

Сашко попрямував туди. У дворі побачив, що під вікном стовбичить дядько Лавро, тулиться до причілка, де затишніше, і попихує цигаркою. Сашко підступив до нього, нишком став, постукав ногою об ногу, щоб трохи зігрітися.

— Змерз? — спитав дядько.

— Умгу, — хитнув головою Сашко.

Дядько ще затягнувся кілька разів. Він завжди курих на вулиці, бо хата в нього тісна, дві маленькі комірчини, а дітей як

у того Омелька. Сашко точно й не знав, скільки у нього малих; і лежала в хаті хвора жінка, вже нікудишня, жовта як віск од сухот, от дядько й виходив курити надвір.

— Пішли, — сказав дядько, бачачи, що хлопець труситься і притискає до грудей відро, ніби від того стане тепліше.

Вітер шарпнув їх з-за рогу хати, вони пішли боком, пригинаючись, і дядько глибоко стромляв у сніг свій рипучий дерев'яний костур.

В лаврівській комірчині дихнуло на Сашка теплом, темрявою, важкою задухою. Якась полиця, дитяча колиска, жердина з лахміттям висіли прямо над головою — ніде повернутися. Добре, що топилося в плиті, — крізь відчинені дверцята світло падало на долівку, і хоч видно було, куди просунути ногу. А за плитою стояла темінь, і десь там часто й важко дихала Лаврова жінка, казали, що скоро вона помре — самі кістки та шкіра на ній.

Коли Сашко ступив у хату, з-за білого пристінка визирнуло одразу кілька дитячих голівок. Тільки влітку Сашко й бачив їх: замурзані, вони завжди колупалися за погрібником у глині. А зимою не видно їх, сидять у хаті. У другій половині, такій же тісній, як і перша, був у Лавра полик на всю кімнату, застелений рогозою і ганчір'ям, і на тому полику спали, їли, гралися — взагалі жили, не вилазячи на вулицю, всі його дітлахи. Зараз вони стулили до купи свої кістячки і збентежено лупали на Сашка. Чужа людина у хаті — це новина.

— Давай відро, — сказав дядько Лавро.

Він присів, виставивши вперед, як дуло автомата, свій костур. Покректав, нагрів у відро червоного жару. Жар

злипався в коржі, й Сашко подумав: буде мороз. А дядько подав йому відро, та не відпустив, а притримав за дужку: вогонь освітив синє пухирясте обличчя хлопця. Лавро пильніше придивився до Сашка й сумно зітхнув:

— Важко, братику?.. По тобі видно: важко... М-да. Всім нам не з маком, а тобі, сину, тим паче. Зірвалась ваша Єва з повідка. Добре вони жили з Мироном, та в мене гостре око на баб. Я ще тоді казав: не люблю, коли жінка дуже лащиться. Привикне, щоб її гладили, мов кішку, то й побіжить за будь-ким, аби мужиком пахло. Що вона в тому барабанщиківі знайшла?

В темряві за плитою щось поворушилося, хрипко покашляло й озвалося тонким співучо-болісним голосом:

— З ким це ти говориш, Лавре?

— Та з сусідом. З Сашком балакаємо, — відказав дядько жінці. — По жар прийшов. Єва з приймаком чарчиною гріються, а його на мороз посла...

Сашко не хотів чути, що далі казатимуть про матір. Повернувся й мовчки посунув з хати.

А буря розходилась, мело й куріло над стріхами. Щоб донести вогонь, Сашко зробив курінь: ватник напнув на голову, сам схилився над відром і щільно обтулився полами. Так, розіп'явшись над відром, він і побіг додому. Але вітер забирався й під ватник, ганяв у відрі іскри й білі гребінці полум'я. Жар приємно пік йому в обличчя, чадний дим шпигав у голову, і хлопець аж заточувався.

Добре, що домівка була близько.

Грузнучи в снігу, Сашко перебіг дорогу і вскочив у сіни. Закутаний з головою, він так і ввалився в хату, штовхаючи ліктями двері. Тільки ступив, як одразу відчув: щось тут не так....Щось уже трапилось...

Темно, проте Грині нема — не той дух у стінах.

Мати сама. Де вона, поки що не видно, але чути — плаче. Схлипує голосно, невітшно, наче от-от захлинеться.

Сашко грюкнув дверима, і мати трохи притихла. Потім захлипала ще надривніше і почала приказувати — пошепки, а далі голосніше, переходячи на крик:

— І доки це буде? Доки я мучитимуся? Прийшло, потовклося по душі, ще й руку підняло, щоб побити. Та мене Мирон ніколи не бив, пальцем не чіпав, а воно, нікчемне...

Сашко не слухав того голосіння — треба готувати світло.

Поставив на стіл цеглину, на цеглину старий обгорілий казан, у той казан висипав жар, роздмухав його (а коли голодний, від того, що дмухаєш, аж паморочиться в голові). Ось зажеврilo кубельце в пригаслому попелі. Сашко підкинув туди кілька трісок. Сухі тріски спалахнули, червонясте кружало забігало по стелі. Тепер тільки підкладай трісочки та слідкуй, щоб не погас вогонь. Це тобі й світло, й опалення — гріє, правда, поганенько, але коли змерз, то руки можна погріти.

Поки Сашко готував вогонь, мати вела своє. Скаржилась на війну, на дурне життя, на чоловіка, що покинув її на німців та на Гринів, а сам, мабуть, сто разів женився, про сім'ю й не згадує... Далі взялась за Сашка:

— Покинув убоїще на мою голову, а ти що хоч, те й роби. В що його зодягнути, чим годувати, коли сама зранку нічого не їла? Це ж заради нього, потурмака безмовного, Гриню взяла, думала, прихистить сім'ю, їсти щось розживеться. Чуєш? — крикнула мати. — Заради тебе гріх на душу взяла!

Сашко не озвався.

Тріски якраз спалахнули яскравіше, відблиски вогню заряхтіли на стелі й на стінах, і він загледів: портрет знову перевернуто лицем до глини. Хлопця охопила холодна й рішуча впертість, він ступив до кушетки, став на краєць дошки, щоб не потривожити матір, і потягся до портрета.

Єва притихла; німо й причаєно дивилась вона з темряви на зухвальство син а. І раптом скрикнула — без сліз, без схлипування, а сухо й надривно:

— Не смій! Не смій, кажу! Що ти очі мені колеш? Через тебе я життя своє знівечила, приймака взяла, чуєш! Через тебе на страм пішла...

— Брешеш, — зірвалось у нього з язика.

— А-а-а! — Єва погрозово підвелась. — "Брешеш"! Це ти матері так! Щеня, ось же тобі! — І ляснула Сашка по щоці, той аж похлинувся з несподіванки, а Єва з несподіваною силою штовхнула його на лежанку і, давлячись слізьми, загупала по ньому маленькими твердими кулачками. Била по спині, по мовчазному тілу, а Сашко сопів, затуляв голову руками й гарячково казав собі: "Бий, бий! Все одно брехня. Не для мене зробила! для себе!., для себе!" Ця впертість, ця непокірність живого єства ще більше розлютили Єву, вона вчепилась хлопцеві в чуба, заторсала його, вкладаючи у спалах сліпого

гніву всю лють на себе, на своє незугарне життя, на трикляту війну, що все перевернула й заплутала, на Гриню, який споганив пам'ять про колишню любов, на сина, котрий спідлоба зиркає на неї і стоїть над душею, мов докір. А кому цей докір? Їй, голодній і потоптаній? За що їй докоряти? Що вона доброго зазнала в житті?

У Єви тіпались руки, їй аж потемніло в очах, і вона, задихаючись, рвонула хлопця за комір: "Щеня таке! Придушу!.." Хлопець не витримав, крутнув плечем і вивернувся з чіпких материних рук.

— Перестаньте! — сказав крізь зуби. — Відчепіться краще, бо!..

— Ага! Ти ще погрожуєш! Ну, стривай! — І Єва схопила з плити дерев'яний товкач, замахнулась...

Хтозна, чи вдарила б вона Сашка, чи ні. Він не став ждати, а прожогом стрибнув з лежанки, розчахнув одні й другі двері і вискочив на вулицю.

Вітер підхопив його й погнав у темряву, в довгу буряну ніч. Він падав і біг по снігу і з мстивим злорадством уявляв, як підпалює хату, як буря жене вогонь по стрісі, а мати виглядає з вікна й гукає: "Вернись, вернись, Сашко, я не хотіла!.."

Сашко не вертався. Біг за вітром, і все в ньому калатало й пекло від кривди, від жалю до себе, і він не бачив ні степу, ні вітряного неба з каламутним потоком хмар.

Здається, й не вибирав дороги, біг, куди ноги несли, але мимоволі повертав у поле, де темніла давня скирта, яку добре знав і яку не раз обскубував з хлопцями, дошукуючись зерна.

Він спав. Голова провисла кудись униз, наче в яму, і щось плелось уві сні важке й безглузде. Хтозна, чи то тільки марилось йому, чи справді щось кублилось і пищало над вухом. М'яко, нечутно поліз Сашко на той писк, і поки він ліз — з плеча сповзла одежина, в дірку понесло морозом, від холоду отерпли плече й рука. Ага, зрозумів Сашко, він виліз на край стіни і мало не посунувся вниз: то було горище конюшні, а далі — пряма височезна стіна і під нею сніг. Зненацька посковзнулась рука, і Сашко повис над стіною, страх пронизав його тіло, і хлопець порачкував назад. Але куди? За ним уже лізли поліцаї, попереду Шавлюга. "Облава, — подумав Сашко, — В Германію забирають". Він кинувся бігти, і дивно — убіг угору по стіні й раптом... нора. Звичайна кругла нора, мабуть, лисяча. Сашко просунув голову й поліз під землю, а за ним уже гналися й сопіли поліцаї. Сашко ліз і задихався, бо нора стала зовсім вузька, забита снігом, а він розгрібав замет і ліз у рівчак, аж на скотомогильник. І тут він побачив: вони вже мертві — всі Бойчуки. І присипані снігом. Ось їхня Тоня, замислена й строга, снігу повно в очах; ось Катьчин валянок, ось їхня мати... А це Серьожка, суперник у бійках; раніш він був хитрий, балакучий і кидав грудки далі всіх. Зараз лежить тихий, руки схрестив на грудях і в долонях — хліб.

"Сон, — подумав Сашко. — Верзеться казна-що". Він напружував усі сили, щоб проснутися; зробив ривок (не тілом, а в думках) і таки прокинувся.

Сон одлетів геть; Сашко полежав ще трохи, прислухаючись до себе. Неясне, притуманене чуття підказувало йому, що з ним щось сталося. Але що?

Він принишк.

Ось той писк. Щось вовтузилось, пищало, шкреблось — по всій соломі. А солома від морозу стала тверда, наче дріт, давила в щоку, і було страшенно холодно — спина, задубіла, наче взялася корою, ноги зовсім отерпли.

І Сашко згадав: це скирта.

Мабуть, у глибині душі він давно збирався втекти, навіть вибрав собі для зимівлі скирту над балкою. І вчора, хоч було темно й буряно, не блукав по степу, а вибрів на ту ж таки скирту. Коли в сніговій куряві перед хлопцем виріс чорний пагорб соломи, на серці у нього відлягло: вже не замерзне. Є житло.

І заходився рити кубло.

Ще до війни у сільських хлопчаків була улюблена гра — ховатися у скирти. Які тільки неймовірні ходи — покручені, звивисті, з багатьма колінами й переходами — рили вони в соломі. І робиш це швидко й просто. Ось ти зажмурюєшся, руками й головою протискаєшся вперед, плічми й спиною видавлюєш солону і розширюєш нору, лізеш у саме нутро скирти (хоч і страшнувато — чи виберешся назад). Ти заховався в норі (а як тут пахне, як добре й тривожно самому — над тобою ціла гора золотої, духмяної, тільки що змолоченої соломи!) І дідька лисого хто тебе знайде в цій схованці, бо ти або причаївся десь насподі, або видерся аж на гребінь скирти, прогорнув собі віконечко та й визираєш тихцем і смієшся з того, як твій суперник безпорадно кружляє внизу, заглядає в норі і кличе тебе.

Це була чудова гра, називалась вона — "солом'яні шпигуни". Хлопці ватагами тікали в степ і там гралися до очманіння, розривали й розкублювали солону, аж поки висока й пишна

скирта не роз'їжджалась похнюплена на всі боки, не розвалювалась, і тоді вони розтовкували її до кінця, і робили це з буйним варварським захопленням, тільки пильнували, щоб їх не застукав на місці об'їждчик.

Гралися, звичайно, в нових скиртах.

І ніколи Сашкові не доводилося рити нору в старій, злежаній соломі. Вчора вночі він спробував був прокопати хід своїм "шпигунським" методом. Нічого з того не вийшло. Торішня солома, що затекла від дощів, давно спресувалась, змерзлась, стала немовби скляна. Її можна було вскубти хіба що ключкою, і то через силу. Сашко стояв, слухав, як гуде над скиртою буря, пересіваючи дрібний, колючий сніг, і думав: що ж робити? Зайшов з підвітряного боку, де було затишніше, ногами розгріб сніг і заходився обскубувати мерзлу, затверділу боковину. Солома, впереміш із льодом та снігом, різала пальці, руки відразу закоцюбли. Далі було трохи краще — ті самі злежні, тверді, їжакуваті, але сухіші, й вони легше висмикувались. А коли Сашко зарився в скирту, то вже плечем і ногами викублював собі просторе лігво, мостив під голову і, заваливши соломкою вхід, уклався спати.

Ліг, проте довго не міг заснути.

Сухо й гірко було в горлі, не так від солом'яної потерті, як від того, що сталося дома. "Щеня... як ти смієш!.." І, може, заволоділи б ним оті болючі, мстиві спогади, але інше привернуло увагу. Вся скирта пищала, ворушилася, шаруділа. Мишва... Повно мишей. Люди взагалі не знали раніше, щоб була така сила мишей — у полі, в хаті, в сараї, на горищі. Це, кажуть, на голод або на чуму. Їх уже не ловили коти, а флегматичний Шахтьор, коли його кидали в клуню, дико нявкав, дряпався, тікав назад. Видно, об'ївся мишей і боявся їх.

І зараз, коли Сашко прийнявся, то гостро відчув: уся солома пропахла мишами, і запах такий різкий, такий неприємний, що від нього можна зомліти.

"Їсти, — подумав Сашко. — Їсти хочеться. Тре вилазить".

Спробував поворухнутися. Та ноги затерпли, задерев'яніли і не розгиналися. Довго, помаленьку випрямляв одну ногу (а судомо стягувала жили), потім випрямив другу, порачкував із лігва.

Виштовхнув затичку і аж осліп — біле морозне світло різонуло в очі.

Сів коло нори. Оглядився.

Тихо. Бурі нема. Тільки накрутило і намело снігу під скиртою. Всю пазушину кубла заліпило снігом. Видно лише дірку в заметі, якою він виліз. Дірка свіжа, з тільки що обкришеними краями. І в'ється з неї димок — сизе тепло, яке надихав Сашко вночі.

"Тре затулить", — подумав хлопець.

Однак не встав — шуміло в полові.

Перед ним лежала тиха, морозна рівнина в білому тумані, в інеї; за сніжним горбом темною купою причаїлось село. І там тихо. Голий холодний простір, ніде ні мітки, ні цятки, ні найменших ознак життя. Він сам у степу. Сам серед німих кучугур.

Защеміло в грудях. Але погасив у собі терпкий біль, тоскно подумав: де й що шукати, щоб попоїсти?

Від скирти поле спускалося до рівчака, а за рівчаком, коли придивитися, чорніли на снігу виламані й вирубані куці лісосмуги, між якими щось стирчало із заметів. Сашко згадав: там, здається, валялися покинуті сівалки. Може, щось збереглося в сошниках?

Встав, звичним рухом запнув ватник, насунув на очі шапку і побрів у балочку. Сніг лежав чистий, незайманий, ніхто ще не потоптав його. Тільки заячі сліди де-не-де помережили схил. Він ішов зігнувшись, і щось метлялося під ногами, щось дратувало його — клопоть чи хтозна-що. Глянув на валянок і чортихнувся: так і знав! Недарма шпарило в п'ятку. Протерся задник, і вилізла онуча — клопоть червоної кофти. Сварливо кречучи, Сашко запхнув онучу назад, в дірку, разом з намерзлою ожеледдю.

І почовгав униз по схилу.

Буря втрамбувала сніг, іти було легко. От тільки вітер, несильний, але гострий, стругав попід боки, і Сашко пішов звичною ходою: зігнувшись, голову увібравши в плечі і лікті притиснувши до грудей. Так менше вивірювалось тепло.

Він спустився в балочку й оглянувся: його скирта стояла на горбі самотня. Низька, зчорніла, присипана снігом. Вона скидалась на старий сарайчик з проваленими стінами. Сашко брів униз, до сівалок, але часто й тривожно озирався, поглядав на скирту, наче боявся: чи не зникла? Бо тоді пропадеш у степу.

В рівчаку він таки вскочив у пухкий замет, набрав снігу в халявки. Це не біда, гірше те, що знову вилізла онуча. Сашко розлютився, наступив ногою на клопоть і впав, вилаявся і вже руками відірвав ганчір'я.

Аж легше стало на душі. Та й лісосмуга була вже близько, кроків за двадцять. З-під снігу стирчали обламані й обрубані стовбурці — чахленьке гілля пішло на розпал, дехто викопував і вирубував штурпаки при самій землі.

За лісосмугою валялось таке ж покручене й скалічене залізаччя. Розбиті ящики, рами без коліс або на одному колесі, якісь валики, шестерні, пруття. Оце й були сівалки. Сашко заглянув у ящики — там повно снігу, твердого, як лід. Хоч і є на дні зерно, та його можна вирубати хіба що сокирою. Хлопець тоскно озирнувся: а де сошники? Мабуть, їх порозтягували. Без усякої надії Сашко поколупався в снігу і все-таки намацав парусину й залізні трубки. Вибив із трубок сніг. Додолу випав мерзлий стовпчик землі, а в тому стовпчику, як намистини, просвічувалось зерно. Пшеничне. Трохи проросле.

Сашко ковтнув голодну слину.

Руки у нього змерзли, стали граблясті, але він таки змігся стулити пальці до купи, щоб пучками видлубати зерно. Видлубав дві чи три зернини, кинув у рот. Холод. Крижинки на язиці. Не жуячи спробував проковтнути їх. Але в горлі так запеклося, пересохло, що, мабуть, зараз нічого не проковтнеш.

"Хай, — подумав Сашко. — На потім". І висипав землю з пшеницею в полу ватника.

А незабаром, нишпорячи коло сівалок, він намацав у заметі скручений дріт. Ним, очевидно, колись чіпляли борони до трактора (гострі ріжки борін виглядали з-під снігу). Сашко вирвав із насту шматок іржавого дроту, і тоді промайнуло в голові: буде на пастки!

Сергій Бойчуківський, той, котрого побив Шавлюга, ще восени показував, як ловити сильцем зайців. Штука це не дуже хитра, треба тільки знайти залізні кілки.

Ага, ось же борони. Тільки як би виламати хоч зо два зубці? Ударив носком — дурне: валянок м'який, защеміли пальці. Борона вмерзла в сніг, і зуби стирчали міцно, як упаяні. Сашко кинув поглядом: поблизу лежала залізна рейка. Нею вже, мабуть, розбивали ящики — на паливо.

Узяв рейку і з розмаху вдарив по зубові. Зігнув його в один бік, у другий — зуб уже трохи хитався. Вперто, сердито клепав, аж поки залізний ріжок не бренькнув і не зламався. Так, з передихом, виламав і вихитав три гостреньких зуби і втомлений, але зігрітий, потягся назад до кубла.

Розрахунок був простий: зайці бігають на підгодівлю до скирти, там на стежках треба й ставити петлі.

Він спустився в заметений рівчак і знов провалився. Вгруз по самі пахви. Яюсь вибрюхався з снігу і, важко відсапуючись, подерся нагору. Під горою, по некрутому схилу, розбіглися заячі стежки. Сашко поблукав між ними, вибрав добре втоптану. Згадав, що спершу треба забити кілки. А він не взяв рейки. Вилаяв себе і знову потягся до сівалок.

Тепер у нього було все для полювання: дріт, три кілки і рейка. І заяча стежка, свіжа, густо-густо потикана лапами; вона темною строчкою петляла по косогору і бігла через горб до скирти.

Сашко постояв, подумав і вирішив: забивати кілок не на стежці (бо заєць почує запах заліза), а збоку, в ріллю. Розгріб затверділий зернистий сніг, похукав у долоні, в ямку поставив

кілок, забив його рейкою в землю — по саму головку. А сильце зробити просто: гарненько вирівняти дріт і один кінець зігнути петлею — не великою, саме такою, щоб пролізла заяча голова. А то вже дрібниці — закріпити повідок, замаскувати пакільчик.

Все те Сашко робив з мужицькою винахідливістю — що навздогад, що тут же примудровуючи; він довго морочив собі голову, але поставив сильце так, щоб воно висіло над стежкою не високо й не низько, а якраз на зайця.

Глянув на свою роботу, мугикнув: дротина, та й годі. Хтозна, чи знайдеться таке дурне, щоб влізло в петлю. І коли те буде? А їсти... їсти хочеться зараз.

Він обійшов скирту і поставив ще дві петлі. І хоч не хотів дратувати себе, але таки уявив, як попаде в петлю заєць, і як він дістане вогню, і як тут же, в степу, засмажить... Щоб не мліти від тої омани, збив оскому, сьорбнувши різкого вітерцю, і швидше подався до скирти.

Тільки поткнувся до кубла, під круглий дашок із снігу, — і відсахнувся, похолов од страху.

З нори... щось загарчало на нього.

Собака.

Собаки він не побачив, тільки його очі — лихі, з недобрим червоним жаром, що спалахував і загасав.

"Злий. Ще кинеться!" — остовпів Сашко.

Собака принишло дивився на хлопця і стиха гарчав.

— Ану геть! — сказав Сашко. Тупнув ногою. Погрозово махнув рукавом. Собака вишкірився, але очі у нього забігали — він, мабуть, теж боявся і вже позирав, куди тікати.

— Ну! — погрозив Сашко.

І тоді пес немовби потягся мордою до Сашка і, не спускаючи з нього очей, злих і наполоханих, повільно, знехотя виповз із нори і якимось боком, з виглядом приниженої істоти, зашкандибав геть.

"Диви, — подумав Сашко. — Кривий собака. Дикий. Де він узявся?"

Справді, це була дивина. Бо з того дня, як у село прийшли німці, собак у цих краях не стало. Навіть щенят не лишилося — вибили їх до ноги.

І пригадалася Сашкові та осінь, і ті тривожні обважнілі хмари, і те виття собак, і той багрянний захід. Вечори були тихі, й волосся ставало дибом, коли чулося з усіх кутків страшне валування собак, а потім протяжне, нестерпне виття — на місяць, на спалах ракет, на гудіння літаків. То було віщування біди.

Прийшли фашисти в Лебедівку так.

Пронеслась чутка — а тоді чутки носилися зі швидкістю блискавки — зводити до балагану собак. Будуть вішати.

Люди мовчали. Бо хто повірить: домашніх рябків, кудланів, жучок — і раптом вішати? За що?

Але скоро на чорному жеребці проскакав по селу Шавлюга, вигукуючи через тинки й загорожі, щоб негайно зводили собак.

І от з усіх дворів жінки й діти потягли на цепах, на вірьовках, на мотуззях своїх рудих, кудлатих, клишоногих сторожів, і та сонна й лінива собачня упиралася, гарчала, ніби знаючи, куди й навіщо їх ведуть, над вулицею стояло різноголосе тоскне й жалібне дзявоління. Сашко теж одв'язав свого Липу і повів за гуртом, а далі — краще й не згадувати. Бантина, зашморг, передсмертні конвульсії Липи, купа забитих тварин... Сашко аж здригнувся: бридке те було. Бридке й безглузде. Мабуть, ніколи він не позбудеться огиди до всього, що пахне кров'ю, шерстю, мотузкою.

Рябків у Лебедівці не стало.

І коли німецька розвідка на мотоциклах в'їхала в село, жодний собака не гавкнув на переможців.

Німці обережно проїхали вулицею. Довкола було так тихо, так мертво й пустельно, що здавалося, — все це діялось не на землі, а десь на безлюдній планеті.

...Сашко заліз у кубло. Він так напрацювався зранку, що радий був затишку, і зовсім не відчував, як під ним їжитья, пашить морозом солома. Ліг, згорнувся клубком і сказав собі: спи.

7

Знов падав сніг, падав тихо й сонно. Великі лапаті сніжини косим пунктиром прокреслювали небо. Сашко зупинявся і довго дивився вгору: небо висіло низько над головою, і щось ворушилося вгорі, живе й пухнасте. З того білого виру сипався

пух, легенький вітрець підхоплював його і, кружляючи, ніс над землею.

Надивившись на сонне кружляння снігу (аж мерехтіло в очах), Сашко човгав далі.

Думка була така, щоб зранку обійти пастки.

Сніг легенько притрусив заячі сліди. Старі стежки можна було вгадати по вузьких заглибинах, по канавках, налитих синюватою тінню. Де-не-де вже виднілись і свіжі доріжки, протоптані вдосвіта; Сашко й пустився ними і скоро знайшов перше сильце — на косогорі. Дріт, скручений петлею, порожньо висів, похитуючись на вітрі. Довго шукав Сашко друге сильце; блукав навколо скирти, що темніла, як привид, під запошеним небом. Та ось мало не впав, зачепившись за дріт. Друга й третя петля були теж порожні.

І Сашкові тоскно стало на душі. Зітхнув, прислухався, як шерхотить, падаючи, сніг. І тут помітив: за ним ходить собака. Той самий, кривий. Він сів оддалік, піднявши перебиту лапу, й з голодним блиском в очах стежив за людиною. "Ану геть!", — сказав Сашко. І, як учора, махнув рукавом.

Собака відскочив і знову сів, вилупившись на хлопця.

— Чого? — буркнув Сашко, проте глянув уважніше: це був худючий пес, кудлатий, білої масті; живіт йому підтягло, випирали гострі ребра. Руді печальні очі запливали сльозою. "Голодний", — подумав Сашко.

Подався геть від собаки, поплівся бозна-куди, просто так, аби не стояти. Легенько порошило, і хлопець побачив: крізь снігове мерехтіння пробивалося щось темне. А-а, то йшли німці.

Йшли снігами, по горі, по заметах; сунулась валка машин, і машини тільки вгадувалися — вантажні, криті брезентом, за ними гармати і далі — групи піших. Диви, що це значить?

Німецькі війська Сашко бачив тільки тоді, коли наші відступали; потім усе відкотилося на схід, настала якась порожнеча, в селі порядкували свої ж горлохвати, потім з'явилися зондер-комісари, фельдкомендант, словом, цивільна влада. А солдатів не було. І ось — перша колона в снігах. Гармати. Запахло фронтом.

І згадалися Сашкові глухі чутки: німці тікають.

Сніг густішав, біло й світло стало в степу; але за сніговою пеленою нічого не видно попереду. І Сашко подумав: це добре. Можна сходити в село. Зайців нема, зате є кролі. В одного кролі залишилися, в Шавлюги, і падає сніг — нічого не видно.

Пригнувшись, він поплівся за вітром. Нараз йому привиділась хата, сиві візерунки на вікнах, мати, що сидить на кушетці; й защеміло під серцем — десь глибоко ворухнувся сум чи жаль, але Сашко відігнав те видіння, той притаєний щем і сердитіше зачовгав валянками. Йшов балками, провалюючись у замети, видирався на пагорби, де стирчали пеньки вирубаних терновищ і кущів дерези, підбігав старим путівцем, притрушеним соломою, а зверху — сніжком.

Довго місив замети.

І от перед ним знайомий сад, лаврівський, з високими сучкуватими вишнями; із Шавлюжиного двору пахне карбідом.

Сніг, притихле село, але чулося: якийсь галас, перегуки, рев моторів, різкі команди. Німці в селі. Війська. (Може, ті, що

валкою сунули через заметену гору?) Прийшла сила й копнула людський зимівник: біла глуха пільма, і десь там скрикувало й зойкало розворушене село.

Сашко, прислухаючись до тих неясних тривожних звуків, сидів уже в сарайчику, за очеретяною стіною. І держав за пазухою кроля. Ватник грубо віддувався, і в хлопця було таке відчуття, що в нього на грудях міна: стукотіло сполохане серце, наче відлічувало останні секунди, ще якась мить — і вибух. Хтозна, в кого серце билось дужче: в Сашка чи в кроля, мабуть, в обох однаково.

В очереті світилась дірка, сюди залітали сніжини, і через неї Сашко позирав у Шавлюжин двір. Там гупали чоботи, метушилися німці, долинав якийсь гомін, хряскіт дверей.

І Сашко побачив, як два німці виводили з сарая, що стояв навпроти крільчатника, Шавлюжину корову — велику, рябу, з темними латками на спині. Два солдати тягли за налігач, третій підпихав ззаду.

Німці збуджено джеркотіли, гукали щось своїм камрадам, які підганяли машину до двору, а на порозі розп'ялась простоволоса Фросина і ойкала умліваючи: "Ой боже, ой боже. Що воно робиться? Та не стій, біжи, чоловіче, в поліцію!"

А Шавлюга мовчки підпирав одвірок; він стояв без шапки, без кожуха, сніг падав йому на голову і на сіре, якесь повстяне обличчя, і Шавлюга казав:

— Сволота. Хто їх любитиме? Ти до них з усією душею, а вони у свого ж корову тягнуть...

"Ясно, — подумав Сашко. — Вступили війська і добувають собі їжу". І ще він подумав: у кого ж їм брати? Від здачі худоби увільнили тільки двох — старосту і Шавлюгу. Староста привселюдно заявив: здаю добровільно, і здав. Шавлюга промовчав, і от забрали силою.

Стежачи за німцями, Сашко на якусь мить забув і про себе, про те, що в нього за пазухою кріль. Та коли німці потягли корову на вулицю і Шавлюга хряпнув за ними хвірткою, а тоді вовчим кроком попрямував до сарая, серце в Сашка обірвалося: зараз... зараз угледить...

Кріль зашкрібся, засмикався під ватником, і хлопець тихо, але міцно притиснув його: "Тс-с! Мовчи!" А як тільки Шавлюга зайшов у сарай, Сашко виприснув з крільчатника та за купу гною, та за хату. Шмигнув попід сніговою загорожею і на город, у балку. Біг, падав, повз майже на колінах по крутих заметах...

Добре, що мело: ніхто із села не побачить полум'я.

Тут же, під скиртою, Сашко й розклався з вогнищем. Правда, згайнував півдня, поки розгріб сніг, наскуб сухішої соломи, а головне, поки дістав жару. Довелося знов брести в село, до крайніх хат, злодійкувато вичікувати, поки поцюкала патерицею, почовгала кудись стара, вдвоє згорблена баба Марчиха. У неї Сашко і прихопив ножа, щоб потрошити кроля, і нагрів у каструлю жару. Це, звичайно, грабіж, проте хлопець втішав себе думкою: оддасть їй усе. А може, ще й в'язку соломи підкине.

Коли спалахнуло вогнище, а над полум'ям завирував сніг, коли зашипіла й хлібним духом запахла мокра солома, Сашко пригадав річку, літній вечір, кострище на березі і те, як батько умів пекти рибу. Не смажити, а саме пекти. Щуку чи окуня він

загортав у мокрий папір, у газету, загортав у кілька шарів, а перед тим посипав сіллю, перчиком і клав у жар. Риба умлівала в спокійному жару, і це була така смакота, що й німцям такого не снилося.

Ні солі, ні перцю в Сашка не було, однак він вирішив теж підпекти кроля. Взяв його за вуха й за ноги і спочатку обсмалив над вогнем, як смалять курей, а потім почистив і пригорнув жаром.

Вогнище куріло, і сирий гіркуватий дим змішувався зі снігом; теплі струмені закручували й відносили геть білі охвістя пороші.

Сашко підкидав соломі, грів руки над вогнем, але спиною відчув: хтось за ним стежить. Стривожений, озирнувся... Собака. Бродячий. Сидить неподалік і голодним поглядом дивиться на Сашка, на вогонь. І труситься від холоду. Світла, з рудою підпалиною шерсть на ньому злипла, узялась дрібними бурульками. Мабуть, собака десь намок, а потім — на свіжому повітрі — обмерз.

"Дурний, іди грітися", — кивнув Сашко.

Собака сидів не ворушачись.

Передня лапа у нього, зламана чи перебита, висіла якось безсило, мов зайва.

"Звідки він узявся?" — знов подумав Сашко. І йому привиділось, як сунуть снігами німецькі війська, сунуть до фронту і женуть поперед себе собаку, може, аж із Вінницьких лісів, і той, зацькований, здичавілий, тікає полями, балками, перелісками, крутиться між фронтами, між стріляниною, як, до

речі, шастають на прифронтовій смузі і гурти одурілих від страху зайців.

Запахло смаженим м'ясом, сніг кружеляв над вогнем, і полум'я злизувало сніжини й ганялось за ними, вкручуючи їх у сувої диму. Запах крутішав, подразнював хлопцеві все нутро, і Сашко ковтав слину, а п'явки ссали йому за душу й просили: дай!

І собака навсидячки тихо підтягувався до вогню і теж облизувався.

Може, треба було ще підсмажувати кроля, та Сашко не втерпів. Похапцем розгріб жар, і ось у попелі, як зотлілий сучок, — лапа. Сашко хапнув її і, обпікаючись, витяг з вогню кроля — гарячого, з підсмаженим бочком, у сажі.

Теплий клубок став Сашкові поперек горла, і він, тремтячи всім тілом, уп'явся зубами в м'ясо. Пісна сирувата кролятина обпікала йому рот, а Сашко гриз, ковтав поживу, і руки трусилися від голоду.

За спиною тихо заскімлив собака.

"На!" — сказав Сашко і кинув назад себе кістку.

Ззаду хляснуло. Видно, собака піймав кістку на льоту.

А Сашко викручував друге стегно і чув, як за спиною нетерпляче дише зголоднілий пес.

Та коли Сашко встав, сп'янілий не так від їжі, як від крутого запаху м'яса, і заточився, собака ошкірився, але якось винувато й принижено, і відскочив геть.

Сашко поплівся до скирти і тільки просунув голову в своє кубло, одразу впав і заснув. Навіть не встиг затулити соломою вхід.

Він заснув, а проте відчував, як до нього в нору проліз собака, примостився поруч, десь під грудьми, і вдвох їм тепліше. Здичавілий собака, мабуть, згадав ті далекі часи, коли він дружив із людиною і коли по ньому не стріляли і не кидали кийками; він, мабуть, згадав про це, бо мирно поклав голову на шию хлопцеві й теж заснув.

"Вдвох краще", — крізь сон подумав Сашко.

8

Якось уранці здалека докотився глухий грім. Це був і не грім, а наче його далеке відлуння.

Сашко сидів під скиртою, коло своєї нори, і вискубував остюки. Чуб у нього відріс, скуйовдився, у кучми набилося повно остюків. Та й під одяг до лиха набралось солом'яної потерті, і вона роз'їдала хлопцеві тіло. Сашко саме чепурився, коли й почув той далекий протяжний гул — з перегуками й перекотами. Гул трохи скидався на вибухи в кар'єрі. Але звук був інший: спочатку наче гук, а через якийсь інтервал — відгук. Так, наскільки знав Сашко, озиваються гармати.

"Невже наступають наші?.."

Фронт, що пропав був хтозна-куди (і часом голодному здавалося: вже й не доживеш, щоб почути його), тепер усе частіше нагадував про себе. Одного разу, під вечір, Сашко довго дивився, як у дзвінкому від морозу небі кружляли два літаки. Вони наче гралися, наче здоганяли один одного, і Сашко

захоплено стежив за кружлянням маленьких машин. Важчий і темніший літак, здається, тікав, уникав погоні; його переслідував менший, проворніший літачок, і вони обидва коротко й сухо диркали, і тоді у дзвінкій височині розпливалися білі смужки димків. Хлопець дивився на це, як на забаву, не знаючи, що то смертельна гра. Ось диркнуло гучніше, і з'явилася хмарка, потім хвіст чорного диму, і важкий літак сторчма, круто пішов униз, а за ним потягся рукав густої кіптяви. Дим волочився до самої землі, і раптом сніги здригнулися від різкого короткого вибуху.

Впав...

А маленький літак, мов срібляста риба в воді, перевернувся і легко й вільно поплив на схід. І тоді Сашко помітив: на його крилах зблискують червоні крапки — то був наш винищувач, наш!

Лунко забилося хлоп'яче серце, застукотіло під самим горлом. Два роки Сашко не бачив нічого такого, що скидалося б на зірку. А зараз вільно плив у небі літак і ніс на крилах живі зірочки.

Отже, десь близько фронт.

Недарма все частіше тяглися снігами обози, греблись у заметах машини, а в селі кишіли німецькі війська.

Правда, Сашко давно, уже днів з десять, не навідувався в село. Тільки по звуках, по відлуннях, що приглушено докочувалися в степ, він і здогадувався, що там робиться. Якось зі всіх кутків села долинуло чи то голосіння, чи то галас, чи розбурханий гомін. "Облава, — подумав Сашко. — Мабуть, останніх підбирають у Германію". І хоч брати в селі було вже

нікого, бо там залишилися літні жінки та діди-каліки, проте, бач, когось таки брали.

Іншого разу почув: десь верескливо, розпачливо закувікало поросся. Як не напружував пам'ять Сашко, пробігаючи думкою по всіх дворах, але не міг уявити, у кого аж дотепер збереглося поросся. Може, хтось закопав підсвинка в соломі чи в ямі, а німці й там знайшли. Бо зараз і німці голодні, тільки забіжать у хату, так і нишпорять по горшках.

Сашко вибирав із чуба остюччя; приблудний собака лежав коло ніг і теж заклопотано трудився — чухав лапою за вухом. Так вони чепурилися, коли раптом — обоє — завмерли. Щось поскрипувало за скиртою, наче шкребло по снігу. Собака насторожився, нашорошив вуха. Мокрий п'ятачок його носа неспокійно забігав, принюючись до ворожих запахів. Справді, хтось шкрібся за скиртою, там зарипіло дужче; собака вишкірився й тихо загарчав. В сонних рудих очах його враз спалахнули хижі вогники.

— Тс-с-с! — сказав Сашко й тріпнув собаку за шию.

Пес напружився, під шкурою у нього мотузками набухли м'язи. Ця тривога передалась і Сашкові. Він крутнув головою і на мить завмер.

Чиясь шапка, чиїсь круглі настрахані очі визирали з-за скирти.

— О! — промовив Сашко.

— О! — промовив і той, чужий.

— Серьожка! — зрадив чи здивувався Сашко.

— Сашко! — ще більше здивувався Сергій.

Це був той самий Сергій, котрого Шавлюга побив і викинув на гній за конюшню.

Він стояв, витріщивши чорні циганкуваті очі, й видно було: злякався. Чи собаки, чи Сашка, чи хтозна-кого. Обличчя у нього аж позеленіло. Здавалося: він зараз крутне за скирту і бігом від них.

— А вас хіба не розстріляли? — швиденько спитав Сашко. — Вас же повезли на могильник і там, казали, постріляють...

— Не, — пришморгнув Сергій. — Нас у район повезли і це...

— Ну, йди сюди. Сідай.

— А він не це, не кусається?

— Ляж, — наказав собаці Сашко. — Ляж, тобі кажуть!

Собака ліг, але в очах не стухали вогники.

Сергій сів оддалік на солому, перемішану зі снігом, і неспокійно позирав на кудлатого худючого пса.

— Так що там, — перепитав Сашко, — що там було?

— А-а-а, — знехотя буркнув Сергій і вмовк.

Худорлявий і дрібнокостий, він висох за зиму до чорноти, лице його зморхло, і тільки очі стали немовби ще більші —

великі й неспокійні очі, що ні на мить не зупинялися, сторожко обмацували Сашка.

— Нічого там не було, — байдужим тоном сказав Сергій. — Повезли нас у Знам'янку, в управу, а там це, похорони, чи що, чорні прапори висять і музика, оркестри, як на похоронах, і це, нікого в управі нема. — Сергій знову примовк, довелось його підштовхнути, і він якось мляво повів далі:—Так нас у погріб захали, де це, солома в крові. Сказали, вранці розстріляють, Катька плакала і стала заїкатись, так це, Тоня на руках її всю ніч гойдала.

А вдосвіта, було ще темно, привели якихось дядьків, руки у них дротом скручені, сказали, що це бандити, чи те, партизани. І було їх багато, не влазили в погріб, так нас це, викинули і не знали, куди приткнуть. Аж тут гурт поліцаїв, Тоню вирвали з маминих рук і кинули в машину, з таким шатром, сказали, в Германію, а нас прикладом. "Геть! — каже один. — Нема коли руки пачкать, повно ділов. Тікайте, — каже, — і дякуйте богу". Так ми вночі й побігли, степом, по снігах, і вранці були дома. Тільки наша Катька, це, зовсім не балака, отак ротом водить, як риба, і все. — І Сергій показав, як Катька силкується заговорити і як у неї нічого не виходить.

— А Тоня де? — перекинувся на інше Сашко.

— Кажу ж, нема. Ото як забрали, так і нема. В Германії або вбили.

Сашко спохмурнів: убили, забрали — ото й всі новини. Прокашлявся, натяг на коліна куценький ватник, бо ноги почали замерзати. Кублячись, він побачив у Серьожчиних руках моток вірьовки.

— Ти по соломі прийшов?

— По соломі.

— А не боїшся?

— Не.

Ходити по соломі було небезпечно. Поліцаї погрожували, що розкрадачів стрілятимуть на місці. Вбити нікого не вбили, проте вночі, для страху, бухкали з карабінів, з лайкою витрушували у бабів в'язанки: був такий ніби наказ, щоб соломі не чіпати.

— Зараз поліцаям не до цього, — сказав Сергій, все ще недовірливо бликаючи на собаку. — Запарка у них. Підводи собі лаштують. Кажуть, здорово їх наші тиснуть.

Вони посопіли, помовчали. Як чужі, нишком поглядали один на одного голодними очима.

— А ти чого тут? — спитав Сергій, киваючи оком на кубло і на собаку. — Мати тебе шукає. І до нас забігала. Якась вона стала, це, розтеряна.

— Хай, — сказав Сашко.

— Із нашою матір'ю біда, — додав Сергій. — Цілу ніч, буває, сидить і косу чеше. Ти бачив, які в неї коси були — чорні? А тепер сиві стали, як у баби Марчихи. І жмутами вилазять.

— Війна, — сказав Сашко.

— Мабуть, скоро кінець, — зітхнув Сергій.

Вони разом встали, і Сашко із свого кубла вигрібав соломку, бо всередині краща, а Сергій рівненько стелив її на віршовку, і коли натоптав чималу копицю, вдвох стягли соломку, кінцями віршовки туго ув'язали її й обскубли з боків. Сергій уже намірився йти, і тоді Сашко, затинаючись, поспитав:

— Той... барабанщик у нас живе?

— У вас.

Губи в Сашка відразу посиніли, він холодно пробурмотів:

— Тільки матері не кажи про мене. Я тут батька ждатиму. Чуєш?

— Добре, — кивнув Сергій. — Хіба я дурний казати.

Сашко піддав йому в'язку на плечі, й малий, пригинаючись аж до землі, поніс житню копицю до села. За ним простелилась по снігу руда доріжка соломи. Сашко провів очима сусіда, уявив собі, як ітиме Сергій повз їхню хату, повз замерзлі вікна (і тінь матері замре на шибках), і Сашкові так закортіло в село, додому, хоч на хвилинку, хоч перегрітися... Проте він зітхнув і сказав собі: "Нічого. Потерплю. Їсти є що". І витяг з-під соломи вже захололого (і ще більшого від окостенілості) важкого, довголапого зайчиська.

Так, на стежці, що бігла по косогору, піймався йому вухатий.

І дивно. Сашко прокинувся серед ночі — на душі було якось тривожно. Ніби хтось кликав його чи зазірав у вічі. Хлопець

підхопився, сторожко прислухався: що це? Миші? Від них шаруділа солома, пахло кислими гніздами, послідом, але до мишей він звик. Голодна мишва гризла ватник, точила онучі, нахабно шастала по тілу, проте Сашко спав і серед цього шкряботу й шастання. Інше розбудило його. І було воно, певно, не тут, не в цій посічкованій соломі, а далі, серед ночі, по той бік темряви. Сон йому розбурхало, і Сашко подумав: треба вилазити. Порачкував з нори, за ним поліз і собака.

Прислухались.

Стояла тиха морозна ніч. Світилися сніги, і це вразило Сашка найбільше: небо темне, а світло йшло від землі, від снігів, біле й холодне світло, яке раптово зливалося з темрявою, з мерклим беззоряним небом.

Тиша в степу. Тільки сухо шелестить морозний іній в повітрі. Та ще — Сашко уловив це потім — десь наче тинькав птах, б'ючи крилом об сніг. Собака занепокоївся, застриг вухами, повискуючи в темряву. І повискував тонко, нетерпляче, немов кликав: біжімо! "Що там, Шалай?" — спитав Сашко (кличка Шалай несподівано злетіла з язика і одразу сподобалась: пес таки справді пришалався до нього). Собака шарпнувся й кульгаючи застрибав по снігу. Сашко погнався за ним.

Ніч пересипала попелясто-білий іній, і пес губився в імлі, метляв хвостом десь попереду. Скоро він вивів Сашка на заячу стежку, застрибав хуткіше. І Сашко заспішив, серце його відчувало: щось є!

Сніг на стежці, побитій заячими лапами, хрустів, як скло. Вони бігли, наповнюючи тишу хрускотом, і нараз Шалай закружляв, заскімлив, до чогось принюхуючись. Тут і Сашко помітив: на снігу щось лежить темне.

Він підскочив і лапнув рукою: заєць! Ще теплий, ще з духом нагрітого тіла.

Сашко вхопив його — аж тут якийсь дріт, не пускає. Міцна дротина, і заєць наче припнутий до землі. Нарешті хлопець второпав: це ж його сильце! Його петля, поставлена хтозна-коли.

"Ага, піймався-таки!" — аж затремтів Сашко.

Чималий зайчисько, простягти лапи, лежав на снігу. Видно, він довго борсався, влетівши в петлю: весь дріт був накручений на пакіл, а сніг розгребаний до самої ріллі. На якусь невловиму мить хлопцеві стало жаль сильного й красивого звіряти. "Задушився", — подумав Сашко, приглядаючись у потемках до м'якої губатої пащеки зайця. Але так запахло йому підкопченим м'ясом, кролятиною, од якої він був сп'янів, що миттєву жалість тут же заступили практичні міркування: де знову роздобути вогню?

— Ну, Шалай, — радісно мовив Сашко, — є у нас харч.

І от зараз, провівши Сергія, він розкладав на снігу вогнище, щоб підсмажити м'яса. Вже не крився з вогнем, бо патрав не кроля, а чесно впольованого зайця.

9

Лежали сніги, а в повітрі запахло млостю, земною сирістю, відлигою. Стало далеко чути в степу. Небо зарясніло гайворонням, яке з криком кружляло над полями. І пташине каркання тривожно озивалося в Сашковому серці.

Повертало на провесінь.

Ще повівав різкуватий вітрець, але в затишку під скиртою потроху відтавала солома, і з острішка звисали прозорі тоненькі бурульки. Сашко посмоктував ті крижинки й куняв. Собака спав у нього в ногах. Тепер вони жили нерозлучно. Спали й ходили шукати їжу тільки разом.

Правда, спочатку Шалай побоювався хлопця: вночі в люті морози тулився до нього, а вранці тікав із нори і хоч трусився від холоду, проте не підходив близько. Коли Сашко пробував погладити чи приманити його — в ньому прокидався звір, пес настовбурчував шерсть і гарчав. Та як не вишкірював зуби, а кролячі кістки зробили своє: він подобрішав. Якось удень, наївшись, собака з ситою вдячністю глянув на хлопця, підібгав хвоста і, розпластавшись, поповз на животі до Сашка, і був такий лагідний, такий винувато-покірний, що це аж не сподобалось хлопцеві.

— Встань, — сказав Сашко. — Не повзай.

З того дня вони подружились.

Пес лизав йому руку, лащився, заглядав у вічі. Видно, колись він був трохи збалуваний, знав людську ласку й тепло (ще до того, як здичавів), бо раптом виявив звичку спати не інакше, як притулившись до Сашкових грудей або скрутившись калачиком біля його ніг.

Він і зараз так спав, згорнувшись клубком, а морду накривши лапою. Уві сні клацав зубами — мабуть, щось кусало його. Він лежав смирно і раптом підскочив, ударив лапою по соломі і носа встромив туди: миша. Вбив, кінчиком зубів — з огидою — витяг і кинув убік. Мишей він не їв, тільки знищував, щоб не шастали перед носом.

А коли він знову ліг, поклавши перебиту лапу на вухо, Сашко потурсав його.

— Шалай, — сказав Сашко. — Дай лапу. Не цю, а болящу.

Собака подав, але боязко, жалібно і тоненько заскімлив. Він неначе благав, щоб йому не зробили боляче. Лапа, яку він підняв, дрібно-дрібно тремтіла.

— Не бійся, — сказав Сашко.

Хлопець обережно обмацав ногу: нижче коліна, в голінці, кістка була перебита; навіть крізь шкуру прощупувався злам і твердий хрящуватий наростень. Пес аж повискував, коли Сашко торкався до болючого місця.

— Хто ж це тебе? Фрици? — спитав Сашко.

Пес замахав хвостом, закліпав рудими плаксивими очима.

— Нічого, — погладив Сашко. — Заживе.

Рана й справді потроху заживала, і Шалай уже пробував спиратися на скалічену лапу. Він ще помітно шкандибав і бігав якось боком, підскакуючи, та все ж таки був на чотирьох ногах.

...Кружляли гайворони над снігами, а Сашко й пес дрімали у затишку на сонці. Дедалі голосніше доносилось глухе бурчання грому. Тепер уже безперервно гуркало за білим горбом, і коли десь ближче вибухав снаряд — зайці, прищуливши вуха, гуртами пролітали повз скирту. Одного разу за селом, у глибокій балці, чітко й сухо затріщали кулемети. Сашко прокинувся — і радісно завмерло серце: вже недалеко строчать.

Так, напівсонні від голоду й тепла, вони й сиділи, прислухаючись до гримкотіння фронту. Але згодом у дрімотну свідомість хлопця почав закрадатися новий голос. Він був такий неясний і такий розлитий у просторі, що Сашко подумав: це мені вчувається. Але ні. Голос ще раз і ще раз повторювався, звучав то в балці, то за лісосмугою, то зовсім далеко в степу. Наче хтось блукав і когось кликав.

— О-о-о! — почув Сашко крізь сон м'яке коливання вітру. — К-о-о-о! — прокотилося полями.

Сашко стріпнувся, відганяючи сон. Очі його злипались від жару, теплий шум стояв у голові, і хлопець одразу нічого не вгледів. Потім зовсім проснувся — і перед ним забілили сніги, довгі гребінчасті замети, а серед заметів — маленька темна постать, що, здається, простувала сюди, до скирти. Може, по соломучу?

Ближче, ближче підступала щупленька постать. Уже видно руки, видно, як розвіваються поли, видно чорну хустку, зав'язану навхрест через груди.

Якась тітка.

Стомившись, вона стала, віддихалась. Приклала долоню до вуст, і тоді почулося:

— ...шко-о-о!

Ще одна мить — і хлопець аж похолов: мати!

Перше бажання було — втекти, заритися в соломучу, сховатися, щоб не знайшла, не побачила.

Але Сашко не втік.

Сидів заціпенівши. І щось гаряче, безладне шуміло йому в голові, думки метушилися, і сам він не знав, що робити. Бігти? Але куди — назад чи до неї? До неї, до неї хотілося: Сашко збагнув, що хочеться йому до матері й хочеться давно, тільки він боїться собі признатися. Більше того: прихована навіть від себе жевріла в ньому найтаємніша тайність — піти, примиритися з матір ю, простити їй все, аби тільки вона приголубила, пожаліла його.

А барабанщик? А батьків портрет?

Те, що раптом сколихнулося в ньому (бігти, простити), неприємно вколело його; то було щось принизливе, недобре, стидне. І Сашко осмикнув себе, рішуче сказав: сиди!

Він не побіг.

Сидів, опустивши очі. Важкий тягар образи й жалю тиснув йому на плечі. Хлопець і не помітив, як мати підійшла ближче — ледь переводячи дух. Стала кроків за десять, сплеснула руками й змучено проказала:

— Господи, як ти зсушив мене. Як ти душу мені вимучив. Я ж ночей не спала, не знала, що й думати, де шукати, а ти, кам'яна душе, тут ховаєшся...

Вона схлипнула, витерла сльози, зробила ще крок, і Сашко ворухнувся: тікати?

Цей рух помітила Єва.

— Сашко, не дурій... Ходімо додому, чуєш?

Голос її ослаб, тільки біль і благання в ньому.

— Я прогнала того пройдисвіта — чуєш? Гайда, Сашко. Мені соромно людям в очі дивитися — дитини нема, збулася...

Сашко ще нижче схилився, тисло йому на плечі, і душу щемно стискало, він боявся одного — розплакатись. Хати, домівки, тепла хотілось йому, так хотілось, що аж затрусилися руки.

Шалай вороже вишкірився на жінку. Тільки Єва ступала ближче — стиха гарчав, і в очах його спалахували люті жарини.

Єва обачно стала віддалік.

— Ходімо, Сашко. Тебе ж обіпрати, викупати треба; там, видно, воші доїдають. Ну, пішли...

Сашко дивився їй під ноги, на руді припалені валянки і помітив: вона повертається, зараз піде... зараз піде... І те, що могло статися сеї миті, раптом злякало його. Швидко поглянув на матір, ніби благаючи: стривайте... В пам'яті закарбувалося: старе, потерте батькове пальто на ній, груба сукняна хустка, стягнута навхрест під руками, і маленьке, зжовкле личко, вимучене, жалісне, безкровне... "Мамо!.." — Сашко підхопився і, понуривши голову, побрів за нею. Ще ніколи не відчував він, щоб так нестерпно тхнуло з-під ватника мишами, духом поту й бруду. Додому, до тепла, помитися...

Шалай плентався за ними.

— А то що за собака? — мляво спитала мати. — Прожени його. Ще хвороби занесе.

— Це мій, — одказав Сашко. — Шалай.

І мати не заперечила, покiрно топтала стежку і нишком озиралася, ніби не вірила: йде чи не йде за нею син?

Вони спустилися в балочку, до розбитих сiвалок і вже повернули до села, як раптом на горбi бризнуло жовте полум'я, гуркнув вибух снаряда, сніг і чорна земля шугнули в небо. Єва оглянулася. В її пригаслих очах затріпотів страх і радість. "Чуєш? — ніби сказала вона. — То наші б'ють".

"Дальнобійна, — подумав Сашко. — Фронт". І враз думки його перекинулись на інше: "Мати. Чого тільки зараз кинулася шукати мене?"

Гіркий, неприємний здогад шкребнув по серцю...

Мерзлі солом'яні злежні, а він пролазить, головою проштовхується в солому, в скирту; німці вже тут, навалились на нього, тягнуть за ноги. Сашко хоче крикнути і не може — забило горло, і заєць пищить, пищить над вухом. Хлопець прокидається, мокрий від важкого сну. Голова тупо болить, і щось дзвенить і сухо потріскує поруч.

"Альо, Берта, Берта!" — чує він голос із темряви.

Бомба чи снаряд гріє над хатою. З тріском котиться луна по селу, вікна заливає гарячим світлом, і хлопцеві здається — горять почорнілі хрести рам.

Раптовий спалах, перебіг тіней, і Сашко бачить: пригнувшись над лавою, сидить німець-телефоніст і крутить ручку: "Альо, альо! Берта, Берта!.."

Він давно і настирливо викликає ту БERTУ. І нервується, не може всидіти на місці — раз по раз вибігає надвір, прислухається до близького бою. Знову сідає за телефонний апарат, крутить ручку, а Сашко уявляє собі тоненьку жилку провода, що з'єднує німця з передовою, з порятунком; через дірочку у вікні тягнеться той провід за хату і снігами біжить у балку, в степи, в окопи, де сидить під вогнем і під гуркотом якась міфічна БERTА, що оглухла і не озивається на телефонні дзвінки. Та й провід могло сто разів порвати й порізати, а німець згинається над апаратом і викликає: "Альо, БERTА, БERTА, БERTА..."

Спина його здригається й ще нижче гнеться, коли надворі сухо тріскає вибух і червоне світло полоще по вікнах.

Чути сварливі команди, перегуки й метушню; чути, як ревуть мотори, як розвертаються машини і як німці виїжджають з ближніх дворів.

Гомін, тривога, гул по селу.

Телефоніст знову вибігає з хати. Сашко, похапцем одягнувшись, за ним.

Обидва вклякли під стіною. І побачили моторошну картину.

Сніг і тіні людей на снігу. Сотні, тисячі тіней, що рухались у холодному присмерку ночі. Неясні повзучі тіні сунули по всьому степу, брели навпростець — через балки, пагорби, через заметені яруги. Вони йшли густо й безладно, одна повз одну, і сніги темніли від цього мурашиного походу, якому, здавалось, не було кінця. "Наче мерці", — вражено подумав хлопець. Товписька тіней рухалися в одному напрямку — на захід, куди їх підганяли вибухи й сплески вогнів. І не тільки люди, а й машини,

ревучи в снігах і розкидаючи піших, греблись, поспішали туди ж. Гармати, танки, тягачі сунули на захід, повзли між тінями, по глибоких заметах.

"Німці тікають!"

За білим горбом раз у раз озивалась гармата, з темряви вилітав розпечений снаряд, і Сашко злякано й захоплено проводжав його очима — цілий вогненний ящик пролітав над селом і пролітав поволеньки, з погрозливим свистом, а тоді бухав у степу, в гущі рухливих тіней. Тіні або завмирили на місці, або падали в сніг, потім оживали і бігли далі — ще швидше, ще приреченіше.

Телефоніст, про якого Сашко й забув, стояв поруч згорблений, насунувши на вуха пілотку, і раптом затряс руками в степ, вигукнув щось по-німецькому, прокляття чи благання. Мабуть, прокляття, бо крикнув розпачливо, ляснув себе по коліну й знову закричав. Світло полоснуло по снігах, по скуйовдженій постаті чергового телефоніста (у нього — це видно було при світлі — кипіли сльози в білих очах), і німець, недобре зиркнувши на хлопця, погупав у хату докликатися Берти, а Сашко зостався надворі.

Він стояв під хатою, приголомшений картиною відступу, гуркотом, різкими й короткими сплесками вогню, коли червоним жаром займалися сніги, мерехтіла темрява, і ворушилися тіні в степу.

То була страшна й незабутня ніч.

Ще запам'яталася Сашкові мати. Горіли шибки, і вона стояла за чорною хрестовиною рами. Тільки що з постелі, простоволоса, з рядом на голих плечах, вона стояла, наче

розіпнута на хресті, бліда й безкровна. Губи у неї ворушилися;
може, вона шепотіла молитву, а може, благала смерть:
одступи!.. одійди від моєї душі!..

Сашко й не пригадує, чи він спав цієї ночі, чи тільки приліг,
бо ще й не зігрівся, як його розбудило щось нове.

І це нове було — світло й тиша.

Не попискував телефонний апарат, ніхто не кликав Берти,
та й надворі наче затерпло повітря в холодній нерухомості.

Аж не вірячи собі, Сашко обережно підвів голову й глянув на
вікно. З рами стирчав тільки мертвий кінець обірваного дроту.

Нема німців. Утекли.

Сашко вискочив на вулицю.

І застиг, вражений не менше, ніж серед ночі.

Ще вчора лежали чисті й білі сніги, а зараз — їх наче побило
віспою. Поле до самого обрію брудне, перетовчене ногами.
Пройшла тінь розгромленого війська і залишила по собі трупи,
уламки машин і тисячі відбитків чобіт. Ревіще й гуркіт
розповзлись у тиші й зникли, а сліди залишилися на снігу, поки
їх не змиє весняними ручаями.

На сході блідло небо, ледь-ледь рожевіли хмари, і легенький
відблиск лягав на горби. Світало.

Люди повилазили з хат.

Мовчання, насторожені погляди, стишений гомін. Потім голосніші перегуки, вони докотились і до Сашка, й хлопець почув: он-он, дивіться, з-за лісосмуги!.. наші!..

Хлопець кліпав очима — де, що? — і нічого в степу не бачив.

У нього готова була картина: зараз вихопиться з-за пагорба кіннота, розсиплеться по всьому полю і шквалом, як у фільмах про басмачів, рине вперед. Або танки, або все разом — танки, кіннота, лижники, тільки масою, силою, тучею. Ця сила має бути у сто крат грізніша за ту, що відступала всю ніч, що стоптала, перемісила сніг до мерзлих грудок.

І раптом — що це?

З-за пагорба виткнулась... підвода й гурт людей! Наші, це точно, он і прапор розвівається. Але ж... невеличкий гурт і так поволі, тихенько суне до села.

Люди стояли під хатами і не йняли віри: невже то свої? І невже то — визволення?

А гурт наближався. Вже видно солдатів, видно тачанку з трубою (мабуть, кухня, бо димить). Наші повернули до хат, до першого провулка на тому краю села. І там уже висипали їм назустріч жінки й дітлашня.

Колихнулося повітря, секунди побігли бистріше, й серце в Сашка застукотіло прискорено.

Ще якась мить — і вилетів із свого двору Шавлюга, кожух у нього розстебнутий, він на ходу товкмачить на голову шапку, а жінка постогнує за ним і рушником прикривав пухку паляницю.

З білою хлібиною вони промчали повз хлопця, війнувши на нього теплим духом черені й підгорілої шкоринки.

Сашко розгубився: що ж йому взяти з собою? Чи так бігти? Крутнувся по двору і гукнув:

— Шалай, за мною!

Вони припустили городом, падали в сніг, налітаючи один на одного, бігли захекано й весело, а мимо котилися в балку замурзані, напівголі Лаврові хлопчачки, хто в чунях, хто в шкарбунах на босу ногу. І всі кричали й раділи, стрибаючи в замети і всім кагалом видряпуючись нагору.

Коли Сашко і Шалай примчали до завулка, де жила крива й простодушна Зося, там уже юрмилися люди. Хлопець проліз наперед — і саме вчасно: вулицею їхала пара коней, запряжених у сани, на санях сидів молодий кирпатий червоноармієць-візник, шапка на потилиці, цигарка в зубах, він браво вйокав на коней і підморгував дітям, а ще веселіше жінкам. За ним котила підвода з червоним прапором, і прапор тримав між колінами серйозний мовчазний солдат. А далі їхала чорна закіптюжена кухня на високих колесах, од неї пахло димом і гарячим супом. А трохи позаду — гурт солдатів.

Сашко одразу вихопив поглядом двох найпомітніших бійців із колони: якось мирно, перевальцем ступав по снігу старий червоноармієць і вів за руку, ну, сказати б, свого онука, але ж ні — теж червоноармійця, тільки маленького, років одинадцяти. Сашкові аж млосно стало: невже бувають такі солдати? І як йому взнати про це? У нього змокрили долоні, і він, ковтаючи повітря, спрагло й гарячково дивився на них — на цих двох солдатів. А вони були дуже схожі: йшли в кожушках, у битих валянках, у теплих шапках-вушанках. Тільки в старшого бійця

стовбурчилися пишні вуса й білі пухнасті брови, а в меншого з-під шапки визирало худорлявеньке дитяче лице.

Юрба теж не спускала очей з цих двох, і жінки охали, розчулено шморгали носами й витирали сльози.

Як тільки процесія зупинилась і гурт повалив до солдатів, Сашко метнувся туди, де стояв старий з хлопчаком. Але Сашко припізнівся, бо їх тісно обступили, і вже щось виголошував Шавлюга, вручаючи вусатому білу хлібину, а з-під хлібини, пригнувшись, визирав отой маленький солдатик, зеленкуватий, з двома широкими передніми зубами, тихий хлопчик, про яких кажуть: влюбливий.

Шавлюга тим часом ліз просто в очі вусатому, облапував його дебелою рукою. ("Гад, — подумав Сашко. — Уже й тут встиг!"), а Шавлюга щось говорив, і товсті чорнуваті губи його ворушилися, мов п'явки, і він казав про те, як настраждалися люди від німців, — все пограбували, знищили, вимели до цурки, от і в нього корову забрали і останніх кролів подушили, це вже недавно, останніми днями. Старий солдат — а в нього було сухорляве, проте міцне, з пахким рум'янцем лице — втішав Шавлюгу, казав: нічого, минулося, почнеться знову життя. І тут солдат, на радощах, витяг з-під поли алюмінієву флягу, налив чистенької рідини в стаканчик і сказав Шавлюзі: "Пий. Натуральний спирт". Шавлюга аж блиснув очима, задер жилаву щетинисту шию і глибоко в рот вилив спирт. Смачно крекнув, облизав струмочки, що текли по губах.

Солдат урочисто оглянув розпашілі, щільно притулені одне до одного лица, немов питаючи: хто ще хоче?.. Але тут було переважно жіноцтво, заплакане, щасливе і так, без вгощання. І раптом — диви! З-поміж жіночих хусток виринула кругла фізіономія Грині-барабанщика, рожева, невинно-засоромлена. Гриня криво й заздрісно посміхався, одним оком лупав на

флягу, другим на солдата і говорив про те, що таки справді довелось попомучитися при німцях.

Гриня теж одержав порцію спирту. Охоче випив за перемогу, за себе, за людей, невинно убієнних фашистами.

А збоку стояв дядько Лавро на костурі, обтулений своїми дїтлахами, і вони, батько й діти, в десять пар очей з радістю й острахом поглядали на наших бійців, не сміючи й підійти близько. Сльози котилися по сизих Лаврових щоках, і дядько не витирив їх — не соромився свого плачу.

Прийшли свої, люди очманіло товпились, і якось ніхто не зважав на те, що наперед пролізли Шавлюга й Гриня, відтіснили жінок спинами і за всіх розпинаються про те, що було, і що буде, і як гірко доведеться колгоспові в перші дні. "Що гірко, то гірко", — погоджувались щиро жінки. Тільки Бойчуківський Сергій, колись побитий вуздечкою, як вовчєня, виглядав з Лаврового гурту й ненависно стежив за кожним рухом Шавлюги. І в його погляді було тверде й рішуче: не забуду!

Якось просто, по-домашньому розсілися бійці на санях, на підводі, на ящиках, витягли котелки, ложки, хусточки з хлібом і розклалися обідати. Дехто з них припрошував до супу або дівчину, що визирала з-за матеріної спідниці, або й маму з донькою. І те, що в душі дивувало й бентежило людей, висловила крива Зося. Вона пришкутьгала до саней і, широко посміхаючись, спитала:

— Звиняйте, дядечки, тільки непонятно — оце ви й усі? Німців така сила перла, цілу ніч тікали з гуркотом, а вас усього три підводи?

— Хе! — підморгнув їй чорнявий візник, з шапкою на потилиці. — У нас орли, бач. Один тищу німців гонить!

— Не мели! — строго сказав той, що їхав з прапором. — Проста причина, женщины. Німців у петлю взяли, дак вони тікали без оглядки, а ми — хозрота...

— Ну, а це що за солдатик? — не вгавала Зося й кокетливо повела бровою на хлопчика у військовому кожушку та валянках.

Той саме сьорбав гарячий суп і, коли почув, що мова про нього, засоромився, повернувся спиною до Зосі. За нього відповів старий біловусий солдат, і відповів явно задоволено:

— Наш синок. Удвох воюємо. Підібрали малого в Змієві. Хата горіла, витягли...

Сашко терпляче ждав, перечікував, поки люди наговоряться, надивуються, нарозпитуються — бо це ж свої! Та от випав слухний момент: жінки повалили до чорнявого візника, котрий витяг із соломи гармошку, а вусатий дід з малим солдатиком залишилися самі. Вони тулилися на ящику і серйозно та заклопотано доминали кашу з одного котелка. Сашко, а за ним і Шалай очікувально завмерли перед ними.

Старий солдат побачив насурмленого хлопця з собакою, побачив нудний застояний голод у їхніх очах.

— Їсти хочеш? — спитав хлопця.

Сашко мовчав.

— Іди сюди, підкріпишся трошки.

— Не, — сказав Сашко. — У мене діло серйозне.

— То підходь ближче. Що за діло, кажи?

Сашко ступив крок, пес став між ноги йому, і вони обидва, вже зблизька, подивились на хлопчача в кожушку. Той шкріб на денці ложкою, солідно посопував, і весь час підправляв шапку, яка зсувалася йому на лоб. Обличчя в нього хмурилось, мов у старого. Сашко озирнув малого солдатика (й зітхнув: поталанило!) і повагом спитав старого бійця:

— Діло таке, — й відкашлявся. — Як написати на фронт? Солдатові?

— Якому солдатові?

— Ну, батькові.

— Ага, батькові. Добре. А де він? Номер польової пошти знаєш?

Сашко такого не чув (що воно за номер?) і здвигнув плечима.

— Умгу, — сказав дідок, посмоктав цигарку й примружив око від диму. — Не знаєш... Тоді, хлопче, треба ждати. Коли батько живий, скоро відгукнеться. Аякже. Напише, де він, як йому живеться і номер пошти вкаже...

— Зараз треба, — насупив брови Сашко, й обличчя його набрало холодного й відчуженого вигляду.

— Зараз... А що там у тебе таке спішне?

Сашко похмуро глянув в один бік, у другий, — рядом нікого не було, — тоді нахилився й поспішно мовив:

— Щоб приїжджав скоріше. Тут є одна... з приймаком злигалась.

Дідок зиркнув на хлопця уважніше. Тоді ткнув у рот цигарку та так і притих, задумавшись.

— М-да, — проказав солдат замислено. — Це діло серйозне. Тільки знаєш, синку. — І він випустив змійку диму, обкурюючи вуса, й примруженим оком глянув на Сашка, глянув так пильно, що хлопець зрозумів: цей старий чоловік про все здогадався. — Знаєш, синку, — вів далі той, — не треба на фронт писати... про те, що ти кажеш. Там і так, якщо батько живий, не з медом йому. Йй-богу, не з медом. Зараз прорив, бої страшні, відмахують солдатики на марші півсотні кілометрів, і це по пояс у снігу, а вночі ледь живі. Отак. А ти з листом: радуйтеся, батьку... — Солдат ще раз оглянув Сашка з ніг до голови, ніби для того, щоб пересвідчитись, чи доходить до нього мовлене, і казав далі так само повагом: — От я бачив на фронті: получить солдат з дому звістку. Так і так, мовляв, нема в живих вашої драгоцінної Мотрі, вбили її на етапі. Або ще гірше: не вберегла себе ваша драгоцінна Мотря, привела дитинку від бувшого старости. Ну, від такої звістки солдат натурально зчорнів і руки йому враз як одібрало. І вже точно: в першому ж бою пропаде чоловік. То його наче й кулі обминали, а то тільки виставив голову — бац, і нема чоловіка. Так-то, синку, — зітхнув солдат і сказав по-дружньому тихо й щиро. — Потерпи трошки. Пожалій батька: не пиши йому про те. Не треба. Ось війні скоро кінець, повернеться ваш батько, і тоді ви сядете й гуртом розберетесь, що там воно у вас вийшло.

Вологий, поривчастий вітер шмагав у стіни. Всю ніч кропив дощ з ожеледицею, темно й неспокійно було надворі. І під цей неспокій сторожко й нетривко спав Сашко. Крізь сон він слухав березневий вітер, спав, і снились йому голодні сни.

Він то прокидався, то знов засинав, голова була важка від марення, і вже десь під ранок він почув (чи йому видалося), що мати стогне.

— Ой боже! Ой боже! Ой боже! — приказує вона, і голос такий розгублений, такий вимучений, що Сашкові аж холод пробіг по спині.

Він підскочив, отетеріло зиркнув по хаті — довкола було каламутно, літер шастав по долівці, і наче пасма диму гойдалися в порожнечі. Пусто в хаті. Та ні. Сашко придивився — там, під стіною, хтось ніби стояв. Мати. І не сама, а ще якась постать, чіпка, грубіша, і ця чужа постать як заціпеніла — руками здушила матір, а мати ледь чутно схлипує:

— Ой боже! Це ти? Ой господи!

"Гриня!" — зціпив зуби Сашко.

Після голодування в кублі він став ще понуріший, але не мовчав, як раніше, а злісно й нервово огризався на материні слова. І зараз він швидко підвівся, наче якась сила штовхнула його в груди. Спустив ноги на долівку, де бігали протяги, і гарячково подумав: "Гриня!.. так! поліном його, товкачем — чим попало!"

Від мстивих думок Сашко весь напружився. В очах йому вмить розвиднилось, і він здивувався: той, що стояв коло матері, був не такий. Не в піджаку, як приймак, а в чомусь

довгому — в пальті або в шинелі. І запах — запах зовсім інший: несло махоркою, мокрим ремінням і сукном.

Сашко принишк, послухав тишу й спитав:

— Хто там?!

Той, що притискав руками матір, здригнувся, повернув голову і теж завмер: тьмяно сіріло його лице, навіть угадувалась застигла розгублена усмішка.

— Ти? Це ти, Сашко? — І, не кидаючи матері, чоловік шарпнувся до хлопця.

— Тату! — скрикнув Сашко.

Від цього крику дзенькнула склянка на миснику.

Вони стислись, всі троє, і завмерли, не дихаючи, тільки, як міхи, важко ходили батькові груди, мокрі й гарячі від поту й дощу; і щоки їхні були вкупі, і губи, і то холод, то жар обпікав їм лица. "Батько?!" — Сашко не вірив, не міг повірити, що так зненацька, вночі з'явився батько — той, з портрета, далекий довоєнний батько, напівзабутий, про котрого часом думалось: хтозна, чи він існує взагалі.

І от — гарячий дух від його грудей, тверде підборіддя, колючі щоки, і губи, що ловлять Сашкову сльозу. А головне— міцна його постать, міцні обійми і певність: ніхто їх не розірве й не зрушить.

— Хух! — стомлено й щасливо передихнув батько і вже спокійніше пригорнув сина, провів рукою по його шиї, по

ребруватій спині, стис долонями худе, вугласте обличчя й сказав: — От який ти, Сашко. Виріс...

Було ще темно, і вони вклялися спати — Сашко у своєму закапелку за піччю, а батько й мати на кушетці. Та хіба міг заснути хлопець? Батько приїхав! Всього на день приїхав! От їхав, каже, поїздом; з фронту на фронт їх перекидали, а тут — рідні місця, Знам'янка, він і відпросився на день. Аж дивно — батько! В хаті, поруч — не віриться!

Вітер шмагав у стіну, сипав колючу ожеледь, протяги шастали по долівці. А в потемках шепотілися батько й мати, і це шепотіння було таке гаряче, таке щасливе й мирне, що хлопець лежав і стиха усміхався. В нього пашіли щоки (батько поколов), шуміла кров у всьому тілі та ще раз у раз гостро стискалося серце. Сашко прислухався до себе і відчув — наче краплі отрути падають на серце: "А Гриня? А портрет? А те її люте — "придушу"?" Падали краплі й дзвеніли, як удари пульсу.

Сашко крутнувся, хотів одігнати той дзвін у вухах, але знов, як тільки він прислухався (а прислухався чомусь мимоволі), в ньому дзвеніло ще дужче: "А батько? А портрет? А очі його в стіну?"

"Так! — сказав Сашко й накрився рядном. — Мовчати!.. Правильно... П'ятдесят верст по снігу, по пояс у заметах, вночі ледь живі, а я батькові: радуйтесь, тату... Хай!"

І він притих, і ще раз послухав, як вони шепочуться — мов діти. "Спати!" — Він крутнувся на бік і вже твердо знав, що засне, що примусить себе заснути.

Млість і тиша огорнули його.

І снились йому петлі, зайці і Шалай; ще щось ввижалось круте й тривожне, але все це, весь сонний світ, закривала батькова шинеля; шинеля була мокра й цупка від дощу, під нею стояв прілий солдатський дух, запах поту й тютюну. Шорсткий борт шинелі, а може, батькові губи торкались Сашкових щік: "Виріс, виріс ти, братику!"

Сашко розплющив очі.

Ранок. Тиша. В хаті нікого нема. Ні, щось таки є. Там, де кушетка. Наче посвітлішало. "О! — Сашко підхопився. — Рушник. Диви, на батьковому портреті рушник".

Сашко кліпав очима. Давно він не бачив цього старенького лляного рушничка. З вицвілим червоним узором. Десь валявся, мабуть, у скрині, аж насподі, дві зими пролежав там і от — на стіні, на портреті. І лобатий насуплений парубок, Мирон Кубенко, наче аж трохи всміхається під червоним узором.

Сашко виглянув у вікно. Посеред двору стояв чоловік — ну зовсім незнайомий. Постаць важкувата, присадкувата, туго обтягнута шинелею. Солдат. "Ким же ви служите, тату?" — "А всього потроху попробував. Був і мінером, і понтонником, і сапером — де стріляють, синку, там і твій батько..." Солдат. Трошки схожий на вусатого дядька, на того, що сказав: "Не пиши, не треба..." І бач — погони на плечах з нашивкою старшини. Батько... Отак, щоб зустрілися десь між людьми, пройшли б один повз одного і не оглянулися б.

Цікаво, який же він? Уночі не роздивився.

Батько стояв боком і грабаркою прочищав доріжку до хлівця: вигрібав розкислий мул і сміття з-під талого снігу. Мати тупцяла біля нього. В старому пожовклому пальті, в злинялій

хустці, в зморшкуватих валянках була вона вся якась злиняла і трохи налякана. Здавалося, вона тільки що прийшла з пожежі, ще не отямилась і ходила за чоловіком, як прив'язана: Мирон вишкрібав лопатою мул — і вона збоку. Мирон виносив сміття на город — і вона за ним. І щось гомоніла, гомоніла до нього швидко й схвильовано.

Сашко подивився на них крізь шибку, і щось защеміло в серці — не то сум, не то радість, не то відчуття провини чи фальші.

А надворі весна. Холодно, вогко, але весна. Село почорніло, вилізло з-під снігів. Все, що ховалось у заметах, знову заявляло про своє існування. Кожна грудка на городі, кожен корч, кожна билина чи тріска — все виступало з проталин, з-під Льодяної кори. Вітер і дощ за два дні знесли весь сніг, тільки подекуди, в канавах та в низинах, лежали-почорнілі язики заметів. І в повітрі пахло весною, вільгістю.

Батько з матір'ю про щось розмовляли. Ось батько поставив лопату, крякнув, мабуть, збираючись закурити, і тут... і тут він широко й сконфужено усміхнувся.

— О! — вигукнув радісно. — Лавре Івановичу! Здрастуйте!

За тином, під хатою, стояв на костурі дядько Лавро, круг нього десяток чорнявих голівок, і ця зелена обшарпана команда, роззявивши роти, з напруженою цікавістю стежила за гостем і стежила, мабуть, давно, тільки мовчки, ані пари з вуст — щоб не заважати такому поважному гостеві.

— Здрастуйте, Лавре Івановичу! — сказав батько і, червоніючи, пішов до сусіда вітатися, а Єва потупцювала за ним; чоловіки почоломкались, заговорили, а Єва стояла збоку і

смикала Мирона за рукав: "Мироне, ну Мироне, ходімо... ми з тобою ще й не побалакали..."

Так за рукав вона й потягла чоловіка, і це був той самий підрильник Мирон Кубенко, мовчкуватий, але м'який і добросердий. Він і зараз, конвойований жінкою, ішов не опираючись і через плече всміхався до сусіда, всміхався винувато й сконфужено. Мовляв, ну що ти зробиш? Жінка є жінка, і її треба слухатись.

Дядько Лавро провів його очима радісно й співчутливо.

По дорозі Мирон загледів ще одного сусіда — Сергія Бойчука, що виліз на погребнице; упізнав цього витрішкуватого хлопця і теж з ніяковою усмішкою кинувся до нього:

— Здоров, Сергію!

— Ну, Мироне! — шарпнула Єва чоловіка і не пустила його від себе, сказала: — Май совість, приїхав на один день, то побудь з нами.

Правильно, погодився Мирон, будемо разом. І, покрутивши головою, ніби чогось шукаючи, він зустрівся з поглядом сина, довгим і терплячим, зрадів Сашкові й вигукнув:

— О! Ми от що придумаємо! Наловимо з Сашунею риби. Правильно?

Сашко, сам того не розуміючи, зиркнув і на батька важким насупленим поглядом. Та коли гвардії старшина моргнув йому й смішно прискалив око, хлопець трохи ожив; розтулив стиснуті губи, злегка осміхнувся. Зробив він це, правда, силувано, наче був зовсім одвик усміхатися. А зараз таки всміхнувся: рибу

ловити! Це нагадало йому хтозна-яке життя, те, допотопне, коли батько робив на кар'єрі, а ввечері казав: "Гайда, рибку половимо!.." І вони йшли в берег, де текла вузенька, але швидка й напориста річка, і там ловили топлею в'юнців, піскарів (їх у Лебедівці називали бубирями), а зрідка — й карасиків.

Поки Сашко згадував те, батько поставив драбину, поліз на сарайчик (плечі просунув у дверці, а поли шинелі з розпіркою й чоботи висіли на драбині); з горища, з павутинної темряви, витяг сиву од пилюги топлю — це була довга й плеската верша, сплетена з лози.

— Ще бовт треба, — сказав батько і дістав жердину, а Сашка послав по сокиру, і коли той приніс тупий і пощерблений колун, батько провів пальцем по лезу й весело хмикнув. "Нічого!" — промовив, якимось та відрубав планку і прибив до жердини. Вийшов бовт (схожий на короткі граблі), щоб бовтати воду й ганяти рибу.

Батько захоплено майстрував, щось мугикав собі, а Сашко спідтишка позирав на нього, соромлячись свого підглядання і не маючи сил не підглядати за батьком. Так, це була своя людина, своя і водночас ніби трошки чужа. Той же, широкий лоб, з тими ж упертими широкими бровами, що й на фотографії, тільки там парубчак, а це... солдат, старшина, підборіддя мужчини — міцне, роздвоєне, з рудуватою щетиною. Звичайно, Сашко не міг того бачити, що очі в них однакові — світло-голубі, що однаково вони супляться (більше від природної соромливості, ніж від понурості), що в присадкуватій поставі, в манері розвалькувато ходити, в усьому — вони однаковісінькі, тільки й того, що батько кремезний, а Сашко як висушений, з недоброю прожовттю під очима.

— Ну, от і готово, — весело мовив батько. — Сашуню, знайди якусь торбу.

Сашко приніс кавалерійське відро, добряче своє відро, яке добре служило йому всю зиму. Вони підхопили спорядження і гуртом подались до річки.

Мати йшла поруч. Вона, як тінь, стояла й ходила між ними. Тільки Сашко повертав голову чи пробував заговорити до батька, мати аж завмирала, і полохлива тінь пробігала по її обличчю. Від того напруження, від чекання чогось непоправного вона, здається, ще більше постаріла — таке жовте й вимучене було в неї обличчя. Мати страждала, Сашко це бачив і, щоб не завдавати їй болю, намагався триматися далі і від батька, і від неї.

Вони побрели грузьким городом, і Шалай кинувся за ними, з цікавістю обнюхував і топлю, і бовт, і кавалерійське відро. Собака плутався під ногами, старшого Кубенка зовсім не боявся, наче знав його давно, а до Єви не підходив близько, бо вона, коли Сашко не бачив, гнала собаку з двору.

По пуду грязюки витягли вони за ногами на луг. Стали перепочити. Та й роздивитися, як далі пройти.

Луг підплив водою; у низинах і западинах лежав ще сніг, тільки мокрий і розбовтаний, як кваша. Прямо по луку навряд чи пройдеш, і вони потяглись в обхід і межею, земляним валком, попід очеретом пробрались до річки. Тут батько здивовано озирнувся: чого так порожньо навкруги? Лише пеньки від верб, чорні й білі пеньки та ще гострі шпичаки від лози. Все вирубано. Голий берег, який проглядається наскрізь — від старої греблі аж ген за село, де сіріє цегляна коробка водокачки. "На дрова пішло?" — мовчки спитав Кубенко. "Ну да. Попалили", — теж мовчки відповів Сашко.

Вони зітхнули й взялись рибалити.

У добротних чоботях батько не боявся води, заходив на мілке і ставив топлю десь під корч, пригнічував її рукою до дна й казав:

— Ганяй, Сашко!

А Сашко бовтом штурхав під берег, під чорну й гнилу осоку, скаламучував воду і гнав до верші. Перед топлею він бовтав ще дужче, аж упрівав от гарячої роботи, а тоді гукав батькові:

— Вже!

Батько вихоплював топлю і тяг на берег, холодна весняна вода тугими струменями біла крізь лозу, а на дні, в мулі тріпотіло й звивалось щось дрібне, більше схоже на п'явки, ніж на рибу.

— Є, є! — казав батько і висипав на льодок з півдесятка в'юнків та бубирчиків.

— От добре, от добре, — примовляла Єва, — буде нам на вечерю. Підсмажу.

Вона метушилась, збирала в торбу ту пійману дрібноту, але нишком поглядала на Сашка і, здається, благала його, просила німо й принижено: "Відійди, не муч... Ну чого ти тупцюєш коло батька?" І знов метушилась і якось наполохано визбирувала рибку, немовби й не помічаючи, що вона робить.

А гвардії старшина був щасливий, покректував та переставляв облиплу мулом вершу, і аж потріскувала шинеля на його спині (і широко роз'їжджалась розпірка), коли він згинався над водою та гукав Сашкові: "Бовтай, Сашуню!"

Та от старшина залюблено глянув на жінку і стурбувався, нахмурився:

— Господи, — сказав, хукаючи їй на руки, — які в тебе сині пальці. Й холодні... Е, та ти геть перемерзла і трусишся. Йди додому, ми зараз закінчимо.

— Ні, ні! — з острахом мовила Єва. — Я з вами... Я з вами побуду.

"Боїться, — далі одійшов Сашко. — Не хоче нас двох покинуть... Ну, хай".

...Це була царська вечеря. В хаті димно, очманіло пахло рибою — і смаженою не на воді, а на жовтому, на запахуючому маргарині. І світив на столі не щербатий казан із жаром, а справжня спиртівка, її змайстрував батько з консервної бляшанки, а спирту гвардії старшина привіз дві повні фляги. Та головне — за столом сидів сам батько, зніяковілий од щастя, сидів у розстебнутій гімнастерці, вже трохи розпашілий од першої чарки. І Єва поруч.

Вони часто вмовкали, переглядалися, і, мабуть, кожен думав про те, що за роки війни вони таки почужіли, віддалилися і нема вже тої близькості, тої простоти, що була колись між ними, і ніяк ця простота і близькість не давалися, а тому Мирон налягав на чарку. Єва теж випила краплю й сказала: "Ох, як я захмеліла", — і справді хмільненько й розчулено поглядала на чоловіка, навіть усміхалася, і не то слабенький рум'янець, не то відблиск вогню лягав їй на щоки. "Батько. Батько за столом", — от що заповнило хлопцеві душу, заповнило теплом, спокоєм, затишком, відчуттям того, що це міцно і вже надовго.

Мирон з Євою випили ще, міцніше притислися плечима і згадали, як вони познайомились. А було те, виявляється, на кар'єрі, влітку, і Мирон крикнув Єві: "Тікай!", а потім вибух, загупало каміння, і він тілом прикрив перелякану на смерть дівчину. Вони згадали і, глянувши одне на одного, чогось знітілись, почервоніли, а Сашко подивився на них, потім на лобатого парубка, що висів під рушником на стіні, й подумав: вони ще молоді — обоє...

Батькові стало жарко, він розстебнув комірець, і долонею, по-мужицькому, витер піт з широкого білого чола й з білих зализин (а всі Кубенки рано лисіли). Його обвітрене лице — навіть поголене, воно було рудувате від густої упертої щетини — набрало поважного вигляду. Кубенко хотів щось сказати і сказати, мабуть, серйозно, але його несподівано перебили.

Прочинилися двері. Завіси проспівали тихо й протяжно. Всі за столом повернулись. У хату просунулась... кругла рожева фізіономія. Очі в Єви розширились, вона сплотніла і так, похоловши, застигла.

— О! — вимовила вона, захлинаючись. — О!.. Це ти?..

— Та я ж! — весело сказав Гриня-приймак. — Я, матері вашій ковінька! Без мене п'єте?

Гриня ступив до столу, витяг з-за пазухи пляшку (ту ж зелену, петрівську) і вдарив денцем по столу. Це в нього вийшло здорово, по-парубоцькому.

— Чого це ви в чорта-біса-матері од людей ховаєтесь? — І Гриня сказав, що йшов повз хату, аж вогник у вікні, ну, значить, гості й добра чарка, то хіба міг проминути?

— Грицан, друже! — гуркнув стільцем Мирон, підхопився, розцілував Гриню в чисту й ніжну лисину. — Молодчага ти! Добре, що заглянув. Завтра, розумієш, їду, нікого й не побачив із своїх.

І вони вмостились за стіл, і запала терпка тиша, яка буває перед чаркою, а може, трохи й довша. Мирон розливав у стакани розведений спирт, а Гриня тим часом устиг Perezирнутись із своєю "родиною". Теплим оком (бо вже, видно, десь підчепив сто грамів) він лупнув на Миронів портрет, загледів рушник і зробив здивовану міну (ого, мовляв, що я бачу!), перевів погляд на Єву і явно смакував, насолоджувався з того, як вона знітилась, не знала, куди приткнути руки. Гриня вдоволено прокашлявся і далі повів оком на Сашка. І тут — носом крутнув, наче обпікся. Бо хлопець, заціпенівши, так хижо й так напружено дивився на нього з-під брів, що Грині здалося: зараз кинеться з ножем...

На мить Гриня збився з добродушного ладу, та коли Мирон підніс йому повний стакан спирту, він аж застукав по столу куксою, як по барабані. З чаркою в руці Гриня знов осідлав свого коника і проголосив тост за дружбу й за перемогу і сказав, що ви, солдати, воювали на фронті, а ми, безбілетники, робили своє нужне діло в тилу; і нам всяко бувало, жили на глевтяках, а проте помагали і вдовам, і дітям, і немощним; от і він, Грицан Петрович, не забував Миронову сім'ю, дивись та й навідувався, та й підсобляв як міг, останнім ділився — то картопляника принесе, то дровець, то жменю зерна.

— Правда ж, Єво? — і Гриня повернув до Єви своє кругле безброве лице, і було воно таке чесне й відверте, а очі дивилися так прямо й упевнено, що Єва отерпла, потупилась і машинально підтвердила:

— Правда...

Сашкові пересмикнуло рот, він крикнув зблідлим лицем до матері й до приймака: "Ви що?! Батькові?! Хоч мовчіть же!"

Це був крик душі, проте його, здається, почули, бо раптом усі вмовкли, і тепер надовго.

Холола в сковорідці на сухарики висмажена риба, неприродньо синьо й тихо світила спиртівка — без кіптяви й без потріскування.

— Та що ви? — сказав Мирон. — Сидите, наче той...

Він глянув на Єву, на Гриню, притих, сині очі його застигли, побіліли, і якась тривожна думка пробігла по його обличчю. Витер піт з чола і вже буденним голосом промовив:

— Давайте вип'ємо...

Після нової чарки Гриня пожвавішав, скинув піджак, розставив лікті на столі й поринув у спогади; очі в нього заграли фіолетовим блиском, він зараз скидався на того віртуоза-барабанщика, який от-от грюкне колотушкою і вигукне: "Гей-га, риба з м'ясом, ходи, кума, викрутасом!.." Лисина в Грині парко горіла, а він гудів на всю хату, згадував, як вони з Мироном дружили й бігали до одних дівчат і як була на Кущівці одна (тут Гриня смачно цмокнув і захихикав, а Мирон почервонів до вух), була там одна... Дусечка, ну така ж рибонька, тільки Мирон дурний, не хотів, одвертався...

Єва, стиснувши холодні губи, насторожено слухала ту п'яну балаканину, та коли Гриня доплівся до німців, до того, що йому "положена медаль", зразу підвелась:

— О, вже нерано. — І пошарпала Гриню за плече. — Чуєте? Нерано вже, — вона зверталась до Гриніна "ви". — Мирону вдосвіта їхати...

Гриня непорозуміло втупився в Єву. Покліпав безбровими очима і сказав, погрозливо розтягуючи слова:

— Ти що, проганяєш мене? Стой!.. Та ти знаєш...

— Ради бога. Чоловікові треба рано їхати.

І, не кажучи більше ні слова, Єва хутко й вправно одягла п'янького Гриню (відчувалася звичка), поставила його на ноги й попхала до дверей.

Мирон сидів і зніяковіло усміхався (але, видно, схвалював жінку). Лице в нього розм'якло й стало блаженно-добрим.

— Мироне!.. Постой! В чом дело! — зашаркав Гриня ногами.
— Минутку! Серйозний разговор буде...

— Завтра, — сказала Єва.

Хтозна, де взялись рішучість і сила в її маленьких синіх руках. Тими руками вона вчепилася Грині в комір, вивела його в сіни, потім лагідно, але настирливо штовхнула надвір. І зачинила двері на засув.

"Давно б так!" — подумав Сашко, вражений тим несподіваним, що відкрилось йому в характері матері. Не така, виявляється, вона безвольна, коли треба рятувати щось дороге для неї. "Давно б так!" — подумав Сашко.

Коли мати повернулась до столу, батько все ще сидів, посміхаючись, але посмішка у нього була холодно-замислена. Та й розмова чомусь пригасла, не клеїлась. Відчувалася втома, якийсь холодок, якась вимушеність — усе те, що назбиралося за війну і зараз стояло між ними. Це гнітило Сашка, він сидів і чекав: от-от повернеться той затишок, тепло й спокій, що обгорнули його, коли сідали вечеряти. Але ні, те не поверталось. Мовчанка затягувалась, ставала зловіщою, і мати сказала:

— Пізно. Давайте спать.

Вони разом полегшено зітхнули й встали з-за столу.

А вранці були сльози, було гаряче й хапливе прощання. Вони стояли, міцно пригорнувшись одне до одного, і батькові губи, сухі й гіркуваті, ловили Сашкові й материні вуста і шепотіли розчулено: "Ну, бувайте, бувайте... Сину, бережи її, ти ж тут хазяїн..." Мати невітно схлипувала, здригалось її дрібненьке дитяче тіло, а батько пригортав її, прощався і не міг попрощатися.

Поїхав...

Зосталися вони вдвох, мати й син.

І залишилася їм батькова спиртівка, дві банки тушкованого м'яса, сірники, ще якісь солдатські дрібнички. Але ні, не тільки це. Залишалось розтривожене чекання, розворушена пам'ять. У старій пожовтілій хаті все нагадувало про батька. Стіл — де він сидів за вечерею. Ніж — як нарізав черствий буханець солдатського хліба. Кушетка — коли підправляв розхитану ніжку. Та хіба лише в хаті зостались його сліди? А на подвір'ї, де він прочищав доріжку? А на городі, де ще чорніли лунки від його

чобіт? А на річці, де вони ловили рибу? Все в хаті й за хатою нагадувало Сашкові про батька, про те, що він живий, що він поїхав на фронт і зараз воює з фашистами.

І мати стала немовби іншою. За що б не бралася — мила посуд, розпалювала плитку, — вона подовгу замислювалась. Сяде на стілець — і щось згадує (і забуто лежать на колінах її розслаблені руки, а вона то хмуриться, то нараз усміхнено зводить брови. І знову похмурніє...) Цілу годину сидить, заглиблена у себе. Ніколи Сашко не бачив на її обличчі такої напруженої зосередженості, як зараз, такої складної роботи мислі. Видно, щось непросте обдумувала вона й вирішувала для себе.

А потім... знову повіяло в душу холодом.

Вирвався з-за хати крик, плач, дитячий вереск — як і тоді, коли Бойчуків везли на розстріл. Виявилось, що в сусідів радість і горе водночас: з етапу повернулась Тоня і тут же, слідом за нею, принесли похоронну на їхнього батька, на Арсена Бойчука. Та й радість була щербата — Тоня повернулась напівжива. Весною по воді гнали їх пішки в Німеччину, вона застудилась, а коли наші війська оточили німців і звільнили каторжних, Тоня геть занемогла і вже в гарячці брела назад через скреслі річки, по воді, по страшному болоті. Доповзла додому і впала. Мати не встигла й поплакати над дочкою, бо принесли похоронну. І, виявляється, похоронна блукала десь аж два роки, з фронтом ходила на схід і повернулась назад, і в ній повідомлялося, що червоноармієць Арсен Бойчук убитий у перший день війни на західному кордоні і що місце поховання його невідоме.

З цим папірцем у руках Бойчукка й стала на погребіщі, заголосила, показуючи похоронну Єві і всьому селу:

— Ой людоньки!.. Ой людоньки!.. Що ж це воно робиться!.. Та ми ж його ждали, та ми ж тліли душею, та ми ж усі очі продивились за ним! — Вона голосила з моторошним надривом, похитуючись сюди й туди, як над могилою, а Катька смикала матір за пелену і ревла, не знаючи чого.

Єва прийшла від сусідів зчорніла. Сіла за стіл, підперла голову руками й принишкла. Довго сиділа нерухомо, і наче дим чи туман снував у її пригаслих очах. Вона про щось думала. Але задума її була інша — холодна й жорсткувата. Нарешті вона озвалась:

— Ой дурна, ой дурна жінка... Стільки перемучилась, перестраждала, дочку свою до білої гарячки довела, ну й що? Хіба йому легше від того, мертвому? — І Єва згадала, як приходив до Бойчучки свататись Павло Кучугура, не біда, що підстаркуватий, зате пічник, ремесло таке, що знають і цінують людину скрізь; він не віддав би сім'ї на поталу. Єва хитала головою і повторювала: "Подумать тільки... з першого дня вбитий, з першого дня війни... а вона ждала". І стояв їй перед очима цей світ, такий хисткий і непевний, де все обривалось, пливло, щезало, де треба було хапатись за будь-що, аби не впасти, аби втриматись хоч над краєм берега.

Потім Єва зняла рушник з портрета. Сказала Сашкові: запилвся рушник, треба сполоснути, а тоді знову повісить.

Усе повторилось. І дощ, і вітер за вікном, і протяги, що шастали долівкою, і чиясь мокра постать у темряві. І навіть шепотіння. Спочатку зляканий шепіт, потім тихіший, примирливий і зовсім лагідний.

Гриня... (У Сашка морозна хвиля пробігла по грудях: Невже після всього, що було, що сталось у світі — німці, фронт, батько, — невже й після цього Гриня?)

Сашко згадав старого солдата, його слова: не пиши! "Ні, — сказав Сашко. — Напишу. Як же далі мовчати?"

11

На бруствері окопу сиділа група саперів. Випала коротка перерва після сильного артналёту фашистів. Німці били з правого берега Дністра, із закритих позицій, їх важко було дістати, — вдалося тільки знищити кулеметне гніздо, розташоване ближче, на прибережному схилі. Ущух артналіт, і сапери вилізли із сховищ на сонце — погрітися й покурити.

Стояла весна у розповні. Тепла сонна млість огортала тіло, протряхала земля, парували вирви й колії, налиті вщерть каламутною водою. І наче для контрасту, над чорною землею, поораною бомбами й снарядами, вставали білі-білі хмари, чисті, сліпучо-яскраві. Вони облягали по обрію високе зеленкувате небо.

Сапери мовчки курили. Дим ішов не тільки від цигарок. Здавалося, диміли і їхні шинелі, заляпані глиною й мокрим супіском. Видно, що були сьогодні і втрати — бійці понуро дивились на річку, де стелився легкий туман і де виступали з-під берега перші палі й бруси, які їм довелося ставити під вогнем. Зрідка, і то неохоче, хто-небудь косував оком на пологий пагорб, що темнів над водою; там стриміла обчухрана снарядом сосна, і під нею виднівся свіжий горбик землі й забиті в землю три диктові таблички. То була плата за кілька паль і брусів.

В інтервалі між артнальотами рознесли по окопах свіжу пошту. Саперам дістався один косинець, потертий і заяложений. На ньому, як видно, загрубілою рукою було старанно надряпано: "Солдатське — безплатне", а далі номер військової частини і прізвище. Оскільки лист адресувався вбитому (що лежав під одною із трьох табличок), сапери прочитали домашнє послання гуртом і вголос.

Прочитали і вмовкли..

І кожен подумав про те, що ніколи ще не ходило стільки листів од мертвих і до мертвих, як зараз. Були і в їхньому взводі такі, що з місяця в місяць, з року в рік писали додому: "Дорогая моя Мусю, я жив-здоров, чого й тобі желяю", а потім бігцем про себе: що живеться йому на фронті добре, от тільки розболілися зуби і крутять скажено, хоч вий; вже давно упокоївся солдат (і зуби його не тривожать), а пачки листів йшли до Мусі, верталися на фронт і знову їх відправляли до Мусі, тільки лежала та Муся в яру під штабелями трупів, зрешечених німецькими кулями; і їй, мертвій, писав чоловік про те, щоб вона берегла себе, не ходила роздягнена по воду і щоб вислала картку з Василька, за яким він до смерті скучив...

І от ще одне прийшло таке послання — вбитому. Писав з дому хлопчина, благав батька приїхати негайно, відпроситися в начальника, бо є спішне діло; а якщо батько не може приїхати, то хай одпише в район, допоможе йому, тобто синові, влаштуватися в ремісниче або в якесь інше училище. А якщо батько не допоможе, то він, син, все одно покине домівку, бо жити тут не буде й не хоче, і сам піде в Знам'янку або й далі заробляти собі на хліб.

Бійці раз, вдруге прочитали хлоп'ячі карлючки, надряпані косо й криво, мабуть, з великим поспіхом, і почали гадати, що ж воно дома трапилося. Важко сказати — що, бо старшина,

котрого вони сьогодні поховали, не любив говорити зайвого, а якщо в гурті і згадував про сім'ю, то хмурився, одвертав очі (щоб не показувати хвилювання) і казав, що жіночка в нього маленька-маленька і така добра, безпомічна, як дитя, а син — кріпкіший, весь у батечка, з характером шибеник. Правда, тут же згадали сапери, що коли старшина повернувся з дому в частину, то видно було, що він і щасливий гостюванням, і щось ніби таїть у душі; частенько він сідав десь осторонь в окопі й щось думав, згадував і не любив, щоб до нього чіплялися з розпитуваннями.

— Словом, як би там не було, — після всяких здогадів і міркувань сказав один із саперів, старший лейтенант Чорненко (а він і справді був чорний, з сухим жорсткуватим лицем, до якого поприлипали грудочки глини), — як би там не було, товариші, а хлопцеві треба допомогти. Сирота...

І лейтенант гукнув Степана — молодшого літами сапера, в окулярах, схожого на студента, або на вчителя, і сказав йому, що раз він складає віршики своїй Зойці, то хай складе і діловий папір, на райвійськкомат, і від імені взводу напише: так і так, мовляв, син загиблого воїна, просимо поклопотатися і все таке інше...

Бійці швидко і якимось жадібно докурювали бички і вже з огидою поглядали на воду, куди їм зараз доведеться лізти, щоб збити хоч якийсь місток для відчалування порона; і кожен знав: як тільки вони поткнуться до річки, німці відразу ж накриють їх вогнем із гармат і мінометів, і вони, в крижаній воді, під пострілами, будуть люто борсатись і клепати сокирами, і їм втричі буде важче сьогодні, бо ті три, що під сосною, вже не підставлять свого плеча.

— Шкода Мирона, — промовив сапер в окулярах і сумно зітхнув. — Такого трудяги вже не буде...

— Нічого, — сказав Чорненко. — Хлопець у нього росте.

І останньою думкою саперів, що вже підхопилися й рушили до річки, була думка про хлопчину, про сироту: бумага бумагою, а треба серйозно б узнати, що там у них стряслось, і допомогти. Тільки як ти визнаєш — де фронт, а де хуторець Лебедівка! Хіба що комусь укоротить ногу чи руку (а до цього недовго) і той, списаний з армії, добиратиметься додому, то буде йому від взводу товариське доручення: заїхати по дорозі в Лебедівку і на місці підсобити сім'ї загиблого фронтовика.

Це були останні думки після перекуру, а далі солдати бачили тільки річку, тільки вузький спуск, тільки забиті палі, до яких їм треба було проскочити, і проскочити якомога швидше й непомітніше.

Всю дорогу сіяв дрібний, уїдлиний дощ. Сашко рукою затуляв лице, йшов боком, та це не допомагало: ватник геть промок, текло і за комір, і в рукави, а про ноги й казати нічого — у валянках хлюпало рідке болото. Добре, що Сашко підв'язав калози мотузкою, бо інакше погубив би їх у грязюці ще коло села.

Дорогу на Знам'янку розквасило вщент. Вдосвіта, мабуть, пройшли машина й підводи, вони залишили кручені рівчаки, по яких зараз текла у балки змулена рудувата вода. За сірою пеленою дощу не видно було ні степу, ні залізничного насипу, що мав бути десь праворуч (там важко прогуркотів ешелон, напевно товарний). Лише зрідка, і то якщо поблизу, Сашко бачив у ріллі чорні, обкурені димом коробки німецьких танків або розвернуті брили дзотів. Понуро бовваніли в густій мряці розбиті й покарьжені гіганти-бензобаки.

І скрипів, сіявся, мжичив дощ.

У Сашка защеміла права щока, від холоду пострілювало в ясна. Він думав, аби швидше дійти до Знам'янки, знайти будівельне училище (а де воно, хтозна; у військкоматі сказали — за якимось баракком) і там зігрітися, просушити одяг. Він побачив себе, мокрого і в болоті до вух, побачив, як це він заходить у чужий будинок, а там повно чужих людей, і всі дивляться, перешіптуються, допитуються... йому страшно стало за себе, і він з тривогою подумав, як же він житиме в городі, й чи стачатиме пайки на день, і де він зароблятиме копійку, щоб і матері висилати, бо він, Сашко, тепер один годувальник у неї.

Він бр'юхав ріллею, по калюжах і думав про своє життя, про війну, що забрала батька, і про те, що тепер нема кому написати й листа. Йому здавалося, що він сам-самісінький у цілому світі — серед голого степу, під холодним скрипучим дощем. Але цього ж ранку по таких же розгрозлих сільських дорогах брели в школу, в технікуми, на підробітки сотні таких же обідраних, прибитих війною дітей.

Сашко не знав (та й не міг уявити собі), що він покидає не просто село, а за пеленою дощу покидає дитинство, минуле, роки страшної війни, все те, що залишило глибокі гіркі сліди в його душі і в душі його однолітків; що взагалі з цього трудного воєнного покоління почнеться нова смуга життя, яку називатимуть космічною, атомною, кібернетичною ерою, а простіше кажучи, — роками великих відбудов, перебудов і руйнацій; і що йому, Сашкові Кубенкові, недаром стелиться дорога в училище, де готують мулярів, каменярів, бетонників.

Він, звичайно, не сягав думкою так далеко, він тривожився іншим: що там за люди в училищі і як вони зустрінуть його?

А дощ лив і лив до самої Знам'янки.

1970–1971 рр.

СТАРИЙ ДЗВОНИК

Повість

© Видавництво "Прапор", 1976

I

Уявіть: ви вперше приїхали в цей далекий лісовий закуток, у білоруське село. Виходите з хати, вас ще й досі ніби похитує після поїзда. В невеликій кімнаті було жарко натоплено, і ви за порогом смакуєте прохолодою. Ну як воно тут, яке повітря на Поліссі?.. Вже пізній вечір, на вулиці підморожує, легенько хрумтить під ногами пришерхла земля. І ви, за селянською звичкою, стоїте і статечно міркуєте: чи не рано господар укинув сьогодні картоплю в оту піскувату землю за погребом? Хоч і травень, а ніяк не розпогодиться, холодно.

З двору вам видно високу стіну загорожі, яка заставлена стосами (тут кажуть — шурками) дров. А далі визирають темні верхи міцних дерев'яних хат, за хатами — ліс, глуха білоруська пуща, над якою то тут, то там світиться небо від газових факелів. Мені сказали: то нафта, горить у лісі газ над новими свердловинами; вигорить метан із верхнього горизонту, тоді добувають нафту... Тривожне і якесь неземне видовище: ніч, графітно-темна смужка соснового бору, і над лісом — космічні стовпи газових факелів. Коли я їхав сюди, в село Кривичі, до батькових родичів, на всій залізничній лінії від Речиці й до Гомеля поспішливо мчали нафтовози — нескінченні ешелони мазутно-чорних цистерн. Чи гадалося колись батькові, що тут приховано, під цими бездонними драгвами? Полісся, гниле правічне болото, зелені мохи, грибна тиша галявин, і раптом —

нафта! Чорне золото глибин! Рвонулись до неї — крізь ліс і трясовини — лінії електропередач. Пролягли — по колодах, піску, щебінці — автодороги. Як океанські судна, врізалися в соснові бори білі високі корпуси гуртожитків, їдалень, гастрономів. На "Жигулях", мотоциклах, велосипедах їдуть щоранку з ближніх і далеких сіл (туди ж, до нафти) молоді, веселі, по-теперішньому патлаті поліщуки, оглушуючи тихі околиці транзисторною музикою... Зовсім інше Полісся, не те, яким воно жило в спогадах і розповідях мого батька. У Кривичах він народився, тут скуштував землекопського та лісорубського хліба, і Полісся зринало в його спогадах, як полотняна, грибна, березово-біла ідилія.

...А тепер я чую крізь ніч, як гудуть і гудуть мотори, з усіх боків підступаючи до болотних прірв...

Надивившись на високі заграви у небі, я повертаю до порога і раптом — у відблисках тих же нафтових факелів— бачу куток старого поліського села. Воно стоїть принишкле, ніби прислухається до лісової тиші. Тес на хатах почорнів, і вся вулиця зливається в темряві з хвойником, з горбами сірого піску. Багато між дворами пустирів, від них віє холодом і пустельністю. Колись на тих місцях стояли добротні зруби, змело їх полум'ям війни. Де-не-де туляться маленькі, просто мініатюрні грибки-комірчини, тут їх називають хатульками. Вікна в хатульках не світяться, двері глухо зачинені. Стежки в дворі нема, трава нетоптана, зелена берізка в'ється по самих стінах. Це теж пам'ять війни. У деяких з них доживають віку старі, самотні жінки — партизанські вдови.

Удень я проходив Моховою вулицею і бачив: під своїм "грибком" стояла жінка в чорному, згорблена й зсушена роками, кістляве тіло її полоскав вітер. Здавалось, вона зсохлася в скорботі, день і ніч стоїть тут серед запустілого двору, лице в неї вмерло, і тільки очі когось ждуть. Очі старої

хворої жінки найбільше мене вразили: з них текли сльози, і крізь сльози, не витираючи їх, з якимось моторошним напруженням стара білоруска дивилась на ліс. "Там у неї згоріли діти й чоловік", — сказав мені Саша Козур, коли ми проходили мимо. Я побачив: у її набряклих бездонно скорботних очах і досі щось горіло. Мабуть, оті воєнні пожежі.

...Фашисти тричі палили Кривичі, потім добивали жінок і дітей у землянках, у ямах. І зараз у пам'яті людей, у їхніх душах і свідомості страшно все переплелось, минуле й сьогоднішнє, яскраві факели над пущею і зовсім інші заgravиська.

II

Мене будять рано і кличуть до столу. Вмиваюся, зиркаю оком по хаті, роздивляюся, як живуть Козури. Нічого, добре живуть.

Оселя у них типово поліщуцька. Зрублена вона з колод. У сінях ви бачите ці міцні, підігнані один до одного соснові кругляки; вони законопачені тільки ватою й клоччям, зверху нічим не зарихтовані. А в двох кімнатах стіни обклеєні шпалерами, підлога надзеркалена до блиску гарною густо-червоною фарбою. Це вам не курна поліська хата, це весела й чиста світлиця, не гірша київської. Ще я помітив; груба й плита у них побілені, як і в нас на Україні, але Козури зробили хитріше: поверх білої глини взяли й пройшлися білилами, розведеними на оліфі. Дуже зручна новинка: глина не береться, не мажеться, і стіни сяють на сонці, як полаковані. (Думаю: може, написати матері в село на Кіровоградщину, хай і вона так зробить, щоб не витиралися стіни?)

Шура сидить у тому білому сяєві, нашвидкоруч підснідує і каже мені:

— Сьогодні в школі у нас великий день. Останній дзвоник. Молодші класи відпускаємо на літню пашу, хай гуляють. Збирайся, підемо. Тобі цікаво буде глянути.

Хоча Шура — мій двоюрідний брат (по батьковій лінії), я не можу його назвати Шурою, не повертається язик. Він директор школи, а мені чомусь з дитинства вклалося в голову, що вчитель, тим паче директор, і народжується ніяким не Шурою, а вже готовим Олександром Івановичем. А потім, він усе-таки старший за мене, пройшов з автоматом війну. З партизанських років, я бачу, у нього пам'ятна мітка: їсть і підтримує праву руку під лікоть — прострелена в нього рука. Отож я збиваюсь: то назву його Шурою, то тут же хутенько Олександром Івановичем... Він дуже схожий на мого батька: високий білолобий поліщук, лице велике, світле, трохи продовгувате, очі сірі й спокійні і така ж спокійна добра вдача. Може, те, що він схожий на батька, теж примушує мене триматися на делікатній дистанції.

Ми збираємось і йдемо до школи. А вона зовсім близько. Кінчається маленький директорів город, за ним одразу — шкільне подвір'я. (Селяни тут називають свої городи планами або картами. Земля у них піщана, скупа, без добрив зовсім не родить, тим-то городи в селі невеликі, дбайливо доглянуті; вони справді лежать рівними картами між сусідніми провулками, наче хтось їх розграфив під лінійку. "На моїм плані, — каже вранці сусід, — вельми добре бульба викльовується"), Шура, себто Олександр Іванович, веде мене спочатку не в класи, а в шкільний сад. Можна зрозуміти людину: на Поліссі фруктовий сад — дивина. Тільки зараз я помітив: село обступає густий сосновий ліс, а самі Кривичі голі, без дерев. Бо під ногами товща піску і торф, яблуні й вишні одвіку сюди не заходили. Зате в шкільному саду, на радість дітям, ростуть і яблуні, і вишні, і груші. З вікон школи видно, як гарно цвітуть зараз молоді деревця і як заповзято трудяться над білим цвітом

бджоли. Директор веде мене стежкою, розказує, де він дістав молоді саджанці (їздив на Україну, до друга-ботаніка в Чернігів), і як вони гуртом, класами, копали ями, завозили перегній, а потім... Тут директор кивком голови показав на колодязь у саду (самі викопали!) і на групу дівчаток, які відрами тягали воду й поливали деревця. "Наші чергові, юннати!" — задоволено мовив Козур. У білих фартушках, малі поливальниці теж скидалися на бджілок, що заклопотано снували серед білого весняного цвіту.

Та найбільша гордість директора — нова школа.

Чимала дерев'яна споруда виросла в центрі села, розгорнула під прямим кутом два свої крила-приміщення. Для мого степового ока вигляд школи трохи незвичний. Якась важкуватість, якась ніби похмурість у її зовнішній подобі. Замість легкої білої стіни або цегляної кладки — зруб із важких колод. Міцне стругане дерево, нефарбоване, воно потемніло, затекло смолою; видно, як стягнуто й зшити, як складено стіни, як вирізано карнизи й наличники. Словом, видно всю душу дерева, всю його плоть — до найменших сучків і тріщин. Живе, майже необроблене дерево стало для нас спорудою, школою. І нехай звикає око: в дерев'яній, у старій поліській архітектурі є своя суворість, своя первісна, міцна краса.

В усьому помічається: школа (не без впливу директора, як я зрозумів згодом) хоче зробити все так, щоб і сьогоднішні діти не одривалися від землі, щоб і вони мали одвічну радість людини, яка живе тісно злита з природою і яка змалку відкриває для себе і ці тихі річечки на лугах, і вечірні зорі над лісом, і запах сіна, той неповторний запах дитинства, що сниться нам потім усе життя...

У школі не просто сад. Хто приходить у перший клас (так заведено директором), той приносить з собою або кущ бузку, або відросток черешні, садить його, поливає, доглядає аж до

восьмого класу, до випускного вечора. Гляньте: на всіх деревцях висять акуратні таблички, де сказано, хто й коли посадив їх. Ви — господар, ви — батько цієї тоненької грушки чи яблуньки, і ви не захочете, щоб вона прив'яла, всохла, коли поряд неї так розкішно зеленіють саджанці ваших друзів-однокурсників. Ви поїдете в армію, в інститут, а ваше деревце (з букварем принесене в школу!) поливатимуть інші діти, молодші, і вони напишуть вам у листі: "Приїжджайте, на вашій яблуньці гарно зав'язалося цього літа... аж п'ять яблук!"

У школі не просто квіти на вікнах. Їх принесли учні з дому, вони самі їх вирощують і доглядають. У школі не просто теплиця — там проходять уроки з ботаніки, і там діти роблять простенькі досліди: схрещують, запилюють, "одомашнюють" дикоростучі трави та ягоди.

Олександр Іванович запросив мене на свій урок (а він викладає природознавство), і я почув од нього не дуже хитрий, та, мабуть, вічно мудрий секрет вихователя, перейнятий нами ще з натурфілософії. "Що таке, друзі, спостерігати за природою? — спитав директор учнів і сам відповів — Це значить — викопай лунку, посади в землю насінину, поливай і дивись, яке з того вийде чудо".

Секрет, як бачите, простий. Посади! Вирости! Доглянь! І тоді спостерігай — у школі, на вулиці, у себе в кімнаті. Живе, активне спостереження, а не те, що від нудьги й від душевних лінощів.

Після уроків ми пішли на свято останнього дзвоника.

Свято було як свято. Дуже простеньке, але щире. Тут же, під вікнами школи, зібрався чималий гурт малюків. Піонервожата їх підрівняла, сказала "тихше!", винесла й

поставила посередині столик. На тому столику нічого не було, тільки скатертина і невеликий дзвоник. Трошки погнутий, зеленкуватий від давності, ще й вищерблений. Але всі жовтенята поглядали на нього так, ніби то сиділа химерна пташка, яка зараз пурхне й кудись полетить. Вони тихенько штовхалися, пересміювались, перешіптувались. Я розумів цих дітей: кінець навчанню! Їм давно не терпиться, вже горять ноги, швидше б пролунав останній дзвоник і тоді — в ліс, на волю, по сон-траву, по ранні гриби!

З неприхованою цікавістю я вдивляюся в їхні живі, замурзані, симпатичні личка. Вгадував знайомих, тих, що відповідали на уроці ботаніки. В душі й досі мені бриніли милі білоруські словечка, які так співучо, так мелодійно вимовляли дівчатка: зя-зюль-ки, квет-кі, птушки, молодіє древци... Видно було, що це селянські діти. У них чорнуваті потріскані руки, чобітки в землі, щоки пашать од вітру; вони рубають дрова, чистять картоплю, садять городи, тягають воду з колодязя; багато хто з них — єдина допомога вдома батькові та матері. А осторонь стояли старшокласники в плащах "болоньях", з модними зачісками, високі, інтелігентно бліді від науки. Вони дещо стомлено, зверхньо дивились на малюків, як на своє далеке минуле...

Директор сказав коротке слово. Дівчатка-старшокласниці, які досі стояли, загадково ховаючи руки за спину (хоч усі бачили, що в їхніх руках квіти), раптом зірвалися з місць і вручили меншим букети, і букети неабиякі — свіжі ранні тюльпани, вирощені в шкільній теплиці.

Отоді й пурхнув птах зі столу.

Піонервожата вивела з гурту маленького вихрястого хлопчика (він, здається, був найменший, але міцний, з тугими щоками, справжній тобі колобок). Хлопчик узяв дзвоника,

підняв його високо над головою і натхненно закалатав, обходячи ряди школярів. Лице його пашіло від щастя, сяяло.

— Ура! — застрибали діти.

Вгору полетіли шапки й картузи, гурт в одну мить розсипався й розлетівся, хтось на ходу кинув через штахетик свій пом'ятый, залитий чорнилом портфель: воля!

Ми вже сиділи в директоровій хаті за столом, і Олександр Іванович, ревниво заглядаючи гостеві в очі, спитав, як сподобалося свято. Я сказав: гарне свято! Особливо запам'ятався отой малий чорнявий хлопчина, який з такою радістю калатав дзвоником кожному просто над вухом. "Літо! Канікули!" — було написано на його розчервонілому личку.

Олександр Іванович стомлено посміхнувся.

"Чудні діти! — можна було прочитати його думки. — Рвуться вони з школи, а мене тільки тиждень, другий — і знов починають бігати до школи, хто в сад, хто на спортивну площадку, а декотрі, дивись, уже заглядають у свої класи, тягнуться навшпиньках до вікон. І, мабуть, там, у притихлих насторожених класах, їм ввижається хтозна-який світ, повен таємниць і чародійства. Знудьгувалися вони за тим світом".

— А ти звернув увагу на наш дзвоник? — спитав директор зовсім про інше.

Він досить виразно переглянувся з дружиною Анею, вчителькою тієї ж школи. Видно було, вони мають щось своє на думці і підштовхують гостя: чи здогадається він?

Дзвоник? Звичайний собі дзвоник, може, трохи архаїчний, тепер таких не часто побачиш у школі.

— Ну ні! — весело заперечив Саша. — Дзвоник у нас не простий! Історичний, можна сказати. Ми ним дзвонимо тільки два рази на рік, в урочисті моменти, на перше вересня, коли починаємо заняття, і в травні, коли закінчуємо. Дуже пам'ятний він для нас.

Саша знов переглянувся з Анею, тільки вже без усмішки. Він раптом примовк, спохмурнів, очевидно, нахлинули якісь давні спогади. І зовсім іншим голосом, глухішим, сказав:

— Тут ціла історія, за цим стареньким дзвоником. Тяжка, брате, історія, з кров'ю. Вважай, історія того, як ми вижили і з чого починали на пустирищі.

III

Поранений і оглушений вибухом, він довго відлежувався в лісовій землянці. Не бачив, як зійшли сніги, як зазеленіла перша трава в урочищі. Коли вийшов на вулицю — а вулиця в таборі була лісова — між деревами стояли високі, вже зовсім безлюдні партизанські курені. Вдихнув сирого, з душком весняної цвілі повітря, в голові йому зашуміло, і він хутенько, щоб не впасти, сперся на вкопану жердину, раніше на тій жердині стирчали вусики радіоантени. Відчув млюсть і кволість в усьому тілі. Від бинта, на якому висіла перев'язана його права рука, нудно пахло йодоформом, крізь марлю помалу просочувалась кров. У таборі вільно перегукувались два чи три чоловіки, ліс тепер свій, можна на повний голос кричати й сміятися, ніхто не пустить тобі чергу в спину. Партизани складали на підводи останнє майно, здавали зброю і вибухівку армійським офіцерам.

Підійшов чорновусий Гордійович, недавній комісар загону, тепер він був головою сільради:

— От що, товаришу Козур. Добре, що ти встав. Направляємо тебе в Кривичі, в твоє ж село. Дітей позбирали й позвозили з усіх партизанських баз. Сам знаєш, багато там сиріт, переростків, скалічених війною дітлахів, треба їх вчити. Берись, організовуй школу.

Козур був двометрового зросту, дарма, що виріс на пісній кривичанській бульбі й трошки не дотяг до повних вісімнадцяти років. Від теперішнього директора відрізнявся тим, що був довгов'язий і тонкий, як очеретина, легко пролазив під колючим дротом і між штахетинами пристанційних загородж. Він ще нетвердо стояв на ногах, похитувався від легенького вітерця. Своєму комісарові міг би сказати: "Мені б самому, товаришу комісар, сісти б за парту, в мене самого грамоти — кіт наплакав..." Але він знав: війна ще триває, фронт відкотився на захід, до Польщі й Пруссії, і всі боєздатні люди з села, вчителі теж — там, на передовій...

Боєць підривної партизанської групи, він звик точно й совісно виконувати накази.

— Слухаюсь, — коротко відповів Гордійовичу.

Зітхнув, подумав про себе: "Пропає ти, Сашко! Який з тебе вчитель! Це ж, брат, не те, що міну заклав під шпалу — і двадцять вагонів летять під укіс. Тут сам полетиш з рейок, бо що знає — забув, навіть квадрат катетів, який дорівнює, біс його знає, чому він там дорівнює!.."

Спитав тільки про одне: де буде школа? Стара згоріла дощенту, попелу від неї не залишилося.

Комісар глянув на весняне сонце, яке м'яко світило крізь сосни, стер з лица сіру, землисту втому й сказав:

— На квартирах буде школа. В тих людей, що нап'яли хоч якусь халабуду. Війна, голубчику! До всього доводиться нам призвичаюватись. Он хворих партизанів, обморожених, і тих нема куди розвезти. Спалені села... Така ситуація, брат. Ми з тобою, вважай, два мужчини, більш-менш в строю, на всю округу. Так що прошу тебе, сину, берись, організувай школу. Нема більш кому.

З гіркотою подумав Сашко: "Все! Відвоювався ти! Вуса не голив, а вже інвалід. У тил списують!.." Згадав, як беріг у землянці і як ховав коло себе під нарами автомат, міни, детонатори, все те, що волік на собі від станції, тягнув однією рукою, бо іншої... бо в іншій було повно крові в рукаві. Думав, ще раз піде з товаришами на бойове завдання. І не зміг, не пішов. Прибинтували його на всю весну до голих дощок. Що ж, автомат здав, треба озброюватись крейдою і дерев'яною указкою.

IV

Школа на квартирах, фронтова школа...

Минуло не мало не багато, тридцять років, а Олександрові Івановичу часто здається, що все те було недавно, буквально вчора.

Тісна, приземкувата селянська хата. Душно й темнувато в ній, бо вікно одне й те запітнявіло. Горить у печі вогонь, хазяйка готує собі обід, а діти-школярі вчаться. Парт нема, стоять замість них дерев'яні козлики, збиті з грубих нетесаних дощок.

Ніжки у них розкарякуваті — дві планки навхрест. За козликами учні сидять по четверо.

Клас в Олександра Івановича змішаний. Тут і малюки, які зовсім ще не ходили до школи (виросли вони в лісі, в біженських куренях); тут і переростки, які починали вчитися до війни, та потім — три роки страшних поневірянь у лісах і по чужих селах. Старші записалися хто в який клас: одні в другий (ті, що забули письмо), інші в третій, а хто сміливіший — і в п'ятий. Проте всі вони, менші й переростки, сидять разом. Он Павлик Гриб — у нього під носом почав пробиватися світлий пушок — не відпускає від себе малої сестрички. Так йому наказала мати, так він і тримає її, дрібну й рідкозубу, у себе під боком, сердито осмикує її: "Цить мені! Сиди!.. Ще чого захотіла, потерпиш!.." Після того, як Павлик з сестрою загубився був у блокованому фашистами лісі і вночі, крізь вороже оточення, хтозна-як пробрався з малою в глухий болотистий закутень сусіднього району, мати боялася за них, не хотіла віддавати до школи, просила директора: "Дивіться, не пускайте їх далеко від себе".

А довгов'язий хлопець-директор, не набагато старший за декого з своїх учнів, стоїть зараз біля дверей. Ці важкі, трохи обгорілі двері дітлахи притягли з попелища, і вони правлять їм за шкільну дошку. Грудочкою білої глини Олександр Іванович пише на дверях теорему, доказує швидше собі, а не дітям, що квадрат одного катета плюс квадрат другого катета дорівнює, якщо не наплутав старик Піфагор, квадратіві гіпотенузи. Він пише лівою рукою, кладе букви косо, глина розсипається і вся долівка від неї під ногами біла, а правою рукою він чує, як під пов'язкою, в старій рані, сверблять і ворущаються дрібні гострі осколки, це його дратує, хочеться розірвати бинт і чимось витягти, виколупати шматочки металу.

З хатньої півтемряви дивляться на нього суворі дитячі очі — великі, вологі, з голодним блиском. Клас затаївся, навіть не

чути, щоб хтось поворушився або перевів подих. Вся увага дітей — на дошку.

Йде урок математики, історії, літератури — все разом.

Тут же, коло парт, горить на всю силу вогонь у печі, булькає вода в казанах, і біля вогню порядкує тітка Мокрина, партизанська мати. Вона пустила до себе школу. Мокрина — маленька присадкувата жіночка, до самих очей пов'язана хусткою, все лице її в дрібних золотистих зморшках. На свої літа вона дуже жвава й проворна. З примовкою: "Вибачайте, дітки!" — вона гримить рогачем, і той рогач літає над головами учнів. Щось балакаючи, вона тягне з вогню чорний казан, на всю хату лине теплий солодкий дух вареної картоплі. В голодного Олександра Івановича пливуть кудись катети й гіпотенуза, в струменях пари пританцьовують стіни, все скаламучується в голові, і він тільки бачить, як і діти його, мов на магніт, повертають голови на той казан, з якого валить гаряча пара. Піфагор і вчитель забуті, їх не відірвеш тепер від запаху, від солодкого крохмального духу. А тітка Мокрина, обпікаючи собі пальці, вихвачує з казана бульбу, зварену в кожушках, хукає на неї, перекидає з долоні на долоню, остуджує і подає дітям. Вона щось прибалакує і до бульби, і до дітей, однак учитель не чує, він прихилився до дверей, заплющив очі, побоюючись одного, щоб не зомліти, не впасти тут же, перед очима дітей, від голодного знепритомнення.

І йому останньому тітка Мокрина кладе в руку дві картоплини. Крізь шум і туман у голові він чує веселу її примовку: "Тепленького, тепленького кинь собі на душу, бо крові в тебе нема, стоїш ти білий увесь, як та крейда..." Справді, пальці в нього холодні, і навіть гаряча картопля йому не пече.

Тут же на уроці вони підсніднують крихкою, добре відвареною бульбою.

Тітка ж Мокрина не присідає, нема їй коли. Бере миску і біжить за ширму, там у неї ще один квартирант. За піччю, в глухому кутку, який запнули рядом, стиха постогнує, просить води тяжко хворий партизан — їздовий Григорій, хлопець років двадцяти чотирьох. Привезли його недавно, щось недобре у нього з легенями; попав під ребра осколок, а тоді ще й застудився він зимою, коли партизани ховалися в болотах від карателів. Йому тяжко й нудно самому в темряві, за перегородкою, він хоче курити, а тітка Мокрина свариться, не дає, каже: "Ти й так зжовк, перевівся на суху вощину". Від довгого лежання у нього відкрилась рана на спині. Тітка повертає його на бік, щоб теплою водою промити рану, а він скрипить зубами, глухо лається, сорочка й рядно присохли у нього з кров'ю до тіла.

Діти притихають за партами, від крику і лайки вони всі прищулюються, і директор киває їм на двері: вийдіть... переждіть хвилинку.

Мовчки, всі разом діти протовплюються в сіни, там трохи перечікують за дверима і тихо повертаються в клас.

V

Школа ця була незвичайна.

Вчилися перші дні тільки на слух. Учитель розказував — діти слухали. Діти розказували — вчитель слухав. Якби хто й хотів щось записати, не було чим і на чому. Голі парти, рученята на столі, ні в кого ні книжки, ні олівця, ні клаптика паперу. Три зими страшної окупації відкинули людей у допечерні часи. Селяни повернулися з лісу обірвані, в постолах, у рогожинах, з гнійними струпами на тілі, придавлені нечуваним горем: крик дітей і старих батьків, яких фашисти облили бензином і

підпалили в колгоспній коморі, ще й досі роздирав їм душі. Повернулися вони в спалене село, на голі попелища, не до грамоти їм було.

...Та все ж дітей віддали до школи.

"Як їх учити? Де взяти, якщо не підручника, то хоча б поганенького конспекта?" — ось що мучило в ті дні довгов'язого білого від безкрів'я Сашка, тобто Олександра Івановича. Він напружував замулену роками пам'ять і зі страхом переконувався: Пунічні війни, закони Бойля-Маріотта, чашолистки, умовні рефлекси, протоки й архіпелаги, — все це або вилетіло з голови, або переплуталося, або згадувалося сіро й туманно, наче стояло десь на тому краю світу, за пеленою туману. Та, мабуть, таких учителів, з неповно-забутою освітою, було тоді по селах багато, бо їх почали збирати в районі, вчити їх, розказувати й показувати майже на пальцях, як вести урок, як конкретно викладати кожен предмет.

Уявіть спрагу знань: тільки-но налито в чашу вчителя, як він поспішає в село, до своїх дітей. А його малі й переростки вже стоять під школою, виглядають, ждуть учителя, тиснуться за ним у клас і ловлять кожне його слово, кожне правило з арифметики чи граматики, і якщо й не розуміють всього одразу, то охоплюють своєю пам'яттю — чіпкою, пожадливою пам'яттю дітей, які зголодніли і за хлібом, і за наукою.

Сашко розумів: потрібен папір. Діти або зовсім не вміють писати, або забули грамоту за роки війни. А потім — скільки їх можна вчити на слух? Місяць, два, три... По собі Сашко відчував, що пальці деколи аж сверблять, хочеться занотовувати, зловити, затримати на папері те, що прозвучало. І от — ні пера, ні клаптя паперу! Про книжки й говорити годі: деяких підручників не було в усьому районі, усний конспект

передавався предметниками з вуха до вуха, як у грі "зіпсований телефон".

Тільки-но Сашко прибігав у район, на методнавчання, він швиденько обходив усі районні контори: фінвідділ, споживспілку, райсобез, пошту, випрошував там картону, там старих паперових мішків, там, якщо йому щастило, рулончик давніх, визолочених на сонці газет. Усе загортав, зв'язував і з трепетом, як дорогоцінний крам, приносив у школу. (Казав мені, що можна писати драму про те, як одного разу його перестріли в лісі два лахмітники з ножами, напали й пограбували, думали, що несе він справді якесь добро, бо вузол у руках великий, і як вони чорно лаялися, коли висипали на землю... цілу жужму газетних обрізків. Сашко, хоч і був наляканий, потім сміявся в душі всю дорогу: поживились розбійнички!)

Тут же, в темній хатині, вони розкладали на козликах папір і заходжувалися мудрувати. Розрізали картон, ділили на смужки газети, пороли й розгладжували руді, зроблені, видно, з соломи мішки (бо де-не-де стирчали дрібні золотисті шматочки пшеничного стебла). А потім із того добра, з газет і картону, шили й клеїли собі щось схоже на блокноти, на шкільні зошити.

Директор дивився, як майстрували діти: голови низько схилені над партами, тихо шелестить грубий сухий папір, хтось зосереджено посопує в кутку. А он Павлик Гриб, він по-дорослому закусив язика і шилом проколює дірки в товстому картоні; мала сестра коло нього завмерла, не дихне, заглядає на його роботу, личко біле й прозоре від застиглості. Старші дівчатка, ті зібрались до купи, шепочуться, радяться між собою, показують одна одній, як краще стягувати нитками зошити, і тільки зшиють один — одразу й кладуть на парту, всім підряд з першого ряду. Директор спідтайка поглядає на їхні руки, а руки були тонкі, блідуваті, в зелених прожилках. Дивився на те, як

дитячі пальці уміють все швидко і звично робити, і думав з великою гордістю за себе і за своїх земляків: "Цей народ не можна вбити. Цей народ усе переживе, усе найстрашніше..."

VI

Він часто згадував один із лісових таборів, де потім ховалась і його мати з малими дитинчатами. Гниле урочище, яр, старі, обвішані мохом завали. Сюди, по одному, по двоє сповзалися ті, хто втік з-під вогню, хто врятувався від фашистських автоматників.

Перші дні, найжахливіші... Здавалося, не виживуть, усі загинуть у болоті. А насувалась зима. Спали спочатку на купах згребеного листя, під мокрим листям виступала вода. Мерзли, прокидалися від холоду, тулились один до одного. Якось мати підхопилась удосвіта, відчула — ріденьке болото під нею, спина задерев'яніла зовсім. Потяглася рукою, щоб укрити дволітню дочку і з страхом відчула: залякла дочка, аж паморозь виступила на розкритих грудях.

Жінки вставали з мокрих холодних куп, вкритих вночі інеєм, і з неймовірною нетерпеливістю бралися за свій нелегкий труд. Щоб обтулити дітей, зігріти їх, чимось нагодувати, особливо найменших, які мучились і страждали найбільше.

Ліс і раніше давав їм вогонь, тепло, приносив гриби і ягоди, лікував їх корінням та травами. А тепер він став для них єдиним прихистком від смерті і єдиною надією вижити. Люди швидко переходили до суворого, напівкопного життя. Із хмизу, з листя напинали собі курені, стулювали якісь будани, а де траплялося сухіше місце, копали ями. Треба вогонь — робили трут і кресало. Треба взуття, одежину... Жінки, а з ними й діти дерли у лісі кору й лико, вимочували, сушили їх, плели собі постолі,

робили халявки і шкарбуни. Лико терли і виминали на тонке волокно, щоб покласти замість вати у валянки, щоб пошити якусь куфайчину. В чагарниках, з-під снігу, збирали мерзлі ягоди, годувалися корінням, а коли притискав голод — мололи жолуді на борошно, хоч те борошно на смак було дерев'яне, нітрохи не краще за соснову тирсу.

В ті холодні воєнні зими підлітки й дітлахи навчилися плести кошики, а з тонких лубків — коробки. Без кошика чи без коробка у лісі пропадеш. Навчилися вистругувати простенькі лижі, стулювати санчата, не для катання, а для того, щоб підвозити дрова, воду, торф (торфом обкладали і утеплювали землянки). Навчилися вирізати з дерева ложки, колодочки для ножів, гудзики (дерев'яні гудзики Олександр Іванович бачив і зараз у декого на обгорілих пальтечках). Старші хлопчачки склепували собі майже бойові самопали, мали великий запас саморобних дротяних гачків, петель, пружинних пасток: усе це ставили потім на рибу і на дрібну лісову дичину.

Часто в таборі можна було бачити таке: викубливши ямку, сидить під куренем зморщений гномик-дідок. Велика шапка-вушанка затуляє йому очі, рукава вивернуті вниз і високо закачані, та все одно довгі для нього. Дідок, як видно, змерз, заляк, підтягує світлі вістрячки під носом, він зосереджено, навіть старикувато щось струже, щось вирізає саморобним ножем. Він робить щось дуже потрібне для господарства — кухонну дерев'яну лопатку, кружок-підставку, колодочку для топірця. Тому "дідкові" не більше восьми-дев'яти років.

...Морози стояли жорстокі. Сашко, притягнувши в'язку хмизу до куреня, довго хукав на руки, розпалював вогонь у земляній пічці і перед вогнем часто розмишляв про війну і про народне горе. Війна і народне горе, як він бачив, розбудили в людях зовсім нові сили.

"Хто б думав, що в наших людях, — говорив він собі, — так багато від пращурів-лісовиків. Стільки дрімало в душі прихованих звичок, знань, терпеливості, набутих ще нашими предками, так глибоко переплелось нове, радянське, з тим, найдавнішим. Хоча б оця близькість до лісу, до природи, а разом із тим — незламне відчуття, що ми не самі тут у лісових завалах, з нами вся наша країна від Уралу і до Амуру. І помста ворогові буде нещадна".

Коли з групою підричників Сашко йшов на операцію до залізниці, він брав з собою тільки найнеобхідніше: трут і кресало в кишені і автомат ППШ за плечі. Трут і кресало зробив йому дід Шапутько, старий і сивий, як лунь, до війни він був найперший столяр у колгоспі. Новий автомат з клеймом Тульського заводу вручив йому перед строем комісар Гордійович. І коли в різкому спалаху блискавок серед ночі летіли під укіс фашистські цистерни, Сашко втикався головою в кущ або в канаву (а навкруг лопотіли, падаючи на землю, важкі мерзлі грудки і уламки заліза), і казав з гарячим торжеством у душі: "Ага, це вам гостинчик, виродки!.. Від мене і від всіх білорусів!".

...У новій хаті, в білому сяєві сидів господар-учитель і згадував те, трагічне. Розповідав про минуле, про дітей в партизанському лісі, які безстрашно, немов звірята, лазили скрізь по болотах, кабанячих лігвах, по диких заростях, шукаючи собі їжі і небезпечних пригод, а я слухав його і думав: "Так от воно звідки все почалось!.."

Косе вечірнє проміння м'яко золотило вікна в школі, коли ми з директором зайшли в кабінет ботаніки. "Подивись, у нас непогані гербарії", — показав на стіни Олександр Іванович. "Непогані гербарії", — скромно сказано. Гербарії були великі й просто розкішні для восьмилітньої школи. Цупкі листки картону на півстіни і на них — немовби живі квіти й трави, все багатство

поліської флори. Видно було, що рослинки зібрані й наклеєні з великою любов'ю, от вони — з білими жмутиками корінців, з повним стеблом, з акуратно засушеним і розгорнутим листям, із чашечками квітів, у яких зберігся навіть жовтий пилок. Від гербаріїв пахло легким гіркуватим ароматом пересохлих трав, так пахне в кінці літа крихкий, вистояний на гарячому сонці чебрець.

Можна було б довго ходити від одної живої картини до іншої, та на столі вже виросла чимала гірка проштемпельованих поштових листів (директор не міг не показати їх), і я із здивуванням читав і розглядав адреси немолодих, солідних людей, які пишуть дітям у школу. Омськ, Сахалін, Карелія, Дніпропетровськ, Душанбе... В маленьку лісову школу надходять листи з найдальших аулів, містечок, станцій. Пишуть хворі жінки, пишуть льотчики, пенсіонери, бухгалтери, машиністи паровозів, просять дітей вислати сухої ромашки, ялівцю, березових бруньок, шалфею, адамового кореню, а найбільше — дуже популярної тепер обліпихи. Секрет листування, як я зрозумів, дуже простий: в одній центральній газеті було надруковано невелику замітку про те, що Кривичанська школа на Поліссі збирає, сушить і здає в аптеки багато лікарських трав, щороку вона — перша в області по збиранню зілля, і навіть має подяку від Міністерства охорони здоров'я. А все, що стосується здоров'я, має негайний відгук у людському серці: тож не дивно, що в невідому до того сільську школу одразу посипались листи з усіх куточків Союзу.

Олександр Іванович сам захопився, переглядає давню пошту, розповідає мені, з ким вони листуються вже п'ятий — сьомий рік. Ось стара башкирка з міста Салавата, називає вона учнів "мої дорогі синочки і дочечки", — пише, що поліські трави, а ще більш любов і турбота білоруських дітей зцілили її (опухали в неї руки), вернули її, стару матір, до життя. А один гідролог з

острова Діксон, вдячний дітям за трав'яні посиочки, взяв та й прислав їм у школу... велике ікло моржа.

Хвалить директор якогось дуже старатливого Костуся, сина лісника; він здає найбільше цінних трав і коренів, сам розсилає пакуночки і на Схід, і на Далеку Північ. Послухаєш Олександра Івановича — виходить, що і сад, і квіти в класах, і міні-теплицю, і ботанічні гербарії — все те зробили діти, юні сябри[3] природи, як він каже, зробили власними руками. Та я знаю тепер, з чого це почалося. Почалося з куренів, з жорстоких морозів, почалося з довгов'язого хлопця-підривника, який своїм голодом і ранами на тілі запам'ятав: цей ліс, і ці трави, і ці мерзлі ягоди з-під снігу рятували від смерті дітей і партизанів тоді, в ті чорні холодні зими.

VII

Лісові гавроші, вони все знали і все вміли у свої десять-дванадцять років. Вони були знахарями, були водовозами і няньками для своїх менших братів і сестер. Знали безліч маленьких секретів (де росте дикий часник і заяча капуста), нюхом, по якихось непомітних горбиках на снігу вгадували, де лежать приховані звіром ліщинові горіхи. Вони знали навіть, як вилікувати собі руки від сухих лишайів.

...Тітка Мокрина заклопотано прибалакувала й кочегарила в печі, постогнував Григорій за своєю перегородкою, а в дітей, як помітив учитель, трохи ожили, повеселішали очі. Тепер у них лежали на партах-козликах нехай і саморобні, нехай і стулені а грубого паперу, та все ж — неабиякі, шкільні зошити. Задумались учні над іншим: чим писати?

Країна ще воювала з фашистами, ще потрібні були фронтіві снаряди й літаки, а в Прикам'ї і в Сибіру уже повним ходом

виготовляли букварі, задачники, циркуляри. У спалену Білорусію і на Україну вже мчали ешелони, на вагонах яких було написано: підручники, приладдя для шкіл... Та поки там через піски, болота, зірвані мости, глухі лісові дороги приїдуть новенькі ручки й чорнильниці у далекі білоруські Кривичі...

Директор помітив: хлопці його збираються в купку, перешіптуються, передають один одному маленькі пилочки, ножі, рашпилі. Видно, щось придумали.

У Кривичах до війни дехто прибивав скло у вікнах не цвяшками, а старими, непридатними перами. Дітлахи покопалися на попелищах у селі і принесли до школи повну коробку якихось іржавих, перепалених залізячок. Тепер можна було бачити ту саму картину, що колись у лісі: за козликком абодесь на призьбі сидить насуплений старикуватий хлоп'як-поліщук (шапка в нього насувається аж на очі) і щось тре об цеглину. То він заточує перо...

Потім з'явилися саморобні ручки — з дерев'яних паличок. Пера прив'язували до них нитками або прикручували тонким мідним дротом. А незабаром з'явилися на партах і чорнильниці — з гільз, із баночок, вирізані з дубових плашок, зліплені й випалені з глини. Малі алхіміки винайшли і своє чорнило. Його робили з тертої сажі, з бурякового соку, з калини, з паленої цегли, з ягід бузини, з цибулиного відвару та ще хтозна з чого. Кожен приносив до школи якесь своє чорнило, якогось свого неповторного кольору. В зошитах аж рябіло від сіро-буро-малинових кривульок і клякс.

Настав день, коли учні розгорнули перед собою зошити з газетних обрізків, і коли Олександр Іванович, трохи хвилюючись, промовив:

— Діти! Сьогодні напишемо перший диктант...

Два десятки голів схилюлися над низенькими козликами. Заскрипіли в хаті тупі, широкі, обламані й знову заточені пера. Треба було вміти писати тими воєнними ручками: кожне перо не тільки скрипіло й співало по-своєму, а й дерло, шкребло, копирсало, вискубувало папір. Олександр Іванович знав муку такого писання, диктував по складах, не поспішав, ходив між рядами і поправляв худі, вперті, замурзані кулачки, які не так і не туди ліпили свої кострубаті букви. Він бачив, що менші тихенько заглядають до старших, мабуть, зовсім забули, як вимальовувати окремі букви, особливо такі складні, як "ж", "ш", як велика "д" з хитрими закрутками. Та все ж, до краю напружуючись, менші потроху тяглись за старшими, рядок за рядком виводили у своїх зошитах, а щоб видно було їхнє сажове й бурякове чорнило, вони писали великими, товстими літерами і не вздовж газети, а впоперек, поверх надрукованого тексту.

Перший диктант називався (директор і досі його пам'ятає): "Весняний ранок у лісі".

...Був у загоні підривник, прислали його зі штабу як спеціаліста по детонаторах. Лисуватий, немолодий чоловік, років за сорок йому; все життя він просидів у лабораторії, коло своїх пробірок і реактивів, був добрий, як дитина, і, як дитина, наївний та безпорадний. Він страшенно мучився в лісі, блукав між трьома соснами, завжди отруювався, бо пив не там і не ту воду. Він проклинав ліс, казав, що це пекло, гадючник, що тут якщо не привалить тебе дерево, то сам провалишся в мох, утопишся в трясовині. Справді, він загинув якось безглуздо: в бою вивихнув ногу, упав і його догнали карателі, вбили.

Сам із лісових гаврошів, Олександр Іванович найбільше хотів, щоб і ці діти, які виростають у хатньому затишку, знали й любили пушу, щоб ліс і для них був не гадючником, а грибним,

ягідним царством, білим березовим другом. Другом, який, коли треба, напоїть і захистить тебе в тяжку хвилину.

VIII

Це була школа незвичайна і діти в ній сиділи незвичайні.

Кожного ранку, привітавшись із класом, Олександр Іванович з тривогою поглядав у дальній куток, думав, чи прийшла Варя. Він побоювався, що Варя покине школу. Русяву, хворобливо бліду дівчинку, яка закутувала хусткою обличчя, учитель відразу посадив до ширми, у темніший куток, далі від огню. Руки й половина обличчя у Варі були тяжко обпечені, вона й зараз не могла без страху дивитись на вогонь, що палахкотів у печі.

Директор знав, що Варя якимось дивом врятувалася від смерті — вже тоді, в останнє окупаційне літо, коли люди з лісів обережно прокрадалися у знищене село, до своїх городів, щоб кинути в землю бодай якусь картоплину. А на Поліссі, де піски й гниле болото, треба роками угноювати землю, щоб вона почала хоч трохи родити. Заради картоплини, заради дітей люди знову тяглись на те вигоріле, закляте місце, де стільки пережили горя. Тут же, на городах, оглядаючись та ховаючись по бур'янах, вони копали ями, прикривали їх бадиллям, маскували гілками. В теплі літні ночі деколи залишались і ночувати на городах, самі або з дітьми. Фашисти, видно, спостерігали за селом, пильнували, як сповзають уцілілі партизанські сім'ї. Давали кривичанам призвичаїтись до тиші, трохи заспокоїтись. А тоді кидалися на городи ще лютішою облавою — як правило, під ранок, коли починало тільки світати. Йшли цепом, гасом обливали ями, де спали жінки з дітьми, підпалювали... Варя згоріла б тоді, як і мати, але в їхній ямі був ще один бічний погребок, глибший, викопаний для картоплі. В той останній момент, коли тупіт, лайка, брязкіт відра чи каністри

прокотились у них над головою, мати хапливо, у відчаї, отерплими руками запхнула дівчинку у боковий погребок, затулила її своєю спиною, своїм тілом. Дівчинка задихалась від диму, знепритомніла, однак вижила. На другий чи на третій день вибралася з-під тіла матері...

Олександр Іванович не викликав Варю до дошки, не питав її при дітях, бачив, як вона мучиться — від того ж задушливого вогню, як ховає руки, і як їй зсудомлює рот, коли пробує щось сказати. Він підсідав до неї на перерві, перевіряв її зошити, хвалив, казав — золоті в неї руки, так гарно й чисто вона пише. Він дивився в її спечене, залите сухим жаром лице і з любов'ю, з мукою і ласкою казав: "Нічого, Варю, все в тебе минеться. Все заживе, загоїться. Ти міцна, розумна дівчинка, ти будеш щаслива, і я ще колись прийду до тебе на весілля, ось побачиш". На весіллі він не побував. Він тільки в Гомелі, років через двадцять опісля, випадково зустрів на вулиці, серед потоку пішоходів, молоду вродливу жінку з легеньким слідом опіку на щоці. Жінка впізнала його, кинулася крізь натовп і при людях уткнулась йому обличчям в груди, заплакала і, задихаючись від почуттів, вимовила: "Спасибі, спасибі вам, Олександр Івановичу! Ви просто не знаєте, що ви зробили для мене... Я тепер учителька, у мене дома двійко таких гарненьких дочечок..."

Недалеко від Варі сидів Костя-переросток. Як і всі партизанські діти, він три роки не ходив до школи, записався в другий клас, хоч був на зріст майже по саме плече директорові. Костя часто підсідав до вікна, повертав до сонця своє гостре, зморщене, в темному пушку обличчя і про щось довго, з нудним виглядом думав. Думав чи, може, просто дрімав. А вчитель раптом спинявся, щось йому плутало мову і осколки немовби гостріше ворушилися в рані під пов'язкою. Олександр Іванович питав себе: "Хто б міг повірити?.. Ну от зайшла б стороння людина, не кривичанська, чи подумала б вона, що цей хлопчак,

підліток... своїми руками... задушив вгодовану німецьку вівчарку. Тоді, в одну з облав на городи, в соснячку під лісом.

І сам упав коло пса, ні живий ні мертвий, з клубком шерсті в руках..." Зараз Костя сумно дивився у вікно, тільки зрідка, немовби крізь сон, різко стеновав плечем. Що йому ввижалося за вікном, хтозна.

А той же Павлик Гриб з малою горошинкою-сестрою, для якої він був з дитинства за няньку? (На його щупленькій сестрі — довга до п'ят куфайка і такі ж бездонні чоловічі валянки, що й в одному вона могла б заховатися з головою). Коли вдруге палили село, вони вдвох, тікаючи від пожежі й стрілянини, загубили своїх, забрели в хтозна-які хащі. Під холодним осіннім дощем, голодні, в самих сорочечках, накинутих спохвату на себе, вони потім цілий тиждень блукали десь у глушині по болотах, лісових урочищах, ховалися від поліцаїв та фашистів, аж поки в сусідньому районі, за сорок кілометрів від свого села, не набрали випадково — вже зовсім знесилені — на загін партизанів.

Цих дітей не треба було кликати до школи. Вони самі приходили сюди — за годину, а то й раніше, купками стояли в дворі, переминалися з ноги на ногу, з очікуванням поглядали на вікна, поки не виходила тітка Мокрина й не кликала: "Та заходьте, заходьте вже, мої погорільці, погрієтесь коло печі, бо ви там зовсім задубнете на вітрі".

Тітка відчиняла двері, впускала їх у хату, а тоді пригощала кожного гарячим млинцем, примовляючи, що від таких млинців душа в людини добрішає і тане як віск.

З попелищ, з ям, з пожежних спогадів і снів діти бігли до школи, у свій тісний клас, щоб хоч трохи забути про те минуле,

про невідступно страшне, послухати свого Олександра Івановича; а він їм щедро оповідував і про комбрига Котовського, і про великий Дніпробуд, і про Московське метро з підземними чудо-палацами. І діти оживали на уроках, відчуваючи серцем, що є на світі велика Радянська земля і є на Радянській землі красиві, не спалені ворогом міста, а в тих містах — щасливе життя, з крамницями, з піснями під патефон, як було і в них до війни, і що те велике життя неодмінно повернеться до них, у знищене фашистами село...

XI

На стіні ходики, бо на якогось дорожчого годинника школа тоді ще не розжилась (та, мабуть, не було годинників і в усьому селі, люди жили за сонцем), і Олександр Іванович вів уроки, як йому підказувала душа: не довго й не коротко, а так, щоб не дуже стомлювалися діти. Коли він бачив, як дехто з учнів, особливо меншенькі, починали солодко стулювати очі, пригрівшись від теплої печі, він тоді казав:

— Ну, дітлахи, перерва! Гайда на вулицю.

І відпускав малих з класу.

Учні без галасу, принишкло виходили у двір. Трохи потоптавшись у затишку, вони сідали на призьбі й одразу куняли проти сонця. Всі були якісь в'ялі, сонні, ніби недавно прокинулись від зимової сплячки, не дуже кидалися гратись. Тітка Мокрина спочатку побоювалась, що її квартиранти (діти є діти, думала вона), полізуть на город, за поли їх не втримаєш, і, дивись, витопчуть їй грядку, а в неї так гарно зійшла перша цибуля й редиска. Пораючись біля печі, вона підбігала до вікна, нишком поглядала у двір. І дивувалась в душі: що це за діти, що з ними поробила війна? Всі наче притоптані до землі,

приглушені. Ні галасу, ні сміху, ні тієї біганини, від якої гриміла колись школа. Стоять, немов сироти, руки опущені додолу. Або туляться гуртом до причілка, гріються. Ні, такі квартиранти на город не полізуть, тітка це бачила. Вони ще з ям знають, що таке город, що таке бульба. Вони затямили з війни: ходи обережно, стежкою, не зачепи того, що зійшло. Нога всохне, коли стопчеш городину, бо то — наш хліб і життя...

Якщо діти виходили кудись, то на вигін, за ворота і там блукали невеликими гуртками, як голодні гуси, вищипували зелену траву. Шукали собі козельці, молочай, кульбаби, рвали молоде, скроплене росою листя щавлю. Підпасалися на весняній траві. Щавель збирали і додому на борщ.

До школи не раз підїжджав на бідарці Гордійович, голова сільради. Чорнуваті вуса у нього аж злиняли і сумно обвисли, щоки зовсім позападали, він тільки хитав головою і казав Сашкові, своєму підривникові: "Руїна, тяжка руїна, брате, в колгоспах — все попалив фашист! Ні плуга, ні борони в господарствах нема". Сором признатися — посилає він жінок у чужі села просити чи позичати насіння для посадки, бо весна, треба садити й сіяти, фронтові, підсобляти хлібом!

Гордійович питав про школу, питав, як тут діти, чи не підвезти ще дровець, відкликав убік Мокрину й суворо дивився їй у вічі. Мовляв, не заспокоюйте мене, чесно скажіть, що з Григорієм, чи довго він мучитиметься від ран... Тітка Мокрина стояла на воротях маленька, сховавши руки під фартух, зажурено відповідала й щось перепитувала. А з луку повівав теплий весняний вітер й відносив її слова кудись поза двором. Потім Гордійович копався в сні, що лежало в його бідарці, і передавав хазяйці... кошик з картоплею: "Печи, Мокрино, підготовуй наших дітей. Берегти їх треба, бачиш — мало їх, одна жменька повернулася з лісу. А було ж стільки!.. У кожній хаті вулик... І в мене восьмеро". Гордійович раптом вмовк,

провів кулаком по сухій щетині, згорбився й поїхав геть, щоб ніхто не бачив, як йому звело й скривило гіркою судомою обличчя.

А днів через два Гордійович підкотив до школи веселий, як ніколи. Він сам погукав дітей з луку: "Сюди, живенько, от вам американські гостинці, передали для вас із області!" Діти юрмою накинулись на яскраві пакети, оченята горіли в кожного від радості: такого дива, в таких золотих та сріблястих обгортках вони ще ніколи не мали в житті. Чи знав Гордійович, що через ці ленд-лізовські подарунки він тиждень обминатиме школу, соромно буде потикатися дітям на очі... В тих золотих та срібних пакетиках виснажені війною кривичанські діти — вже потім, у класі — витягали собі такі гостинці: порошки для дезинфекції води, жувальну гумку, зубну пасту, крем для загару. І тільки в деяких, скромніше оформлених, було щось придатне для їжі, а саме: консервовані галети, які, однак, скидалися на брусочки темного желатину або на брикеттики сухого торфу, без ніякого смаку й запаху.

"Які паразити! — не міг заспокоїтись Гордійович, крутив чорними вусами, сварився, ображений за дітей. — Нас водили за носа з тим другим фронтом, а дітям... а дітям всучили щось ніби для насмішки!"

Словом, відпустити учнів на перерву було неважко. А от скликати в клас... Директор ходив круг хати, гукав і збирав їх так, як збирає господарка курчат, що порозбігалися десь у траві.

Якось на уроці Олександр Іванович пожурився про це вголос і звернувся до всіх:

— Де б нам, діти, знайти дзвоника? Погано без нього. Та й що то за школа, де не лунає голос дзвоника, правда?

Клас мовчав, мабуть, дехто думав, де ж його дістати такого добра. Тітка Мокрина витягувала з печі великий казан з водою, вона збиралася попарити хворого партизана. А Григорієві саме було погано, трясло й лихоманило його, і він похмуро озвався з-за перегородки, пожартував:

— На біса вам той дзвоник! Я вам буду зубами видзеленькувати, чуєте, як мене трясє й колотить.

Григорію ставало дедалі гірше й гірше, діти про те знали, і його невеселий жарт тільки засмутив клас.

Перемовчали.

А тоді встав з-за козлика Павлик Гриб.

— У нас дома є дзвоник, — сказав Павлик і раптом чомусь почервонів. — Тільки він, Олександрє Івановичу, не людський, а кінський.

— Який, який, Павлику?

— Ну, такий... Кінський, — повторив хлопець. — Ще від діда Філона зостався у нас. Я його на свого Буянчика вішав.

— Принеси, подивимось, — усміхнувся приховано вчитель і не став розпитувати хлопця ні про діда Філона, ні про його Буянчика.

Павлик на перерві швиденько збігав додому і влетів у клас розпашілий од вітру й захеканий. "От!" — і він подав Олександру Івановичу на долоні щось ніби живе, схоже на горобця. Усім своїм виглядом Павлик промовляв: "Беріть, тільки обережно, бо штука така, може пурхнути у вікно!"

Директор узяв. То був старий дзвоник, мідний, густо вкритий зеленкуватою іржею. Видно, він довго лежав десь у землі.

— Де ж ти його відкопав? — спитав учитель.

І зрозумів: даремно спитав, мав би стриматися, не підштовхувати хлопця, бо Павлик одразу спохмурнів, запекло йому, видно, пережите. У нього аж виступили на обличчі, під тонкою шкірою, бурі темні плями. Днів через п'ять, на уроці, коли вони згадували своє погорільське лісове життя, встав і Павлик. Він твердо, це вже в нього була така звичка, сперся обома руками на стіл, як спирається чоловік на підводу чи підвіконня, опустив голову й глухо, ніби сам для себе, заговорив. Про те, найстрашніше для них.

...Він чув, що машини ревуть на вулиці, все горить: сусідні двори, клуні, сіно в людей; у хаті в них так світло стало, як удень, мати кидається з кутка в куток (і тінь кидається за нею), вона стиха охкає, не знає, що хапати в руки. "Аню, вдягайся!" — крикнула мати на дочку, Павликову сестру (ту, з якою він блукав у лісі). А мале дівчатко, настрахане криками на вулиці й палахкотінням заграви, топталось в ліжку, і от пригнулось, принишло за подушками, уткнуло в темну щілину голову:

— Ма! Я вже сховалась. Німці мене тут не знайдуть.

Ці наївні дитячі слова переказували потім у лісі як гіркий жарт з їхнього воєнного життя.

Чулися різкі голоси й команди, фашисти виганяли на вулицю худобу, замикали хати й сараї, щоб підпалити.

Павлик вистрибнув у вікно. (Вже потім, у лісі, він побачив, що накинув на себе тільки піджак, а ноги босі, подер і поколов їх до крові, подошви печуть вогнем). Та спершу він кинувся до хліва, хотів одв'язати Буянчика, свого лошака-дволітка, веселого, тонкононого коника, з м'якою довгою сріблясто-сірою гривною. Лошак приблудився до села. Павлик спіймав його за спаленим хутором, привів на пояску додому й ціле літо доглядав його, ховав од німців. Лошаки, як правило, гарячі й норовисті, не підпускають до себе малих, які лізуть покататися. Та Буян був добрий і спокійний коник, він давав себе загнудати, любив м'якими губами ловити й обпирхувати вухо Павликові. І хлопець не раз тікав на своєму лошакові од поліцаїв та нічних облав.

Зараз Павлик спрожогу кинувся до хліва, шарпнув двері, та мати, як на біду, замкнула хлів на штабу. Вона вже вискочила з хати, в одній руці у неї подушка, а в другій — дитина. Нічого потрібнішого за подушку не придумала схопити, не взяла навіть взуття для малої дочки, потім кляла й лаяла себе в куренях. Городом, поміж сухими кияхами побігла мати до лісу, притуляючи до себе німе від страху дитя, ляна сорочка біліла на матері, і якийсь фашист голосно крикнув з вулиці, послав навздогін їй довгу чергу з автомата. А Павлик бив ногою у двері, рвав на себе штабу, кров текла з розбитого пальця. Чутливий Буян відгукувався з хліва, тривожно хропів і бив копитом у землю, дим і заграва збуджували молодого коня.

— Де ключ? Ну де ключ? Де вона поклала цей ключ? — плакав і шарпав за штабу Павлик.

Він почув, як, буксуючи в глибокому піску, підкотила машина до їхнього двору, фашисти вдарили прикладами у дерев'яні ворітця — затріщали дошки.

І тоді, в останню мить, Павлик кинувся в густе картоплиння, поповз городом до канави, до шелюги й верболозів.

Відбіг далекувато, оглянувся. За старою липою, де стояв їхній двір, бушувало полум'я. Горіла хата і хлів, вогонь двома язиками здіймався в холодне нічне небо. І раптом хлопець застиг. З того краю, з полум'я, почулося тужливе, повне відчаю і болю іржання. Смертельний, ніби людський голос, розтинав нічну темряву. Буян кликав до себе — врятувати, допомогти, визволити його з пекельного виру вогню.

Павлик заметався на місці. Його самого немовби обкидало жаром. Він не знав, куди йому бігти: назад, до коня, чи далі, в ліс, до партизанів?

Кулі посвистували над ним, а він плакав, перебігав від куща до куща, дивився з жахом на вогонь і шепотів крізь сльози: "Гади... Гади... для чого ж ви коника мучите!"

Минали дні, місяці, а Павлик прокидався у таборі мокрий од поту. Серед найглухішої ночі, в абсолютній тиші його будило далеке, приглушене відстанню передсмертне іржання Буяна. Хлопець мовчки втуплювався в темряву і за покровом осінньої пущі бачив, як серед вогню, прив'язаний до жолоба, б'ється з полум'ям, з димом, з головешками обрушеного дерева його вірний і добрий Буян.

Ці сірі, ці ненависні потвори в касках, ці холодні забродивубивці, що все перетворювали на кров і попіл... Як їх ненавидів

Павлик, як він упрошував комісара загону: "Дайте й мені автомата, дайте, я буду мститися!"

Х

— Оце той дзвоник. З мого Буянчика, — сказав Павлик; нахмурився і подав директорові свою знахідку, яку відкопав на згарищі, там, де колись у них стояв дерев'яний хлівець.

З-під Павликового рукава виглядала дрібна й гостроока його сестричка (вона з головою потопала в битих валянках); сестричка теж хотіла вставити своє слівце, та хлопець осмикнув її, суворо поворушив бровами "цить!" і заговорив сам, тільки неголосно й звертаючись ніби не до класу, а до парти:

— Ну от... тоді, до вогню, я вішав цей дзвоник на свого Буянчика. Пускав його пастися в лісі, і зовсім не страшно було, що він заблудиться. Він собі пасеться, а я лежу в траві от і слухаю. Далеко він забреде в глушину, та все одно чути. Ходить кінь, а дзвоник легенько стукається йому об груди (я повісив дзвоник на довгому шнурку) і, тонко видзвонює: дінь-дінь, дінь-дінь. Наче мала пташка озивається з гущини... От, візьміть, Олександрє Івановичу. Може, згодиться...

Тільки тепер Олександр Іванович додивився, що руки у Павлика в сажі. Масна сажка разом з перепаленою землею в'їлася йому в долоні, набилася під нігті. Зараз усі вони, подумав директор, всі його малі й переростки в одній упряжці з дорослими. Йдеш селом і бачиш: там розгрібають горби піску на запустілому дворищі, там тягають колоди, там носять каміння і бити цеглу. Весна, ворущиться спалене село, діти теж копаються, як жуки, у дворах. Частенько бачиш: тягне мале на собі мішок з цеглою, очі кров'яніють від натуги, страшно

дивитися — як воно не підірветься? А проте нічого, витримують. Звикли діти за війну.

Він рився в перегорілому піску й попелі, як раптом лопата черкнула об щось залізне. Нахилився — жмут гриви і... дзвоник. Павлик задихнувся, ніч вдарила йому в очі, моторошне передсмертне іржання коня зірвалося і прокотилося по всіх закутках його душі...

Дзвоник з Буяна, як помітив директор, був обгорілий і без язичка-калатала.

Нічого, ми полагодимо, сказали хлопці. Просвердлили невеликий отвір, приклепали з міді круглий гачок і повісили маленьку гаєчку.

Олександр Іванович тихо покалатав дзвоником над своїм вухом і усміхнувся: гарно дзвонить! Голосок лункий і чистий. Справді, так озивається у весняному лісі дрібна сіренька пташка — славочка. Неважко було уявити в цю мить: мир, тиша над весняним світом. Лежить собі хлопчина у траві, руки заклав під голову і слухає, слухає, як шелестить ліс, як мирно пофоркує кінь за деревами і як здалеку докочується: дінь-дінь, дінь-дінь...

"Дорогі мої гавроші, мої погорільці! — глянув на клас, охоплений щемливим почуттям директор, сам вразливий душею і не набагато старший за своїх вихованців. — От що я хочу вам сказати. Дитинство моє пропало. Згоріло воно, з перебитою рукою воно, з гранатними осколками воно, і ті клятні осколки вилазять крізь шкіру, не дають мені спати вночі. Та знаєте, що я хотів би, всім своїм серцем хотів би для вас? Щоб до тебе, Варю, і до тебе, Павлику, і до тебе, нахмурений Костю-переростку, щоб до всіх вас повернулося хоч трошки дитинства, нашого

простого сільського дитинства — з лугом, з теплою рікою, з веселими походами по гриби. Ще не пізно для вас. Війна ось-ось закінчиться, вона закінчиться скоро, побачите, і хай вам навстіж відкриється ліс, тільки вже без сирих колод і тих пекельних в'язанок дров, які до крові ріжуть плечі. Просто, щоб ви забрели на галявину, впали на траву і слухали, заморожено слухали кожен свого дзвоника. Ось що я хотів би для вас, мої добрі гавроші!"

XI

Два роки школа жила на квартирах. Від тітки Мокрини, яка ганяла рогачем над їхніми головами і пригощала дітей на уроках печеною картоплею, млинцями і березовим квасом і яка вилікувала хворого Григорія (він став бухгалтером в артілі), учні перебралися в просторішу хату. А там громадою, всім колгоспом кривичани поставили дерев'яну вузькувату комірчину на два класи, де й облаштувалася тимчасово школа. За цим першим приміщенням стала потроху рости в центрі села нова капітальна споруда. Вже з'явився у школі сторож-завгосп, великий філософ і господарник дядько Петро. Він говорив, як бог, і при тому стукав своїм прокуреним пальцем вам у лоба. "Головне що? — казав він суворо. — Головне — мати своє соображеніє життя в голові". Дядько поїхав у Гомель і там купив дві необхідні речі — бачок для води і новий дзвоник. Бачок сподобався всім, діти підбігали до нього на перерві і не стільки пили, як розхлюпували воду, дивилися, як б'є з нього веселий світлий фонтанчик.

А от новий дзвоник...

Директор узяв його, легенько покалатав над вухом і поморщився: ні, не той голос, якийсь писклявенький.

Дядько Петро на цьому не зупинився. Він привів у школу молодих енергійних монтерів, і хлопці поставили електродзвінки в усіх коридорах. Тепер в учительській натискували кнопку — і сухе деренчання прокочувалося під склепінням школи, точно й суворо оголошуючи перерви.

Дядько Петро перемиг. Він привселюдно, в тій же учительській, узяв старий дзвоник і вже хотів його викинути.

— Петре Петровичу! — зупинив філософа Олександр Іванович. — Постривайте. Не треба. Це наша реліквія. Це дуже пам'ятна річ — для мене і для перших наших вихованців. Прошу, поставте його на місце.

Старий обгорілий дзвоник поставили в шафу за скло. Минуло понад тридцять років, а традиція не порушується: першого вересня і в травні, на початку і в кінці навчального року, виносять у двір столик, покривають його червоною скатертиною і тоді... Тоді над школою лунає голос мідного, трохи погнутого й надщербленого ветерана-дзвоника, який горів у вогні війни і не згорів, зберігся сам у землі і зберіг свій чистий дзвінкий голос.

* * *

На вулиці сутеніє. Я прийшов сюди, щоб попрощатися з школою. Довгий коридор, відлунюють кроки, м'яка темрява в класах. Тихо й порожньо. Ген у глибині світить одна електролампочка. Я йду туди, ще раз хочу постояти в краєзнавчому куточку. В котрий раз читаю слова, з такою любов'ю вимальовані дитячою рукою: "В березні 1931 року в нашому селі Кривичі був організований колгосп "Піонер". Першим головою колгоспу був..." І тут мені перехоплює горло, сльози радості й болю застряють клубком, дрож хвилювання

пробігає по тілу. Батько... Мій батько... Він лежить зараз у степу, на півдні Кіровоградщини. Маленьке селянське кладовище, скромний обеліск і напис: "Учасник громадянської війни". Чи думав він перед смертю, що там, на Поліссі, в його рідному селі, не забули його, пам'ятають, згадують на уроках у школі ось уже півстоліття.

..."Калі б не було на світє дрєвцев, нічога б на земле не росло", — так мудро і так співучо відповідали дівчатка на уроці ботаніки. І раптом директор, без ніякого, здавалося б, зв'язку, підвівся й спитав: "А хто, мої дорогі сябри, разом з вашими дєдами боровся проти куркулів у нашому селі і став першим головою колгоспу?"

Ті ж мелодійні голосочки, що так мило й дзвінко вимовляли слова: зя-зюль-ки, птушки, кветкі, — назвали майже хором його ім'я, батькове.

Це приголомшило, зворушило мене до сліз.

І тоді ж, на уроці, подумалось: як глибоко все переплелось в нашому житті!

Молодий поліський хлопець, лісоруб, він стає кінногвардійцем Червоної Армії, воює на Південному фронті проти Денікіна, і десь під Лозовою, в селі Михайлівському знайомиться на постої з худенькою й чорнявою, як циганочка, батрачкою-українкою. Спалах кохання в юних серцях, кілька вечорів — на двох — під літніми зорями, а потім бої, і молодий, до безтями відчайдушний кіннотник рятує свою дівчину-долю від білогвардійської розправи, верхи на коні вихоплює її з оточення. А далі нові бої, удвох проходять вони Південним фронтом до Перекопу, з громадянської повертаються поїздом у його рідне село на Полісся, і там недавній фронтовик, командир

ескадрону твердою рукою придушує заколот куркулів, створює міцний колгосп у глухій лісовій окрузі. А вона стає в тім колгоспі першою стахановкою. І знов їх посилають на Україну, в голодні степи, де потрібні руки й більшовицьке серце, щоб підняти суху неорану землю. Вони будують нове село з прекрасною назвою Володимирівка, і тут ростуть у них діти, в свідоцтвах яких записано, що старші з них, які народилися в Кривичах, — білоруси, а менші, народжені в степу, — українці...

Я стою перед стендом у школі, горить лампочка, м'яко освітлює оті, виписані дитячою рукою слова: "Першим був..." За вікном уже ніч, глухо шумить весняна пуща, великі простори лежать між степом і Поліссям. Та ні, нема того гнобтивного відчуття, що забрів кудись далеко, в чужий закуток. Тут усе до болю торкає моє серце, все прокидається пам'яттю крові, пам'яттю моїх батьків. Я думаю: давно, з часів древлян і кривичів, з часів степових моїх предків так глибоко переплелось наше коріння, наша спільна доля і наша історія. У горі, під час навал, у пожежах ми були разом, разом з правіку і до сьогодні. Наші пісні й мови нероздільно переплелися, і наша спільна радянська доля виколосилася на півдні золотими колгоспними пшеницями, а на Поліссі — яскравими факелами над білоруською пущею.

їду додому, переповнений найсвятішими думками. Згадую Шуру, згадую його школу на квартирах, згадую історію обгорілого дзвоника... Поїзд стукотить і стукотить на стиках, прорізує світлом весняну ніч, а мені всю дорогу бринять у душі слова: зязульки, квітки, молодіє деревця...

Я везу тобі, батьку, простенький дарунок дітей — гілочку сосни. З твого синього березового краю. З твоєї і моєї землі.

Примітки

1 —И. С. Никитин, Ночлег в деревне.

2 — М. Сервантес. Дон-Кіхот, XIII.

3 — Сябри — друзі (біл.).